

SWARNADWAR

A Multidisciplinary and Multilingual Journal

(A Peer-reviewed Journal)

Year 2

No. 2

Chaitra 2077/78

(March, 2021/22)

Editorial Board

Patron

Dr. Krishna Prasad Pokhrel

Editors

Prof. Dr. Anjun Pd. Gautam

Drof. Dr. Ram Biswas Pd. Shah

Publication Committee

Co-ordinator

Gopal Prasad Neupane

Shanta Ghimire

Members

Tulsi Ram Ghemosu

Mausami Guragain

Hari Sundar Suwal

Published by

Tribhuvan University
Bhaktapur Multiple Campus
Dudpati, Bhaktapur-1, Nepal

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस

दूधपाटी, भक्तपुर, नेपाल।

{ ६-६१०२०० (प्रशासन)
६-६१३१९९ (लेखा)
६-६१६६५२ (वि.वि.ए.)
६-६१९००८ (बि एन्सी सि एस आई टि)

पत्र संख्या :-

च.नं.:-

मिति : २०७७।१।७

शुभकामना

भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पसले विगत वर्षमा भैं यस वर्ष पनि अनुसन्धानमूलक पत्रिका 'स्वर्णद्वार' प्रकाशनलाई निरन्तरता दिएकोमा हर्षित छु। क्याम्पस ज्ञानको मन्दिर हो। यस मन्दिरको पुजारी प्राध्यापक, कर्मचारी र विद्यार्थीहरू हुन्। क्याम्पसमा जे-जस्ता गतिविधिहरू हुन्छन्, ती गतिविधि प्राध्यापक, कर्मचारी र विद्यार्थीको हितमा हुनु अपरिहार्य छ। क्याम्पसका प्राध्यापकहरूको लगनशीलता र सक्रियतामा प्रकाशित यो 'स्वर्णद्वार' पत्रिकालाई मैले त्यसै अनुरूप ठानेको छु। प्राज्ञिक थलोमा प्राज्ञहरूको व्यक्तित्व विकास अनुकूल कार्य हुनु वाञ्छनीय देखिन्छ। पत्रपत्रिका प्रकाशनजस्ता रचनात्मक कार्यले एकातर्फ प्राज्ञहरूको व्यक्तित्व विकासमा मद्दत पुग्दछ भने अर्कातर्फ यस्ता अनुसन्धानात्मक खुराकबाट पाठकवर्ग लाभान्वित हुन्छन्। चेतनात्मक उपायद्वारा नै व्यक्तिलाई देवत्वतर्फ उन्मुख गराउन मद्दत पुग्दछ भन्ने आर्यवाणीलाई सार्थक तुल्याउन यस्तै यस्तै अनुसन्धानमूलक रचनाहरूले मलजल पुऱ्याउँछ। व्यक्ति सिर्जनशील भए मात्र हृदयरूपी बगैँचा सुगन्धित हुन्छ। त्यसका लागि आन्तरिक क्षमताको विकास हुनुपर्दछ। लेखकको मन मस्तिष्कबाट सिर्जित अनुसन्धानमूलक लेख रचनाहरू नै व्यक्तिको आन्तरिक क्षमता वृद्धि भएका उदाहरण हुन्।

अन्त्यमा, 'स्वर्णद्वार' पुस्तक प्रकाशनमा सम्बद्ध सल्लाहकार समिति, सम्पादक मण्डल, संयोजन समितिसहित सम्पूर्ण लेखकहरूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु। आगामी दिनहरूमा पनि यस्ता प्राज्ञिक उन्नयनका कार्यले निरन्तरता पाउँदै जाओस्, भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस परिवारको यही शुभकामना छ।

डा. कृष्णप्रसाद पोखरेल
क्याम्पस प्रमुख

Editorial

SWARNADWAR is a research based multidisciplinary and Multilingual academic journal initiated by Bhaktapur Multiple campus, (BMC) . BMC is aiming solely to give an academic exposure to the journal as a result of emerging academic orientation and enthusiasm in the teaching faculty of a growing and improving higher education institution –BMC, which itself is a history of initiating and imparting higher education in the historic city of Bhaktapur district situated at the east of Kathmandu valley.

In course of enhancing academic quality the contributions were given liberty to choose their area of interest while writing respective articles. The editorial board had given needy feedback to refine the write-ups.

By the very nature of the journal of becoming a multidisciplinary and multilingual publications, we have allowed the contributions to use their respective citation formats. Likewise, considering the nature and language of the different disciplines, we have allowed variations in the level limit of the word count of the contributions as well.

The contributors themselves are responsible for the ideas expressed in their respective articles.

The editorial board takes their opportunity to thank all the contributors and to welcome fruitful feedback from all the teaching faculty members within and beyond BMC aimed at improving the academic quality of this Journal.

Finally, the editorial board felts heartily thankful to the entire peer reviewers for their endeavour support to make this journal more academic.

Editorial Board.

CONTRIBUTOR'S PROFILE

- Parshu Ram Gelal is a reader of Economics at the Faculty of Humanities and Social Sciences at Bhaktapur Multiple Campus, Tribhuwan University, Nepal
- Bala Ram Kayastha, PhD, is a Reader of History at the Faculty of Humanities and Social Sciences at Bhaktapur Multiple Campus, Tribhuwan University, Nepal.
- Gopal Man Pradhan, Ph.D is a reader of Managment faculty of Bhaktapur Multiple Campus, Tribhuwan University, Nepal.
- Janta Raj Karki is a Reader of History at the Faculty of Education at Sanothimi Campus, Tribhuwan University, Nepal.
- Sanjay Shrestha is a lecturer of political science of Bhaktapur Multiple Campus, Tribhuwan University, Nepal.
- Bishwa Raj Khatiwada M.Phil, is a Lecturer of Nepali at the Faculty of Humanities and Social Sciences at Bhaktapur Multiple Campus, Tribhuwan University, Nepal.
- Suman Kumar Shrestha is a lecture of Geography at he faculty of Sanothimi Campus, Tribhuwan University, Nepal.
- Sher Singh Raikhola is a lecturer of Mathematics at the Faculty of Humanities and Social Sciences at Bhaktapur Multiple Campus, Tribhuwan University, Nepal.
- Saroj Kumar Timilsina is an Assistant Campus Chief cum lecturer of Political Science at the Faculty of Humanities and Social Sciences at Bhaktapur Multiple Campus, Tribhuwan University, Nepal.
- Laxmi Bashyal is a lecturer of population studies at the faculty of Humanities and social sciences at Bhaktapur Multiple Campus, Tribhuwan University, Nepal.
- Om Chandra Thasineku is a lecturer of population studies at the faculty of Humanities and social sciences at Bhaktapur Multiple Campus, Tribhuwan University, Nepal.
- Bina Adhikari is a lecturer of English at the Faculty of Humanities and Social Sciences at Patan Multiple Campus, Tribhuwan University, Nepal.
- Bal Chandra Misra, Ph.D, is a Teaching assistant at the faculty of Humanities and Social Sciences of Bhaktapur Multiple Campus, Tribhuwan University, Nepal.
- Shyam Raj Subedi is an Administration Head of Bhaktapur Multiple Campus, Tribhuwan University, Nepal.

CONTENTS

The Nepali Workers in Gulf Countries Prashu Ram Gelal	1-14
Forms of Globalization and its Impact on Economy Gopal Man Pradhan, Ph.D	15-21
Federalism in Nepalese Context: A Brief Concept and Discussions Janta Raj Karki	22-30
Climate change and the trend of Lapsi production in Nepal Suman Kumar Shrestha	31-36
Bhaktapur Multiple Campus: Anticipations and Obstacles Saroj Kumar Timalisina	37-55
Social Security System of Ageing People in Nepal Laxmi Bashyal	56-63
Changing Scenario: Human Development Index as the Proximate Measurements of Human Development Om Chandra Thasineku	64-71
Self-emulsifying drug delivery systems Shyam Raj Subedi / M.Pharm. KU.	72-78
Anand's Realistic Depiction of the Life of the Untouchables Bina Adhikari	79-82
Development of Mathematics in Malla Period (1243-1741 A.D.) Dr. Sher Singh Raikhola	83-87
कान्तिपुरका मल्लकालीन दरबारिया भारदारहरू डा. बलराम कायस्थ	66-75
मधेसतिर कथाको समाजशास्त्रीय विश्लेषण विश्वराज खतिवडा	76-85
अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालय : एक परिचयात्मक विश्लेषण सञ्जय श्रेष्ठ	86-93
‘नेकपाको नेताका रूपमा मनमोहन अधिकारीको कार्यकाल डा. बालचन्द्र मिश्र	94-113

AI on Work and Employment: Looking Into Forthcoming Days

Umesh C. Upadhyaya

ABSTRACT

The superfast advancement in science and technology has created a situation where both human labour and human intelligence are being replaced by artificial intelligence. AI revolving around the use of algorithms has been facilitating, dominating and influencing every avenues of work. The relation between automation and human employment is highly complicated mostly with an inverse relationship. Automation eliminates old jobs and creates new jobs through micro and macro economic effects. But creation of jobs is slow compared to elimination of jobs. Definitely AI will Change the nature of work, where there may not be space for low skill works and large mass of workers. Class scenario may change in coming decades with new classes of super-humans, technically professional middle class, machine assisting small work-masses and useless-unskilled-unemployable large mass. How to engage the working age masses will be a critical issue. Concept of Universal basic income and Robot-tax programmes may gain momentum and more relevance. Masses may have to be engaged through care work and cleaning jobs. Overall policy changes, new conceptual frames for human resource planning and series of multidisciplinary researches will be inevitable in near future.

Key Words:

Transhumanism, Algorithms, Automation, Super-humans, Robot-Tax, Universal Basic Income

1. Advancement in Science and Technology

The advancement in science and technology has been amazingly fast in recent decades. This advancement has been tremendous with introduction and use of machines which are being developed to replace not only human labour but also human thinking and intelligence. Machines faster and more accurate than humans in intelligence is a new situation where replacement of human labour in past days is nothing in comparison. In this

context of automation based on computers, a basic question comes to worry many of us - How to feel or understand Artificial Intelligence?

However, the scope of this paper is limited. It will not go into depth of Artificial Intelligence and its overall impacts. The objective is to analyse only the impacts on work and employment in forthcoming days. The paper is based on descriptive and analytical ground where secondary sources have been used.

As commonly understood AI is an area of computer science that emphasizes the

creation of intelligent machines that work and react like humans (Techopedia). AI refers to software technologies that make a robot or computer act and think like humans. In other words, AI in practical terms is the ability of a digital computer or computer controlled robot to perform tasks commonly associated with intelligent beings. It refers to human characteristics like ability to reason, generalize or learn from past experiences.

Since the development of digital computers in 1940's, particularly in post-war period, it has been demonstrated that computers can be programmed to carry out very complex tasks with great proficiency like playing chess. Research in AI has focused chiefly on components of intelligence like learning, reasoning, problem solving, perception and using of language. (Encyclopaedia Britannica, article by BJ Copeland on AI, 2019).

Computer pioneer Alan Turing had done substantial work in the field of AI. Based on his conception, all modern computers are universal Turing Machines. Those who contributed to the evolution of AI are Christopher Strachey of Oxford, Anthony Oettinger of Cambridge, Arthur Samuel and John Holland of Michigan, Allen Newell, J C Shaw, Herbert Simon and Joseph Weizenbaum of MIT and Kenneth Colby of Stanford university in the first half of 20th Century. After 1960, there is a series of researches by several distinguished/dedicated persons of various disciplines which contributed the present level of achievements in this regard. The greatest success of the micro-world approach is known as an Expert System.

Anyways, the various forms in practice may be mentioned as follows :

- Machine learning - Deep learning,

supervised, unsupervised

- Natural Language Processing - Content Extraction, Classification, Machine translation, Question Answering, Text Generation
- Expert Systems
- Vision- Image recognition, Machine Vision
- Speech -Speech to text and Text to speech
- Planning
- Robotics
- Autonomous vehicles

(Cretan Kumasi GN, www.medium.com)

In most of the forms in practical terms, AI often revolves around the use of algorithms, where algorithm is a set of unambiguous instructions that a mechanical computer can execute. The overall research goal of AI is to create technology that allows computers and machines to function in an intelligent manner. Compared with humans, existing AI lacks several features of commonsense reasoning. Humans have powerful mechanisms for reasoning about space, time and physical interactions, but this may not remain true in forthcoming days of more advancements.

AI is heavily used in Robotics. Advanced robotic arms and industrial robots, widely used in modern industries of contemporary days have been displacing human labor in larger extent. Beyond physical labour, human intelligence is now at work with artificial intelligence, where use of AI is gradually taking more and more space of human intelligence.

2. AI Facilitating/Dominating Various Avenues of Work:

AI is breaking into the healthcare industry by assisting doctors. Even the

possibility of successful surgery by using an autonomous robot has come closer to actual practice. Best possible use of Nano Technology in the field of medicine & surgery is quite important and surprising in this context.

Advancement in AI have contributed to the growth of the automotive industry through creation and evolution of self-driving vehicles. A number of companies worldwide are utilizing AI into the creation of driverless cars, which in near future will be visible through thousands of vehicles without human drivers in the highways and streets.

The use of AI machines in online trading and decision making has changed even economic theories in practical level. AI based buying and selling platforms or service stations have given shocks to the law of demand and supply as it has become easier to estimate individualized demand and supply curves and thus to pricing. AI machines have naturally reduced information asymmetry in the market and are promoting higher & higher market efficiency.

Worldwide annual military spending on AI and robotics has risen from US \$5.1 billions in 2010 to US \$ 7.5 billions in 2015, which to these dates might have doubled to higher than ten billions by now. (Martin Ford, 2018)

The brain can be simulated by machines and as brains are intelligent, simulated brains must be intelligent. Hence it is technologically feasible to copy the brain directly into the hardware and software. This is now in fast progress beyond the mere theoretical reasoning.

The widespread use of AI could have dangerous or undesirable consequences also. How to minimize the security risks and assess its influences in economy, laws, ethics and

several aspects of individual and social life is quite important to be analyzed.

Stephen Hawking, Bill gates and Elon Musk have expressed concerns about the possibility of AI to evolve at a point where humans could not control it. Hawking feels that it could lead to the end of human race. Artificial Intelligence once developed by humans will take off on its own and redesign itself in an ever-increasing rate. Humans limited by slow biological growth may not compete and would be superseded. (Hawkings, Short Answers to the big questions, 2017).

3. Human Employment

The relation between automation and human employment is highly complicated mostly an inverse relationship. Automation eliminates old jobs and creates new jobs through micro and macro economic effects. But AI has made different types of multifaceted waves of automation unlike previous waves. Creation of jobs is slow compared to elimination of jobs. Many middle class jobs may be eliminated without creation of new jobs to match the extent of joblessness. Martin Ford argues that a large number of jobs are routinized, repetitive and predictable, these jobs may be automated in the next couple of decades. Hence many of the new jobs may not be accessible to people with average capability even with retraining.

Once Milton Friedman while visiting a public works programme site asked to the official why earth-moving equipments were not used and workers still working by shovels. The official informed him that the project was intended as a job-program. Then Friedman asked again - 'why not give the workers spoons instead of shovels ?'

This short story reflects a serious

possibility that advancing technology could destroy jobs and cause long-term structural unemployment.

Obviously it is necessary to analyse the impact of these technologies on job market, economy and society by serious reviewing of the economic and non economic factors and forces.

Technology has of course disrupted and even destroyed whole industries as well as sectors and sub sectors of employment. As experienced in recent past, Mechanization of agriculture swallowed millions of jobs and led workers to move from farms to factories. Moreover, automation in manufacturing & globalization caused fast transition to a service economy. Workers repeatedly acquired new skills and moved to new jobs, but still most of the jobs remained routinized and repetitive. But now the situation has become quite different. Now it seems that more and more jobs & tasks will move from routinized to non routinized character. It is reasonable that 50% of the workers are below average capability and it may be extremely difficult to move into transition to creative/non routinized occupations. It seems the technological advances will attack both high and low ends of polarized job market. Higher-wage white collar jobs will also face difficulties to software automation, machine learning and algorithmic techniques so far.(Martin ford in interview, 2019)

People might spend less time in working as a lot of work will be automated within 15-20 years. There will be robots to assist humans. There will be fewer people working in the cities due to automation of jobs and hence that space may be freed to convert into housing. There will be revolutionary breakthroughs in a lot of Areas.

Addressing inequality is of utmost

importance. Something like basic income will be urgently needed to make sure that everyone can live better. But without jobs people will also lose purpose in life which is of very serious concern as a non economic factor. At least a minimal income to everybody will be inevitable whether they can be given any job/task or not. Naturally higher salaries are to be assured to those who work in the community, for the community or any other performance for society. Pushing and encouraging people towards more creativity will be necessary to make them useful compared to machines. Hence, the nature of education definitely is to be reshaped beyond present day systems and characteristics.

Another issue to be considered is the mental health as an impact of low level of engagement of working age individuals. There may be increased mental health problems ranging from depression to severe psychiatric illnesses.

The robot designer Hans Moravec, cyberneticist Kevin Warwick, inventor Ray Kurzweil and Futurist journalist Mark O'Connell in 2017 have predicted that humans and machines will merge in the future being more capable and powerful than both. This is the idea of transhumanism based on AI (Wikipedia, 2018).

From Ludite movement in 1811, peoples are threatened by machines in case of job and employment. Jobs were snatched by the machines but simultaneously more jobs of different natures were generated. In the past we had technologies which enhanced muscles, making us faster and stronger, but now the technology is at a stage to enhance or replace our intellectual capability. Machines are now

beginning to think and have cognitive abilities. Definitely it indicates that machines are starting to compete with our competitive advantage as a species. Everything in our civilization is a result of human intellect and creativity and our ability to think, dream, build & solve problems. Now for the first time, we are developing a new resource AI, which is going to vastly amplify that capability. (Martin Ford, 2019).

Lots of jobs may disappear and there will be fewer opportunities for average people. Massive levels of inequality and outright unemployment may be witnessed. Loss of economic security will be the general outcome in practical level. Masses will not have money to spend to drive demand and ensure smooth functioning of economy. Along with unemployment crisis, there may be financial crisis and economic crisis. We need to find ways to adapt AI technologies, to regulate it and make sure to avoid negative impacts as much as possible.

Various experiments are going on concerning basic income. How fast this is going to happen is more important. If it will be gradual, there will be time to adapt it, but if it goes faster, there may not be sufficient time to adapt changes and hence negative impacts may be more visible and offensive. It is evident that technological progress does not advance in a linear track, it advances exponentially. And hence adaption or cope up with it becomes more and more difficult in succeeding years.

Advances in artificial intelligence and automation will transform our world, but by 2030, intelligent agents and robots could replace as much as 30% of world's current human labor. It is revealed by a 2-year study of McKinsey global Institute. As estimated,

altogether 400 to 800 million jobs will be displaced. Early in 1961, US president Kennedy had said that the major challenge of the 60's was to maintain full employment at a time when automation was replacing men (McClelland, 2018). Digital technologies have, as experienced in advanced nations, have given a boost up to productivity without pushing job growth proportionally. Thus gap has been widened gradually creating complexities in life, economy and society. Both blue-collar and white-collar jobs will be eliminated mainly middle skill jobs. The high unemployment where millions of people at working age will not get job because they do not have necessary skills may become a common phenomenon. Making huge changes even to education system with reskilling and lifelong learning may not be sufficient to narrow down the complexity of the problem.

A recent study by Redwood Software & Sapir Research in 2017 shows that 60% of businesses can be automated in next 5 years. Automation will effect 35% of employment in Finland, 59% in Germany, 45-60% in Europe and 47 % in US within the decade. At World Economic Forum in Davos, Paul Daugherty summed up that Human plus machine equals superpowers. Daugherty and Jim Wilson, in their book Human +Machine: Reimagining work in the age of AI, have viewed that future jobs include trainers for AI systems and explainers. Rather than replacing workers, AI can be a tool to help workers work better. AI can also create new jobs in different sectors and sub sectors (www.wired.com).

Definitely AI will Change the nature of work, where there may not be space for low skill works. Majority of working age people

currently are engaged in low skill works and the job-danger basically targets the majority. Hence there is increasing worry about future of work both in advanced and developing economies.

This technological unemployment leads everywhere to reductions in demand for labour as limited high skilled labour will be required for production and services. This will reshape skill demands in such a frame that career opportunities will be available for few and under a very high degree of competition. Easy flow of labour among various occupations and industries will be hurdled in numerous ways, thus, creating heavy imbalances in sectors and sub sectors of the economy and employment. The scope of migration and remittances as a safety valve to the society, politics and economy may become a story of past.

4. Changing Class Scenario

Professor Harari in his book *Homo Deus*, has explained that past developments used to require massive number of individuals for industrialization, for war, for infrastructural building works and so many tasks of group works & mass works. But 21st century technologies have reduced the need of individuals in big groups or masses. Thus artificial intelligence will produce a useless class in society as everything value adding tasks will be done by machines based on computers and super computers. So if we look at this horrifying picture presented by Harari, even the definition of life and definition of humans may have to be changed in future.

Class scenario of the later half of the 21st Century may be quite different from that of the past up to 20th Century. Creating a useless class of people means disastrous

effect on economies. Power and wealth will be concentrated on few technology oligarchs. The ultimate result will be definitely more economic inequality. As humans will be out of work, future tax revenues will be at risk due to heavy reduction on tax income from wages.

This situation will produce a separate class of super-humans who will have control on entire system, resources and political power leaving the masses into their kindness and cruelty. The class structure may be uniform in every country or geographical region with degree of differences in distribution of population among the following broad categories of classes:

- Superhumans with political power, control on entire systems and ownership of all available resources
- Technologically high skilled middle class assisting and obeying the superhuman class
- Small working mass needed to assist machines based on AI
- Useless, unemployed, unskilled or low skilled large masses

Majority of population may fall into useless class of large masses.

5. How to Engage People of Working Age

The new potential class scenario may be based on mass unemployment caused by displacement of natural humankind by Artificial Intelligence. Universal Basic Income in order to support useless class and thus to maintain aggregate demand and spending in the economy may become inevitable. Robot tax programmes may be essential. As humans will be replaced by robots and robots will take the jobs, robots will have to be taxed like humans based on their productivity.

People will live longer in comparison

to current days due to incomparable advancement in medical science. Naturally, the number of pensioners will multiply and old-age care work will have more scope to generate jobs in care economy. Both for old-age persons and kids, care work will be more relevant. Though care work will also be shared by artificial individuals, still there will be higher possibility of engagement of working age people.

Works related to cleaning, sanitation and environment protection may have extended possibilities of employment. For care, cleaning and household chores, local authorities on behalf of government and state may have to provide allowance to the masses of useless class for care, cleaning and household chores in their own homes if they are not engaged in salaried care work. The requests may be of following forms:

- Do your own household chores and get the allowances for it from the state
- Care your kids at your home and get the allowances from the state
- You will get allowances for maintaining greenery, flower & gardening in your own house or apartment
- You will get income for voluntary community works and your hobbies will create income for you without any question.

Strange but possible. It definitely will pave ways for overall policy changes and a new human resource planning in every country. Both in Global and local level and in micro and macro level, it will naturally demand for a series of multidisciplinary researches to monitor and predict the evolution of work with technological progress both in quantitative and qualitative frame.

REFERENCES

- BJ Copeland (2019). *Artificial Intelligence*, Updated, Encyclopaedia Britannica
- Calum McClelland (2018). *The Impact of AI - Widespread Job losses*, [http://www. lotforall.com](http://www.lotforall.com)
- Cretan Kumasi GN (2018). *Forms of AI*, <http://www.medium.com>
- Jose A Scheinkman (editor) (2019). *Towards Understanding the Impact of AI on Labour*, PNAS, April 2, 2019. from [http://www. PNAS.org](http://www.PNAS.org)
- Hans Moravec, Kevin Warwick, Ray Kurzweil, Mark O'Connell (2018) *On Transhumanism*, Wikipedia
- Martin Ford (2018). *Could Artificial Intelligence Create An Unemployment Crisis* ¿ Wikipedia
- Martin Ford (2019). *interview*, [http:// www. medicalfuturist.com](http://www.medicalfuturist.com)
- Nathaniel Enders (2019). *AI and the Useless Class*, <http://www.towardsdatascience.com>, June 8
- Stephen Hawking(2018). *Short Answers To The Big Questions*, Hodder & Stoughton.
- Yuval Noah Harari (2016). *Homo Deus*, Vintage, PENGUIN, UK. <http://www.wired.com>, Wikipedia, Techopedia.

Advantages and Disadvantages of Devaluation

Bashanti Acharya

Abstract

In developing countries, currency is devalued to obtain certain targets. The country should be very cautious before devaluing the currency because its long-term effects may be adverse. If the country could be able to address its problems along with the devaluation, the country would be able to take benefits from devaluation, otherwise the economy will move ahead in deteriorate condition than before . Hence, this paper tries to analyse the positive and negative effects of devaluation.

Key Words:

Devaluation, Exchange rate, Balance of payment, Foreign aid, Inflation

Introduction

Exchange rate is one of the most important components of devaluation. Exchange rate mechanism is used to create a balance between export and import. If we use this mechanism at right time and right place, then target objectives can be fulfilled. Otherwise it is impossible. It leads the economy towards wrong direction.

Devaluation means to decrease the value of own currency in terms of the currency of other country. According to Pettinger (2013) “Devaluation is the decision to reduce the value of a currency in a fixed exchange rate”. When devaluation occurs, foreign currency become expensive and the import of domestic market will decline. Before the devaluation, a country had spent Re. 1 lakh for a camera in foreign market, now the country has to pay 120 lakhs for the same goods after devaluation. But the foreigners will buy the commodity in cheaper price than before. For example before the devaluation a foreigner had purchase the laptop

at Rs 1 lakh, now after the devaluation he spends only Rs 80,000 for the same commodity. Hence domestic exports will increase due to the cheaper currency. For domestic people investment in foreign assets becomes costly but investment in domestic market will be cheaper. Therefore there is greater possibility to increase the foreign direct investment in domestic market. Devaluation removes the uncertainty in an economy and unfavorable balance of payment becomes favorable. According to Saab (2012) “History shows that devaluation is a temporary curve for the unfavorable balance of payment. Its effects are for the short period. Some under developed countries adopted this policy but its effects were only for a few months.”

Most of the countries in the world have devalued their currencies time to time. PR China has currently devalued their currency against U.S.\$.. In August 2015 “China’s monetary authorities cut the currency’s value against the dollar by 1.9 percent, the biggest move in years. Was this a liberalization of the country's

system for managing the Yuan, a step to stimulate China's flagging economy, or the beginning of a currency war. Mostly, it was a combination of the first two -- but the question now is how authorities will strike this balance between pro-market reform and pro-export stimulus" (Editorial board, 2015). Though the objectives of devaluation is to promote Chinese exports and makes imports from abroad more expensive, What will be its future impact? It remains to see. If the devaluation policy would work in opposite direction-pulling the Yuan up not down and threatening to put Chinese exporters at a disadvantage, in this situation China's economy will face dilemma. According to Irwin (2015), "There are two main reasons behind the devaluation of Chinese currency. First, for its economy to remain on an even keel, keeping growth and employment high. Second, for its currency, the renminbi, to become globally pre-eminent, helping promote the country's diplomatic goals and solidifying the country's centrality to the global economy". It may be the policy of maintaining a strict trading band which enforced legal restriction on the transfer of capital and trillions of foreign exchange reserve of government. The world's second largest economy is going to be a painful and treacherous process. Growth is downshifting from the double-digit rate of a few years ago." Now it becomes difficult for achieving domestic growth of around 7 percent for 2015. Economists put expected growth 6.8 percent" (Kathmandu Post, 2015 October 17). The devaluation of the Yuan delivered a temporary shock to global financial markets in recent weeks, but its long-term effects may be felt around. The stock market of China had fallen by greater extent in the last few

months after the devaluation. "The prices of China's factory-produced goods have fallen as growth has slowed and overseas demand slackened, while the key property market has also weakened, hitting demand for construction materials. Plants- many of them state-owned are also loath to drastically cut employees, leading to continued production even when demand is weak" (Kathmandu post, 2015 Sept. 10). The sharp drop in manufacturing and industrial profits over the past years causes deeper weakness in income growth and wages which ultimately might decline the overall economic growth. To tackle these situations, there is need for further market-oriented reforms and a reduce government role in the economy. There are no good symptoms of devaluation till date. There are certain objectives behind the devaluation:

- To encourage export: As the currency of any country is devalued, the commodities of that country becomes cheaper than other countries and foreign demand increases.
- To Discourage the Imports: As the currency of any country is devalued the foreign currency becomes expensive and the other countries goods becomes costly to import from that country. Consequently the demand for foreign goods will decline.
- To Correct the Balance of Payment: To correct the balance of payment problem, devaluation policy is adopted. When the currency is devalued, export increase and import decreases and balance of payment becomes favorable.
- To increase the employment opportunity: Devaluation helps to increase employment opportunity.
- To stabilize the economy: Currency

is devalued to help boost the slowing economy.

Depreciation occurs in free market (Floating exchange rate regime) where as devaluation is the same thing resulting from government actions in a market, that is not free, it means fixed exchange rate regime. In public policy, the devaluation is considered as the hotly debated issue. As described in the website of UK Essays (2015), "The question of devaluing the external value of the currency is one of the hotly debated issues in public policy discussions. On the one hand, the IMF and the World Bank supports devaluation as an important component of their recommended policy package for less developed countries (LDC's). On the other hand, many economist and economic policy makers are strongly opposed to devaluing currencies has become a dirty word in many countries."

If the fiscal and monetary measures couldn't work in an economy or couldn't solve the problem of BOP, then finally devaluation is adopted. It is the last resort to solve the BOP problem.

As we know that, most of the developing countries, where the products are of low quality and prices are high. Due to this export is low and economic growth is low. In free market economy, the market mechanism determines the exchange rate. According to Froyen (2013), "An exchange rate between two currencies is the price of one currency in terms of the other. The price of the British pound in terms of the U.S. dollar on November 11, 2011, was \$1.61 (\$1.61=1 pound)". The price of U.S. dollar in terms of the Nepalese Rupee on October 25, 2015 was 104.16. Exchange rate is determined on the basis of some criteria. If the exchange

rate is favorable, the nation will be benefited. Favorable nation gets more foreign currency by paying less domestic currency. There are two types of exchange rate.

- 1) Fixed or stable exchange rate: In fixed exchange rate, we cannot understand how the exchange rate is determined. Thus it is impractical. Fixed exchange rate is determined on the basis of value of gold. But, there are so many limitations of gold system. Therefore it is replaced by flexible exchange rate.
- 2) Flexible or floating exchange rate: Flexible exchange rate is determined by the interaction between demand for foreign currency and the supply of foreign currency. In this case there is no intervention of the government.

The following are the characteristics of devaluation:

- Balancing Mechanism: If there is disequilibrium in BOP, Devaluation is a measure to correct the BOP. BOP will be in equilibrium, when we control import and control in foreign payment in and increase in export and increase in foreign exchange earnings. Import can be control by two ways:
 - i. Direct Control: In this direct regulation, high custom duties are imposed in the imported items and import can be control. In free market economy this measure isn't considered the best.
 - ii. Price Mechanism: Devaluation is done to increase export. Export can be increased at higher percentage than the percentage of devaluation. Expansion of exports depends upon

many factors. Most important factor to increase the export is the prices that offer by devaluing country demand for the products of that country abroad and elasticity of supply in devaluing country.

- **Contractionary Impact:** As described in the website of UK Essays (2015), “Reluctance to adjust the exchange rate in downward direction is due to its possible contractionary impact on output and employment, redistribution of income from wages earner to property owners, cost-push inflationary pressure and the initial favourable effect on the balance of payment”. If the nation wants to correct balance of trade in short run, there should be the contractionary impact in output, employment and redistribution of income from wages earner to rich class people so that they can reduce the demand for imports. Hence recession, unequal distribution of income and unemployment are the conditions for being the devaluation successful.

Advantages and Disadvantages of Devaluation

Advantages of Devaluation

In case of devaluation, export increases due to this the demand for exportable items will increase. Consequently the employment opportunities increases and economic growth becomes possible. Devaluation helps to improve the quality and increase the competitiveness in international market. The country who devalues the currency should compete with the products of other developed and developing countries in terms of quality and price. Due to this price is reduced up to the competitive level and quality also maintain. If the nation is suffering

from the problem of BOP negative, it can be corrected by increasing the exports. Export can be increased only by reducing the prices of commodities. Similarly, when people spends money on imported goods, then the infant industries in the local market will be suffered. In this situation, the necessary steps should be taken to discourage the people to reduce their expenditure on foreign goods and divert their expenditure towards local goods. Devaluation is the technique which encourages the local industry and decreases the imports.

As opined by Pettinger (2013), the following are the disadvantages of devaluation:

- Exports become cheaper and more competitive to foreign buyers. Therefore, this provides a boost for domestic demand and could lead to job creation in the export sector.
- Higher level of exports should lead to an improvement in the current account deficit. This is important if the country has a large current account deficit due to a lack of competitiveness.
- Higher exports and aggregate demand (AD) can lead to higher rates of economic growth.

Disadvantages

It leads the economy towards the inflation because the price of imported goods, raw materials increase. If the exports don't increase as decrease in price, the country will suffer from losses. If the country devalues the currency continually, the economy will be out of control. similarly, the value of foreign debt will increase. As opined by Pettinger (2013), the following are the disadvantages of devaluation:

- AD increases causing demand pull

inflation.

- Firms / exporters have less incentive to cut costs because they can rely on the devaluation to improve competitiveness. The concern is in the long-term devaluation may lead to lower productivity because of the decline in incentives.
- Reduces the purchasing power of citizens abroad. e.g. more expensive to go on holiday abroad.
- A large and rapid devaluation may scare off international investors. It makes investors less willing to hold government debt because it is effectively reducing the value of their holdings.
- If consumers have debts, e.g. mortgages in foreign currency – after devaluation they will see a sharp rise in the cost of their debt repayments. This occurred in Hungary when many had taken out a mortgage in foreign currency.

In this way, we can say that unfavorable BOP becomes favorable and foreign investors are encouraged to invest in those countries where the currency is devalued. In devaluation, migrant workers feel better to send their money

in home countries because their currency will increase in terms of foreign currency. On the contrary, devaluation can solve the problem of any nation only for short –term but in long term its effects may be negative. “Tit for Tat” saying may apply in case of devaluation. Due to this other countries can also devalues their currencies which may create further uncertainty. Similarly, the burden of foreign debt will high.

Conclusion

There is no any guarantee that devaluation will solve the problem of uncertainty. It has rather adverse effects on trade. On the one hand, it may increase the burden of foreign debts on the other hand, there is the chance to reduce the foreign exchange reserve. The past scenario shows that, most of the developing countries couldn't be benefitted from devaluation. They couldn't be able to improve the micro and macroeconomic indicators. Rather devaluation has been counterproductive. If the nation wants to take the benefit from devaluation, first of all the quality of the products should be improved and price should be adjusted with the prices of competitors.

References

- Froyen, R.T. (2013). *Macroeconomics theories and policies*. India: Pearson India Education Inc.
<http://studypoints.blogspot.com/2012/08/define-devaluation-objects-of.html>, 2015.
http://www.nytimes.com/2015/08/12/upshot/why-did-china-devalue-its-currency-two-big-reasons.html?_r=0, 2015.
- Irwin. N. (2015). *Why did China Devalue Its Currency? Two Big Reasons*. Available at:
Kathmandu Post, Money. (2015 October 17). 7pc growth not easy: China PM. p. III. Vol. XXIII. No. 242.

Kathmandu Post, Money. (2015 Sept. 10). China producer prices slump as PM Li warns of challenges. p.III. Vol. XXIII. No.204.

Pettinger.T. (2013). *Advantages and disadvantages of devaluation*. Available at: <http://www.economicshelp.org/blog/1299/economics/advantages-and-disadvantages-of-devaluation/>, 2015.

Saab,M. (2012). *Define devaluation, objects of devaluation, merits and demerits of devaluation, effects of devaluation or depreciation*.

UK Essays. (2015). *The advantages and disadvantages of devaluation*.

<http://www.bloombergvew.com/articles/2015-08-11/china-s-yuan-devaluation-is-a-mystery>, 2015.

The Latest Efforts to Review Nepal-India 1950's Treaty

Saroj Kumar Timalisina

Abstract

This paper attempts to highlight bilateral relation between Nepal and India with special reference to the efforts made by Nepal for reviewing or repealing 1950's peace and friendship treaty. The paper highly focused on the impact of 1950's treaty of peace and amity held between weakened Rana rulers and newly freed India. Further, the paper has stressed on the efforts of Eminent Persons Group, EPG on reviewing the treaties held between the two old friends of south Asia who shares long socio-cultural similarity as well as open border. Actually, Nepal has been victimized due to unequal and dominating treaty i.e. often compared with Versailles treaty, and Prime Minister Man Mohan Adhikari had raised voice against this treaty for the first time even being in post that started open discourse about this treaty and it came up to the course of formation of EPG too with the motive of studying unequal treaties hold between Nepal and India.

INDEX-TERMS:

Indo-Nepal, Treaty, dominating, Eminent, peace and Amity, isolation, appeasement, Eminent Persons Group.

Objectives of Study

- To find out the latest efforts made by Nepal to review 1950's treaty.
- To analyze bilateral relation between Nepal and India
- To suggest some ideas for further Nepal-India relations

Methodology of Study: The methodology undertaken in this research work includes descriptive and analytical methods. The past events occurred and made, (bilaterally and multilateral) by two nations are entertained here. Likewise, primary and secondary sources that are available on this subject have been used. Primary sources that are: policies, reports, official documents and interview of the policy makers are used. In secondary sources, the major works of different prominent authors in the field have also been included and analyzed in neutral and intellectual ways.

Introduction:

Since the beginning of 1950's, Nepal-

India relation under peace and amity Treaty began. Politically, Indo-Nepalese relations have experienced many ups and downs. Till about the Eighteenth century, Nepal was not treated as a separate entity in the Indian peninsula. It was only after Prithivi Narayan Shah had united under his way the area, which now constitute Nepal, aroused the people against the British, that there arose the concept of Nepal as a separate entity. Before, as well as during the Rana period, Nepal followed a policy of isolation and exclusion from foreign relations, coupled with balance of power politics. In 1923 the British signed a treaty with Nepal under which Nepal recognized as a sovereign state, but in matters of foreign affairs and defense Nepal hardly had any independence but provisions of 1950's treaty made Nepal once under India's security realm as well as it became like a nail inside shoes worn as. That's why, the question of reviewing or repealing of this treaty has always been the hot issue and got high priority

since the time of Prime Minister K.P. Oli in 2016. It's a result of Oli's firm determination of sovereign equality of Nepal and India, he gave high priority to EPG and EPG worked seriously on this matter.

Analysis

India's political movements, ideologies and major incidences have always influenced Nepal from Indian undue influences but it was impossible because history shows that national movement of 1857 and congress movement of 1885 effected Nepal a lot and some leaders of Nepal also took part in it. In 1947, when British left India and the ruling power came in hands of congress leadership that made Rana rulers of Nepal orphans like. Reason for this tension was not only power change in India; but because of change taking place in Nepal and Demand for changing and improvement in leadership by Nepalese political parties and people.

Political aspects, open border one, of India towards Nepal was influenced by its own political ideology, experiences and expectations but hidden aspect is to drive Nepali politics in the way they liked. Since beginning, India wanted stable and democratic government. India puts always vested interest and makes it fulfill through the weak governments like Ranas during 1950, Panchayat during 1989/90, and King Gyanendra's autocratic rule in 2005. During 1950's beginning demand for political reforms was going strong in Nepal and that was the reason, the rulers of Nepal agreed to do some changes. India also supported reforms and wanted reforms to take place as per the rulers of democracy; but India never wanted to change the whole system in one go. Pandit Nehru had said if everything will change on one go, then it will only increase problem for Nepal (shaha, 1968). This vision has two dimensions i.e. Nepal could achieve the goal of democracy with gradual reforms and another is Nepal can be under India's control for a long time or dependency of Nepal in India would remain for a long political journey. For the second interest, India made Peace and Amity Treaty with Ranas

and threw Ranas from the power in 1950. But up to the last break Mohan Shamsheer tried to get Indian favor to retain in power. As the efforts to appease India Mohan Shamsheer visited Indian capital for talks Nehru told in the parliament it is not possible for the Indian Government to tolerate any invasion of Nepal from anywhere even though there was no military alliance between the two countries. Any possible invasion of Nepal would inevitably involve in the safety of India. (Upadhyaya, 2018, p67))

Mohan Shamsheer, however sought to win Indian support for his regime by projecting the Rana System as a bulwark against communist subversion from the North. After the follow up talks, New Delhi and Kathmandu formalized their new relationship on July 31, 1950 by signing treaties of Peace and Friendship as well as trade and commerce (Rose, 71 p, 186). The provisions of the treaty are:-

TREATY OF PEACE AND AMITY BETWEEN INDIA AND NEPAL

Kathmandu, 31 July 1950

The Government of India and Government of Nepal, recognizing the ancient ties which have happily existed between the two countries for centuries; Desiring still further to strengthen and develop these ties and friendship peace between the two countries. Have resolved therefore to enter into a Treaty of peace and friendship with each other and have, for this purpose, appointed as their plenipotentiaries the following persons, namely,

The Government of India:

His Excellency Shri Chandreshwar Prashad Narayan Singh, Ambassador of India in Nepal.

The Government of Nepal:

Maharaja Mohan Shamsheer Jung Bahadur Rana.

Prime Minister and Supreme commander-in-chief of Nepal, who having examined each other's credentials and found them good and in due from have agreed as follows:-

Article I

There shall be everlasting peace and friendship between the Government of India and The Government of Nepal. The two Governments agree mutually to acknowledge and respect the complete sovereignty territorial integrity and independence of each other.

Article II

The two Governments here by undertake to inform each other of any serious friction or misunderstanding with any neighboring state likely to cause any breach in the friendly relations subsisting between the two Governments.

Article III

In order to establish and maintain the relations referred to in Article I the Governments agree to continue diplomatic relations with each other by means of representatives with such staff as is necessary for the due performance of their functions.

The representatives and such of their staff as may be agreed upon shall enjoy such diplomatic privileges and immunities as are customarily granted by international law on a reciprocal basis:

Provided that in no case shall these be less than those granted to persons of a similar status of any other state having diplomatic relations with either Government.

Article IV

The two Governments agree to appoint Consuls-General. Consuls, vice-consuls and other consular agents, who shall reside in towns, ports and other places in each other's territory as may be agreed to.

Consuls-general, consuls, vice-consuls and consular agents, shall be provided with exequaturs or other valid authorization of their appointment-such exequatur or authorization is liable to be withdrawn by the country which issued it considered necessary. The reasons for the withdrawal shall be indicated whenever possible.

The persons mentioned above shall enjoy on a reciprocal basis all the rights, privileges, exemptions and immunities that are accorded to persons of corresponding status of any other state.

Article V

The Government of Nepal shall be free to import, from or through the territory of India, arms, ammunition, or warlike material and equipment necessary for security of Nepal. The procedure for giving effect to this arrangement shall be worked out by the two Governments acting in consultation.

Article VI

Each Government undertakes, in token of the neighbourly friendship between India and Nepal, to give the nationals of the other, in its territory, national treatment with regard to participation in industrial and economic development of such territory and to the grant of concessions and contracts relating to such development.

Article VII

The Government of India and Nepal agree to grant reciprocal basis, to the nationals of one country in the territories of the other the same privileges in the matter of residence, ownership of property participation in trade and commerce, movement and other privileges of a similar nature

Article VIII

So far as matters default with herein are concerned, this Treaty cancels all previous treaties, agreements and arrangements entered into on behalf of India between the British Government and the Government of Nepal.

Article IX

This treaty shall come into force from the date of signature by both Governments.

Article X

This treaty shall remain in force until it is terminated by either party by giving one year's notice. Done in duplicate at Kathmandu this 31st day of July, 1950.

(sd.)

(sd.)

CHANDRESHWAR PRASHAD

MOHAN SHAMSHER

NARAIN SINGH

JUNG BAHADUR RANA

For the Government of India

For the Government of Nepal

(Source: Upreti, 2009)

Treaty's Background

The 1950 India-Nepal treaty of peace and friendship is a bilateral treaty between Nepal and India establishing a close strategic relationship between the two South Asian neighbours. The treaty was signed at Kathmandu on 31 July, 1950 by the last Rana Prime Minister of Nepal Mr. Mohan Shumsher JBR and Indian ambassador of Nepal, Chandeshwor Narayan Singh and came into force the same day as per Article 9 of the treaty. Rana rule in Nepal ended just 3 months after the treaty was signed. The treaty allows free movement of people and goods between the two nations and a close relationship and collaboration on matters of defense and foreign policy. The prominent example of this treaty's misuse was after an abortive attempt in 1952 of the communist party of Nepal to seize power with Chinese backing, India and Nepal stepped up military and intelligence cooperation under treaty provisions and India sent a military mission to Nepal (<https://in.m.wikipedia.com>). Charting a new course in bilateral relations, India and Nepal agreed to review, adjust and update the 1950 Treaty of Peace and Friendship to better reflect the current realities and expand ties in a forward looking manner. Nepalese Prime minister Sushil Koirala and Indian Prime Minister Narendra Modi agreed in 2014 (<https://en.m.wikipedia.org/wiki/1950>).

The Treaty of Peace and friendship signed between Nepal and India in 1950 has been a subject of debate within Nepal. The issue has been regularly featured in

left parties' election manifesto in Nepal and become an agenda item in bilateral talks. India has agreed to review, adjust and update the treaty while giving due recognition to the special features of the bilateral relationship. Nepal's reservations to treaty are based on the argument that the treaty compromises Nepal's ability to pursue an independent defense and foreign policy (<https://www.tandfonline.com>).

Why does Nepal want review?

According to Articles 6 and 7 of the treaty, the two countries agree to grant, on reciprocal basis, to citizens of one country in territories of other, same privileges in matters of residence, ownership of property, participation in trade and commerce, movement and other privileges of similar nature. This enables the Nepali and Indian nationals to move freely across the border without passport or visa, live and work in either country and own property or do trade or business in either country. There is a significant number of Nepalese living, owning property and working or doing business in India as beneficial aspect of treaty for Nepal. Similarly many Indians live, own property and do business in Nepal.

Nepalese Reading

The positive aspect of the latest discourse on 1950's Nepal-India Peace and friendship treaty begun and it was the first time that India and Nepal formally discussed the treaty article-wise. Nepal's demand to review Article 2, 5, 6 and 7 of the treaty merits critical consideration. These provisions undermine Nepal's sovereignty and put it at a distinct disadvantage in terms of trade economic development and movement of people of two nations. Nepal's objection to the provisions as these provisions give India an upper hand to dictate formers' foreign and security affairs.

Article II: of the treaty states that, "the two governments hereby undertake to inform each other of any serious friction

or misunderstanding with any neighboring state likely to cause any breach in the friendly relations subsisting between the two governments. Prime facie, the provision seems good to both but the hidden interest of India to check Chinese interest in Nepal. And it is India that violated this Article. India fought wars with China in 1962 but it never informed Nepal about the armed conflicts in advance. Thus, the notion of mutual Security commitment automatically came to an end. As per the treaty, when one side violates the Treaty, it loses relevance.

Article III: reads, the general provision regarding diplomatic privileges and immunities as customarily granted by international law but the Indian ambassador violates these privileges too. As Ex Indian Ambassador to Nepal, Ranjeet Rae visited in Manang, Mustang and other areas of Himalayan region controversially.

ARTICLE IV: the two governments agree to appoint consuls General. Consuls, vice-consuls and other places in each others' territory as may be agreed too. But these provisions also have been violated by India the consulate office established in Nepal's Biratnagar. Actually, it was a temporary office which had been set up during floods in Nepal and north Bihar and continues to function since then but it did not back after the completion of the task P.M. Oli (when) spoke strongly about this issue and this consul's office was removed.

ARTICLE V: of the treaty states that, "the Government of Nepal shall be free to import from or through the territory of India, arms, ammunitions or war like materials and equipment necessary for the security of Nepal. The procedure for giving effect to this arrangement shall be worked out by the two governments acting in consultation." It is controversial, ambiguous and unequal. The Indian side has been interpreting that

Nepal should consult it if the former imports weapons and military materials from other countries. India had imposed economic blockade on Nepal in 1988, occurring Nepal for purchasing weapons and ammunitions from China. Actually, Nepal bought weapons and ammunitions from China because Indian arms were five times more expensive than that of Chinese. In fact this provision challenges Nepalese independency that's why this treaty should be revised or replaced.

ARTICLE VI: states that, "each Governments undertakes, in token of the neighborly friendship between India and Nepal, to give to the nationals of the other, in its territory, national treatment with regard to participation in industrial and economic development of such territory and to the grant of concessions and contracts, relating to such development.

This article runs counter to the country's existing law that bars the foreigners from buying and selling properly in Nepal. Theoretically, it goes against the fair rules of global trade that demands that all companies be given equal treatment. Practically viewing, Nepal is unable to benefit from this article. Its economy and private sector can hardly compete with that of India. The matter of facts is that Indian companies dominate Nepal's trade, market and industries. But, here is a pertinent question: how may Nepalese companies have no concessions and contracts in India in the last 66 years? Perhaps, there is no positive answer to this question.

ARTICLE VII: is even more dangerous. It further reads, "The governments of India and Nepal agree to grant on a reciprocal basis, to the nationals of one country in the territories of the other the same privileges in the matter of residence, ownership of property, participation in trade and commerce, movement and other privilege of a similar nature. Source (The letter of Exchange).

Letter from the Ambassador of India to the Prime minister of Nepal

Kathmandu

Dated the 31st July 1950

YOUR HIGHNESS

In the course of our discussion of the treaties of Peace and Friendship and of Trade and Commerce, which have been happily concluded between the Government of India and the Government of Nepal, we agreed that certain matters of details be regulated by an exchange of letters. In pursuance of this understanding, it is hereby agreed between the two Governments:

1. Neither Government shall tolerate any threat to the security of the other by a foreign aggressor. To deal with any such threat the two Governments shall consult with each other and devise effective countermeasures.
2. Any arms, ammunition or warlike material and equipment necessary for the security of Nepal that the Government of Nepal may import through the territory of India shall be so imported with the assistance and agreement of the Government of India. The Government of India will take steps for the smooth and expeditious transport of such arms and ammunition through India.
3. In regard to Article 6 of the Treaty of Peace and Friendship which provides for national treatment, the government of India recognized that it may be necessary for some time to come to afford the Nepalese nationals in Nepal protection from unrestricted competition. The nature and extent of this protection will be determined as and when required by mutual agreement between the two Governments.
4. If the Government of Nepal, should decide to seek foreign assistance in regard to the development of the natural resources of, or of any industrial project in Nepal, the Government of Nepal shall give first preference to the Government or the nationals of India, as the case may be, provided that the terms offered by the government of India or Indian nationals, as the case may be, are not less favorable to Nepal than the terms offered by any other foreign Government or by other foreign nationals.
Nothing in the foregoing provision shall apply to assistance that the Government of Nepal may seek from the United Nations organization or any of its specialized agencies.
5. Both Governments agree not to employ any foreigners whose activity may be prejudicial to the security of the other. Either governments may take representation to the other, in this behalf as or when occasion requires.

Please accept Your highness, the assurances of my highest consideration.

Sd/Chandreshwar Prashad Narain Singh

Ambassador Extraordinary and

Plenipotentiary of India at the Court of Nepal

(Source: Up reti,2019)

Letter Exchanged with the Treaty

KATHMANDU

Dated the 31st July, 1950

Excellency,

In the course of our discussion of the Treaties of Peace and Friendship and the Trade and Commerce which have been happily concluded between the Government of India and the Government of Nepal, we

agree that certain matters of detail be regulated by an exchange of letters. In pursuance of this understanding, it is hereby agreed between the two Governments:

- (1) Neither Government shall tolerate any threat to the security of the other by a foreign aggressor. To deal with any such threat, the two Governments shall consult with each other and devise effective countermeasures.
- (2) Any arms, ammunitions or warlike material and equipment necessary for the security of Nepal that the Government of Nepal may import through the territory of India shall be so imported with the assistance and agreement of the Government of India. The Government of India will take steps for smooth and expeditious transport of such arms and ammunition through India.
- (3) In regard to Article 6 of the Treaty of Peace and Friendship which provides for national treatment, the Government of India recognize that it may be necessary for some time to come to afford the Nepalese nationals in Nepal protection from unrestricted competition. The nature and extent to this protection will be determined as and when required by mutual agreement between the two Governments.
- (4) If the Government of Nepal should decide to seek foreign assistance in regard to the development of natural resources or of any industrial project in Nepal, the Government of Nepal shall give first preference to the Government or the nationals of India, as the case may be, provided that the terms offered by the Government of India or Indian nationals, as the case may be, are not less favorable to Nepal than the terms offered by any other Foreign Government or by other foreign nationals.

Nothing in the foregoing provision shall apply to assistance that the government of Nepal may seek from the United Nations Organization or any of its specialized agencies.

- (5) Both Governments agree not to employ any foreigners whose activity may be prejudicial to the security of the other. Either Government may make representations to the other in this behalf as or when occasion requires.

Please accept Excellency, the assurances of my highest consideration.

(Sd.)/-

MOHUN SHAMSHER JANG BAHADUR RANA

Maharaja, Prime Minister and Supreme Commander-in-Chief of Nepal

To

His EXCELLENCY, SHRI CHANDRESHWAR PRASHAD NARAIN SINGH, ambassador Extraordinary and plenipotentiary of India at the Court of Nepal

Indian Embassy, Kathmandu

(Source: Upreti, 2019)

The letter of exchange of the Treaty insists that Nepal should give priority to Indian Government or its citizens to harness the natural resources and open industrial estate here. There is demographic and topographic dichotomy between Nepal and India, so this provision clearly disfavors the country's socio-economy. Many viewed that India wants to capture Nepal's natural resources by invoking this Article. It was first used in the construction of Kohalpur-Banabasa road. A Chinese company was awarded to build the road with financial support of the World Bank, Saudi Fund and OPEC Fund. But, Nepal could not resist India's pressure and it was finally given to the latter

that could not complete it even in 15 years. It was supposed to be finished in five years. The Sindhuli-Bardiwas road is also made narrow due to India's protest otherwise it was proposed to make 4 lanes.

Further, Nepalese scholars argue that the Treaty was signed with a Rana Prime Minister who was not elected by the people and therefore does not represent the Nepali political consensus. They also refer to the unequal status of the signatories. Likewise, the treaty is concluded as a legacy of British imperialism. After 1947, the relations between India and Nepal had to start on a new scale of heightened ideological passions of democracy.

Even though the two countries were ready to write their opinion during the British rule were not done away with. The standstill Agreement signed in 1949 accepted all the previous treaties signed as valid till new treaties and agreements could be signed.

In fact, the treaty of Peace and Amity of 1950 was a reflection of the treaty of Peace and Friendship signed in 1923 but with changes made to suit the political context of the time. Six and half decades have gone by the reference to the general perception on Nepal-India relations and continue to haunt the Nepalese elites. It has become a yard stick to critically measure the policies with India even though Nepal had good working relations with the British. CPN (UML), CPN Maoists, CPN (ML), Janamorchha Nepal, Nepal-workers and Peasants Party (NWPP) and other Communist parties have often declared India's relation with Nepal as imperialistic, hegemonic and responsible for signing unequal treaties with Nepal. Indian annexation of Sikkim (1975) reflected Indian intervention policy towards shall nations.

It is also argued that this treaty of Peace and Friendship is an outmoded treaty and derogations from it are common place. Since both countries have led many of its provisions fall into disuse in the last 50 years, the time has come to review the treaty and replace it by a new one. Nepal has a fear psychology that as India had forced Nepalese to leave from North-eastern states i.e. Assam and Meghalaya in the late 1980's. That's why; Nepal argues that India should not expect Nepal to conform to a treaty to which India itself is unable to conform.

Another argument of Nepal is about the influx of Indian Labors into Nepal. The small country cannot bear the Indians flow in Nepal. Likewise, this treaty is described not only unequal but as an attack on Nepal's sovereignty on the ground that the circumstances in which the treaty was signed have changed and therefore, there is no relevance of this treaty anymore.

The next but vital criticism of this

treaty is surrounded around the politico-strategic aspects of the same. It is alleged that India has been more concerned about its strategic and security interests in the Himalayas and has ignored Nepal's sovereignty (article 5). Likewise, Nepal has reservations on clause 6 that allows the citizens to participate in the industrial and national development in each other's country and clause 7, which grants the citizen the right to reside, own property, participate in trade and commerce and enjoy other privileges in one another's country. The demand of India of reciprocal 'National treatment' for its citizens in Nepalese territory and access to all the Nepal's Natural resources, while Nepalese citizens are being discriminated against while acquiring property in India in inconsistent with India's exercise of full sovereignty over the years, there have been many instances when India has ignored the provisions of the treaty. If we see article 2, it also shows serious condition targeting to check Chinese security or possible entrance in Nepal.

Indian Reading

The Indian perspective on 1950, defensive and has stemmed from its larger policy of denying the extra-regional powers a foothold in the region and keeping away from cold war politics. India regards the 1950, treaty as valid and insists upon full compliance of its provisions by Nepal. Nevertheless, it emerged from the debate during the 1989 stalemate between India and Nepal that India too was prepared to enter into negotiations with Nepal on the whole gamut of mutual relations, including the 1950 Treaty of Peace and Friendship. But what India was saying was that because of its 'special relationship', in view of New Delhi, Nepal was morally like Bangladesh and Pakistan thus not worthy of generous treatment by India. Though P.M. Man Mohan Adhikari (CPN UML) raised formal voice of revision of the treaty for the first time being in authority but after the emergence of Maoist Insurgency in Nepal the demand for the revision of the Treaty gained momentum as their first demand

in the 40 point declaration was that all the unequal treaties and arguments including the 1950 Treaty of Peace and Friendship with India ought to be abolished.

The demand for the revision of treaty is seen by India as Nepal's changed relations with China and the circumstances of the early 1950s do not prevail anymore. But the point is that the treaty puts no hurdles on closer Nepal-China relations. The facts remain that Nepal concluded border treaty with China despite the 1950 Treaty of Peace and Friendship with India. Nepal also accepted aid and imported arms from China and even sought Chinese assistance for the infrastructural development. It opened relations with several other countries as well. The treaty never obstructed Nepal's diplomatic postures. So, it is mainly for the political reasons that the Treaty has been viewed as an obstacle and an issue for communist parties in Nepal for their sentimental votes or cheap vote politics. When the unified communist party in the constituent Assembly elections and formed the government in 2008 in Nepal, the issue of revision of treaty was further highlighted. Also on his visit to India as Nepal's Prime Minister Prachanda proposed revision of the Treaty. However, this proposal for revision pertained to renegotiating cooperation in water resource development, halting the recruitment of Gurkhas in the Indian Army, solving issues like land encroachment by the Indian side and border management and regulation. CPN (UML) also raised voice for revision of 1950s Treaty. But the Madhesi parties believe that border management as an inevitable corollary to revision will devastate the special relation between the people of Terai of Nepal and Bihar as well as Uttar Pradesh of India. The traditional ties of Roti-Beti in the region cannot be ignored by those proposing revision.

India has expressed its readiness to 'review' the treaty the Nepali side also agreed on this as a result EPG formed and it worked seriously through its two years tenure with nine bilateral meetings.

Eminent Persons Group (EPG)

Seeking extensive review of the 1950 India-Nepal Friendship Treaty, the Government-appointed Eminent Persons Group (EPG) has held discussions on regulations of movement of people across the border. The mandate that was given to the EPG following the meeting between Prime Minister K.P. Sharma Oli and Prime Minister Narendra Modi in 20 February 2016 included taking a serious look at a possible review of the friendship treaty which was concluded decades ago, "said Dr. Bhes Bahadur Thapa, coordinator of Nepali team to the EPG. Dr. Thapa urged for betterment border policing and effective regulation of movement of people", and said, "The border between the two sides is already delineated and the border posts are already in place but many of these marks are damaged indicating poor maintenance. There is an urgent need to police the border better to stop cross-border crime and ensure regulated movement of people," Mr. Thapa said, explaining that the India-Nepal border needs to be upgraded with new security measures. The EPG was constituted during the India visit of Mr. K.P. Sharma Oli on February 20, 2016 towards the end of the blockade that was imposed by the Madhesi agitators from Nepal's southern border. As per the agreement, the EPG is to consist of eight members with four members representing each side.

The 1st meeting of the EPG had taken place in Kathmandu in July, 2016. As per the mandate, the two sides will have to prepare and submit a joint document to their respective governments at the end of their two years tenure and will hold meetings in each three months.

Kathmandu, July 4: The first meeting of the EPG has kicked off in the capital. Deputy Prime Minister Kamal Thapa expressed confidence that the meeting will contribute to strengthen the historically existing bilateral relations. He further added that Nepal had entered to the journey of prosperity after issuing a democratic constitution, adding that the bilateral ties should be strengthened for

the development and prosperity of the both countries. Similarly, coordinator of the EPG from India Bharat Singh Koshiyari, Chief Minister of Uttaranchal Pradesh, India, said that they will review bilateral ties and will help strengthen it in the days ahead.

Koshiyari viewed that Nepal is India's good neighbor. Likewise, coordinator at the Nepali EPG Dr. Bhekd Bd. Thapa, former Minister for foreign affairs, said that the meeting will help to reach the bilateral relations to a new height, adding that they will jointly study the past bilateral treaties and agreements. The 1st meeting is said to be centered on preparing the procedure and modality of the meeting.

The second EPG meeting held on October, 2016 in New Delhi. The first meeting held in Kathmandu in July was a preparatory session. It identified five areas political issues, government to government relations, cultural issues, trade and connectivity for discussion and preparing recommendations. The top agenda of the EPG is reviewing the 1950 Treaty and other treaties related to trade and transit. The Indian side has asked Nepal to come up with a clear position on how to amend the 'unequal' treaty. The Nepali side, according to a member, maintains that there should be discussion on it instead of one side presenting its position.

The key clauses of the treaty that Nepal wants to amend are the need for India's consent for Nepal to purchase defense hardware, recruitment of Gorkha soldiers and preference for India in the development of Nepal's natural resources." The Group member Rajan Bhattarai said, "Many provisions of the treaty are *no* redundant. Many international and regional treaties signed after 1950 should be taken into consideration." (<https://www.ekantipur.com>). He further said, "This is not only reviewing the past agreements, treaties and understandings, we will also suggest a new framework of relationship that should be adopted between the two countries in the 21st century." The Indian side has realized that the treaty should be amended. The Indian team has expressed its

readiness to consider any proposal that Nepal tables at the meeting.

The third meeting of the Eminent persons Group of Nepal-India Relations (EPG-NIR) begun on April 5th, 2017 to review various aspects of bilateral relationship between the two countries. The two days meeting focused on reviewing the Nepal-India Peace and Friendship Treaty (1950) in order to update and revise it in line with the needs of the changing times. Mr. Thapa the EPG coordinator of Nepalese side viewed.

The Nepalese side has proposed to review and contextualize the Nepal-India Peace and Friendship Treaty which is often termed as the bedrock on modern relations between the two south Asian nations. The meeting is focused on reviewing or revisiting the treaties, agreements and arrangements between the two countries by chalking out a roadmap of the bilateral ties that is characterized by social, economic, religious and cultural aspects, of bilateral issues such as political, security, social, economic, trade, transit, border management and water resources to both governments (www.xinhuanet.com).

The 4th EPG meeting held on 29 to 31st May, 2017 at Deharadun. In this meeting India agreed to discuss further on various issues including the controversial 1950 peace and friendship Treaty, trade and transit between the two countries and the utilization of water resources. Both sides were positive to study and review all treaties between the two countries within two years. This meeting decided to visit bordering areas to understand the views of the local people. Holding talks to forge broad consensus on contentious issues between the two countries and also in the cards (<https://myrepublicnagariknetwork.com>).

According to members, peace and friendship treaty 1950 continues to take the central stage of deliberations since its first meeting. Discussions were made on key provisions of the Treaty after Nepali team presented clause-wise viewpoint on how it wants to amend the 65 years old treaty. The

achievement so far is that serious deliberations have begun on some key provisions of the treaty and discussions are advancing gradually. Many provisions of the treaty remain unimplemented, some of them are redundant, while others need modifications is the changed context of several international treaties and conventions to which both Nepal and India are parties.

While the Indian side has already expressed its reactions to some issues, it is yet to come up with a clear viewpoint on some others, especially the sensitive ones. As Nepal had said during the previous engagements that the beauty was unequal and redundant, the Indian side had requested to come up with the terms on how it wants to replace/amend the treaty. This meeting highly focused on day to day problems faced by Nepal and long term issues related to transit and trade between the two countries. The meeting decided to enter border issue in next round talks.

On 7th Oct, 2017, the fifth meeting of the EPG had held on. At the meeting, Surya Prasad Upadhyay presented a working paper on Nepal-India co-operation and utility on water resources. As agreed in 4th EPG meeting, Nepal proposed removing illegal structures built on no-man's land along the Nepal-India border. Nepal focused on maintaining international standard and ensures scientific management of the border between the two countries. No-man's land has encroached from the Indian side. Nepali side has found to have encroached the 'no-man-land' in some places (<https://www.spotlightnepal.com>).

One of the Nepal side EPG members Dr. Rajan Bhattarai said that Nepal has proposed removing illegal structures along the border in line with the existing international standards. While Nepal-India shares border dispute in different places, the illegal structures built on the no-man's land have also caused the dispute between the two countries. The head of the EPG from Nepal, Bhekh Bahadur Thapa said that they have proposed making the border further secure. He further viewed that Nepal-

India border needs to be regulated, not closed, to stop illegal activities along the bordering areas. He further opinioned:

"We need to understand the definition of an open border of the past in the changed context. Both sides have stepped back from the traditional concept of 'openness'"

The Nepali side had put forth all issues of contention including 1950 Peace and Friendship Treaty with Indians side during the two day EPG meeting held in Kathmandu. Mr. Bhekh Bd. Thapa said that they have yet to reach agreement on whether to replace or amend the 1950 treaty with India or not. We are convinced that this will remain in the status quo. We would not wait for 70 years if this was to be scrapped altogether. This is the reason why we have chosen the path of the improvement.

The Nepali side presented its position on how it works to review of Article 2, 5, 6 and 7 of the Treaty. This time side put forth its views clearly after some e.g members from the Indian side complained that their counterparts were failing to come up with "clear position" on how they went to amend the treaty (<https://borneobulletin.com.bn>). Thus 5th EPG meeting concludes here in Kathmandu without any tangible results (www.reviewnepal.com).

On January 11, 2018 sixth EPG meeting held, this meeting gains significance in view of the fact that Nepal is seeing a long waited political transformation in the form of recently-concluded general elections.

As the country is progressing towards its new government led by the communist Alliance, Nepali EPG delegation led by its convener Bhekh Bahadur Thapa, are on a two day trip to New Delhi for bilateral consultations with the Indian side. Prior to this, Nepali EPG team also held separate discussions with the top leaders of the three major political parties including Sher Bahadur Deuba (NC), Khadga Prasad Oli (CPN, UML) and Puspa Kamal Dahal (CPN-MC). In the meeting, Deuba has reportedly inquired about India's stand on various issues pertaining to Indo-Nepal ties.

According to Rajan Bhattarai an EPG member from Nepal, both the sides have held discussions on various challenging issues between the two countries covering the 1950 Nepal-India Peace and Friendship Treaty, utilization of hydro resources, border management and issues related to Trade and Transit (<https://www.nepalisansar.com>).

7th EPG meeting held on 25th February, 2018 in Kathmandu. On this meeting various bilateral issues including 1950 Peace and Friendship Treaty, Trade environment, border and hydropower were discussed during two-day's meeting. Dr. Bhekh Bahadur Thapa and EPG coordinator of Indian side Bhagat Singh Koshiyari said that a report is being prepared to take bilateral relations to a new height. Dr. Thapa said that issues from 1950 treaty to current border-related concerns were addressed and a positive report on it would be submitted within few months (ddnews.gov.in>national Kathmandu-7).

Indian coordinator Bhagat Singh Koshiyari expressed confidence that no side will be disappointed with the report. EPG is a Joint mechanism consisting experts and intellectuals from India and Nepal.

The eight meeting of the EPG on Nepal-India Relations, which had kicked off in New Delhi on 12th April, 2018. The meeting, which was focused on finalizing the report to be presented to both the governments, made further progress on bilateral issues under discussion and the next meeting has been fixed for June to in Kathmandu, according to Rajan Bhattarai, an EPG member representing Nepal, "we were able to narrow down the perspectives in this meeting and will try to make the next meeting the last one to finalize the report."

At the end of the 7th meeting in Kathmandu, the EPG members had said that they were giving final touches to the report to be presented to both the governments. During the recent visit of Prime Minister K.P. Oli in India, Oli and his Indian counterpart Narendra Modi had also said that recommendations put

forth by the EPG would be accepted. PM Oli's India visit has definitely given fresh inputs in this regard (<https://thehimalayantimes.com>).

The ninth and final meeting of EPG on Nepal-India relations concluded on 29th June, 2018 in Kthmandu, Capital city of Nepal. During this two day meeting, representatives from India and Nepal deliberated up on various bilateral issues including 1950 Peace and Friendship Treaty, trade, transit and border. During the last meeting, EPG successfully prepared joint report which will be submitted to PMs of both the countries. It has agreed to update all the bilateral treaties and agreements reached in past between India and Nepal in line with the present reality of the two countries (<https://currentaffairs.gktoday.in>).

Conclusion

The EPG was formed in January 2016 by Governments of Nepal and India for reviewing the entire gamut of Nepal-India relations and update bilateral agreements and treaties. It is a joint mechanism consisting experts and intellectuals from India and Nepal. There are four members from India and Nepal in the EPG.

It is mandated to review various aspects of the bilateral relations including Nepal. India Friendship Treaty 1950 and provide suggestion on ways to reshape bilateral relation held between the two countries. During earlier meeting of EPG, Nepali side had presented facts regarding need to review Nepal-India Peace and Friendship Treaty of 1950 so as to update is as required by time and situation.

The treaty (1950) is a bilateral fact between India and Nepal aimed at establishing close strategic relationship between two south Asian neighbors. It was inked on July 31, 1951 at Kathmandu by the PM of Nepal Mohan Shamsheer Jung Bd. Rana and then Indian ambassador to Nepal Chandreshwor Prashad Narayan Singh. The treaty has 10 articles. It permits free movement of people and goods between two countries and close relationship and collaboration on matters of defense and

foreign affairs. It envisages for eternal Peace and Friendship between two nations and recognizes and respect complete sovereignty, territorial integrity and independence of each other. The report of EPG is ready to be handled to P.M. Modi and Oli but Indian south bloc is not

ready to accept the report that may be because of general election in India or other reasons. If India wants to improve relations with Nepal it should accept EPG report and implement it otherwise the anti-Indian sentiment won't decrease among Nepali.

Bibliography

D D News. (Jun 14, 2019). Raising Dialogue 2019: Nepal urges India on Nepal-India EPG Report, retrieved from [ddnews.gov.in national> net Kathmandu-7](http://ddnews.gov.in/national/net-Kathmandu-7)

Giri, Anil. (2018) EPG completes its task with single joint report on Nepal-India relations Asian news network (2018, July 02). Retrieved from <http://theAsiannews-network.org.np>.

Himalayan News Services (July 02, 2018). Eight-Nepal-India EPG meet concludes. Retrieved from [http:// the Himalayan times. Com \(eight-Nepal-India-EPG meet-conduces\)](http://theHimalayan-times.com/eight-Nepal-India-EPG-meet-concludes)

Joshi, Bhubanlal and Rose, Leo E.(2004). Democratic Innovations in Nepal A case study of political Acculturation, Kathmandu: Mandala Publication

Karki, Rohit and poudel Lekhnath.(2015, February). Challenges to the Revision of the New

My Republica. (2018, April 12). 8th EPG meeting is to begin from today. Retrieved from [https://myrepublica .Nagriknetwork.com](https://myrepublica.Nagriknetwork.com)

Myrepublica.Nagarik. (2018, July 1). Nepal-India EPG agrees to update all the bilateral treaties. Retrieved from <http://myrepublica.nagariknetwork.com>

Rose, Leo.E. (1970). Nepal strategy for survival. London: University of California Press.

Shah, Rishikesh. (1968). Nepal and India friends and strangers, Kathmandu: Nepal council of world affairs.

The Himalayan times (2018, February 24). Seventh EPG meeting begins today. Retrieved from [http://the Himalayan times.com](http://theHimalayan-times.com)

The Himalayan Times. (2018 June 29). Final Nepal-India EPG meeting begins. Retrieved from [https://the Himalayan times. Com](https://theHimalayan-times.com)

- The Himalayan Times. (2018, July 2). 9th meeting of EPG on India-Nepal-relations conduces in Kathmandu. Retrieved from [http:// the himalayantime.com](http://thehimalayantime.com)
- The Himalayan times.(2018, July 02). Final Nepal-India EPG meeting beings. Retrieved from [https://the himalayantimes.com/Nepal/final-nepal-india-eminet-poorjoint-group- meeting-begins](https://thehimalayantimes.com/Nepal/final-nepal-india-eminet-poorjoint-group-meeting-begins)
- The India express. (2018, July 02).Eminent persons group's report on Nepal-India ties. Retrieved from [www.newindian express. Com /world/Feb./25 \(eminent-persons-group-report on-Nepal-India-ties-soon 778828.html](http://www.newindianexpress.com/world/Feb./25/eminet-persons-group-report-on-Nepal-India-ties-soon/778828.html).
- The review Nepal. (Jan 11, 2018). Sixth EPG meeting is going to be held in new Delhi of India from Jan 11. Retrieved from www.reviewnepal.com
- The Rising Nepal. (). Revise 1950 peace & friendship treaty. Retrieved from [http:// the risingnepal.org.np](http://therisingnepal.org.np).
- Upadhyaya, Sanjay.(2018). Nepal and the Geo-strategic Rivalry between China and India, Routledge: 2 park square Milton Park, Abingdon, Oxon o144RN (special Nepal Edition).
- Upadhyaya, Narayan. (2018). EPG report and Nepal-India ties. (2018, July 02) the Rising Nepal. Retrieved from [http://therisingnepal.org.np.news](http://therisingnepal.org.np/news).
- Upreti, B.C. (2009). India and Nepal Treaties Agreements understandings. Delhi: kalinga publications
- Wikipedia India-Nepal relations. Retrieved from [http://qn.m.wikipedia.org>wiki>1950](http://qn.m.wikipedia.org/wiki/1950).
- Xinhuanet. (2017, April 5th). The third meeting of EPG on Nepal-India relations begins in Kathmandu. Retrieved from [thhp://www.xinmanet.com](http://www.xinmanet.com)

Mathematician Chandrakala Dhananjaya and Her Contributions to Mathematics

Shersing Raikhola

Abstract

The study attempts to explore the biography of Chandrakala Dhananjaya and analyze the contributions of Chandrakala Dhananjaya in the field of Nepalese mathematics to materialize her book 'Shishubodha Tarangini'. Interpretivist approach was used. For this, content analysis was done to deal the contribution of Chandrakala Dhananjaya and her books 'Shishubodha Tarangini' in a systematic manner. Contemporary mathematical problem were discussed and asked the questions especially for children teaching them the knowledge of mathematics and astrology. The content explained in the books are still using in class six to ten.

Key Words

History of Mathematics, Chandrakala Dhananjaya, Shishubodha Tarangini.

Background of the Study

The history of mathematics is interrelated with the history of human civilization (Barj, 1965; Banerji, 1927). Mathematics has become an integral part of the modern world in turn valuable to all other branches of our cultures (Bhattarai, Adhikari, & Neupane, 2013). Every culture has developed some mathematics. In some cases, the mathematics has spread from one culture to another. It is claimed that the first mathematics originated around five thousand years ago along with the ancient Egyptian civilization, Babylonian civilization, Greek civilization, Chinese civilization, Hindu civilization (Boyer, 1968). Thousands of years ago there were no numbers to represent two or three. Instead fingers, rocks, sticks, or eyes were used to represent numbers. There were

neither clocks nor calendars to help keep track of time. Evidences of the fact that mathematics developed in culture and civilization spread into another culture and civilization can be found everywhere.

Nowadays in the field of mathematics there are many works, which are sufficient to fulfill the demands of 21st century in the mathematical field (base 60). The history reveals that the number and counting system have developed before the recorded history of human civilization (Boyer, 1968). Ancient counting system was beginning with the concept of more and less. In primitive period, figure, pebbles, sticks, knots were used for keeping count.

The history of mathematics teaching in Nepal initiated with *Gurukula* in ancient period (Pandit, 2011). The *Gurukula* education system

continued for many years and there were no formal schools as we have today's (Pant, 2004). Sanskrita school was established in 1877 A.D. and *Sidhanta Siromani, Lilawati, Bhaswati, Bij-Ganita* referred as textbook of those schools (Pant, 2004). Before 125 year ago there were no written mathematics books in Nepal (Pant, Jha, & Adhikari, 2006). Nepali students in those days used to go to kashi (Banaras) to learn *Sanskrit* and they were taught famous books on mathematics (Pant, 1980).

During that time, one Nepali woman Chadrakala Devi Dhananjaya had written a book named *Shishubodha Tarangini* in slokas form, which was published in 1933 A.D. Chadrakala Devi did not have acquired any formal education. However, she wrote such a book, which is still considered most important to study the Nepalese history of mathematics. She is supposed to be the first Nepali woman writer of mathematics book and teacher in Nepal. Until now, no Nepali woman mathematician has been seen in writing mathematics book on single ownership. Therefore, I am much interested to carry out a research work on the given title of this study.

Statement of the Problem

Women do not seem to be interested in mathematics till present in Nepalese context. However it is the great matter for Chandrakala Devi who used to live far away from the capital city of the country and who was brought up in the atmosphere of village for writing the tough subject like mathematics even 80 years ago. She has presented the evidence that even the women can contribute in the field of mathematics by writing the book named *Shishubodha Tarangini* in the history of Nepalese mathematics. It is not a minor task to study, teach and write the tough

subject like mathematics for those women who are living in the village in the contemporary time and even by overcoming the family situation of the woman. It is the great matter for the woman to write mathematics when even the male writers were found in very less number at that time. Without taking the formal education, she has written the mathematics subject as well as she has presented mathematical problems and their solution in poetic verse in her book. In her book, it is found lots of content in comparison with the other books written in Nepali language like *Wyakta Chandrika, Bichitra Ganit, Ganit Sagar, Saral Ganit, Gorkha Bijganit Shiksha, Pati Ganit*. Therefore, she is called the first woman mathematician. While conducting the research of Nepali mathematics writer, so many male writers were found to be researched but regarding the women writers, they were not found to be researched so while conducting the research of female writer, it is conducted a research about the woman mathematics writer Chandrakala Devi Dhananjaya. Therefore, this research study has sought the answers of the following questions:-

- What is the contribution of Chadrakala Devi Dhananjaya in the field of mathematics;

Objective of the Study

To explore the contribution of Chandrakala Devi Dhananjaya in the field of mathematics.

Significance of the Study

Biography and contribution of Nepalese woman mathematician in development of Nepalese mathematics is highly interesting and exciting research area. It promotes our interest in mathematics and focuses the contribution of Nepalese people to the development of

mathematics, which is very important in every step of our daily life. The result of study would help in the following ways:-

- To promote our interest in mathematics especially in woman.
- To support the historical development of mathematics.
- To focus the contribution of Chandrakala Devi Dhananjaya in the development of mathematics.
- To study the trends of mathematics education of Nepal.
- It helps to explore for how Nepalese mathematics contents developed and modified.

Review

Acharya and Pant (2011) has written an article “Chandrakala Devi Dhananjaya and Shishubodha Tarangini in mathematical history” which basically concerned biography and effect of this book in this period. Acharya and pant explained few parts of book “Shishubodha Tarangini” in this article.

Methodology

This research work attempted to explore the contribution of Chandrakala Devi Dhananjaya in the field of Nepalese mathematics. The research went through the biography of Chandrakala Devi Dhananjaya and his book as a literature.

The researcher used content analysis approach in which researcher employed published works as its data (in the case of history of textbooks, these might be readers, or examples of the changing contents) and subjects them to a careful analysis that usually includes qualitative aspects (Best & Kahn, 1995). Researcher used content analysis approach

where published literatures were kept as data and analysis was done through it. Documents study as of Chandrakala Devi Dhananjaya was said as data of this qualitative research.

The nature of this study was historical type based on document analysis. Area of this study is biographic and exploration of mathematical proof and explanation. The study was based on the book *Shishubodha Tarangini* of Chandrakala Devi Dhananjaya and her biography and contemporary mathematics of her period. The nature of this research was historical and qualitative basis.

There are many approaches for the qualitative and descriptive research to get the information. Thus the researcher was used primary data including in-depth interview and counseling with resource person. The secondary sources of information for the study was taken from the printed and collected documents like journals, books, documents, articles, and related literature.

Researcher visited librariesto collect necessary information for research. The researcher studied classical documents like books, journals etc. to analyze mathematics book. The main source to this research was interview with resource persons for the biography of Chandrakala Devi Dhananjaya.

The study is based on Historical documentation and description. Thus, the analysis of information required interpretation of them in a logical, analytical and descriptive manner. The researcher was collected data of information for the study from distinct sources. The researcher analyzed and interpretation this information analytically.

Analysis

In the history of Nepalese Mathematics

the first woman mathematician, writer and teacher Chandrakala was born in 1915 A.D. She was born as the fourth daughter of her father Himlal Paudel and mother Kunta Devi Paudel of Arghakhachi district. She got married at the age of 7 years with Tikaram Dhananjaya the youngest son of father P. Ekadev Marasini and mother Narayani Marasini resident of the same district Arghakhachi. Her own family environment as well as the family environment of her husband influenced her since she had gone to her husband's home at her early age. Her husband has commenced writing poems at the age of 11 years. After the accomplishment of his study, he had started to teach in his own village and had initiated to write various books. Her husband encouraged her from recognizing the letters to book writing.

During that time one Nepali lady Chadrakala Devi Dhananjaya has written *Shishubodha Tarangini* in slokas form which was published in 1933 A.D. She has been supposed to be the first Nepali lady writer of mathematics book and teacher in Nepal who had a sound knowledge of mathematics at that time.

Masterpieces published by Chandarakala Devi (Prasit, 2002)

1. Upadesh Chandrakala (Part I); Published date: 1934 A.D
2. Shishubodha Tarangini(Part I &III) (Unavailable)
3. Shishubodha Tarangini(Part II); Published date:-1933 A.D

Shishubodh Tarangini

Shishubodha Tarangini is based on mathematics and astronomy. Some content were cited from aryebattiya, lilavati and Wyakta Chandrika (Prasit 2002). It was published for teaching mathematics and Jyotish to children.

It contained 80 pages in total. In this book, many mathematical problems related to unitary method, profit and loss square root and cub root, HCF LCM, fractions, decimal, simple interest, and sequence etc. The first verse of this book is an invocatory verse on Lord Ganesha, *Kul debata*, and other gods. Firstly, she defines the various units of money, which were in vogue during those days.

Shishubodha Tarangini mainly deals with what we call as 'Arithmetic' in today's mathematical parlance. It consists of 134 verses written in Nepali as well Sanskrit in poetic form (terse verses). There are certain verses which deal with number system, fundamental operation of mathematics, decimal and its operation, fraction and its operation, interest, HCF, LCM, annuity, Profit and loss, unitary Method, sequence and series etc. Moreover, it also includes certain elements of algebra such as finding an unknown quantity subject to certain constraints using the method of supposition.

In summary content of *Shishubodha Tarangini* may written as

- Fundamental operation of mathematics
- HCF and LCM
- Fraction and Decimal
- Square and Square root, Cube and Cube root
- Unitary method
- Sequence and Series

Some examples from Shishubodha Tarangini

In this book, we can see many mathematical problems related to unitary method, profit and loss square root and cub root, HCF LCM, Fractions, Decimal, simple interest, sequence etc. On the concern of other feature of the book, the researchers see that this book started with

श्रीगणेशायनमः। श्रीवराहाय कुलदेवनयैनमः। श्रीपतिचरणारविदाभ्यांनमः।

The first verse of this book is an invocatory verse on Lord Ganesha, *Kul debata*, and other gods. It was customary in those days before the beginning of any auspicious event. We can see this type of customs practiced in *Lilavati*, most popular book of Hindu Mathematics written in eleventh century of BhaskaracharyaII and *Wyakta Chandrika*, renowned book of Nepal as well of India written by Gopal Padey that were practiced in ninth century.

Firstly, she defines the various units of money which were in vogue during those days.

चाँदी ८ लालको १ माषा १२ माषाको १ तोला हुन्छ।
सुन १० लालको १ माषा १० माषाको १ तोला हुन्छ ॥

The above verse indicates the different measurement system in the past like measures of gold. Here, although the weight is equal but it is said that silver is 1 *masa* equals to 8 *lal* and 1 *tola* equals to 12 *masa* and on the other hand gold is 1 *masa* equals to 10 *lal* and 1 *tola* equals to 10 *masa*. Likewise it is found that there is less silver in *lal* in comparison to gold and in *masa* less gold in comparison to silver.

Likewise, there are given so many other units of measurements like the units of length, measures of grain in volume and lastly the measure of time. This indicates that the text is quite formal in treatment. It sets the character of the work not as an abstract piece but rather one of practical significance in day-to-day applications moreover, she justifies use of mathematics in everyday life. It clearly states that the value of digits increase by a factor ten from right to left.

Fundamental Operation of Mathematics

Chandrakala Devi has presented

the subject matter of her book from simple to complex, problems are design to explore and developed creative and critical thinking, problems are based on the surrounding and tried to connect mathematics to real life context. To justify it broadly firstly she has generally introduced number counting, addition and subtraction, multiplication and division as well as she has given the problems having brackets. Like this

+ यो सङ्कलनको चिह्न हो, यस्ताइ धन चिह्न भन्दछन्।
= यो बराबर चिह्न हो।
— यो व्यकलन चिह्न हो, यस्ताइ ऋण चिह्न भन्दछन्।
× यो गुणनको चिह्न हो।
÷ यो भागहारको चिह्न हो।
— () { } [] ई कोष्ठक हुन् यस्ता पहिला-चिन्हलाई दीर्घमात्रा भन्दछन्। ई आम्मा भित्र संख्या हरूको एकत्र देखाउँछन्।
जस्तै= (७+४)-(५-२) वा {७+४}-{५-२} वा ७+४-५-२
अथवा [७+४]-[५-२]=८ ई सबैको बराबर ८ हुन्छ अर्थात् ७+४ को योग ११ मा ५-२ को अंतर ३ घटाउनु भन्ने ई चिन्हले बुझाये।

She has justified the algorithm of addition after the function of brackets and after that; she has clarified the process with the instances. She has not only applied this process in addition but also in subtraction, multiplication and division that makes the students or the readers easier to gain the mathematical knowledge. However she has included the significant process like simple to complex, chaining process in her book that made the development of the eastern mathematics powerful independently like the western mathematics.

HCF and LCM

Her book includes the topics related to HCF and LCM after addition, subtraction, multiplication and division and the same process has existed even in this era. It means to say that the book *Shishubodh Tarangini*'s syllabus has been considered to arrange its scope and sequence

as well as it includes the psychological aspects very well since the arrangement of the syllabus on the basis of its scope and sequence is time relativistic in modern time too. Let's discuss what sorts of problems are presented about HCF and LCM:

Chandrakala, under the topic of HCF and LCM, has defined as follows:

१-महत्तमापवर्तन भनेको । दुई वा अधिक राशिलाई जुन संख्याले भाग दीदा निशेष हुन्छ तेसलाई अपवर्तन भन्दछन् । ती अपवर्तन हरमा जो सबै भन्दा ठूलो छ तेसलाई ती राशिको महत्तमापवर्तन भन्दछन् ।

If two or more than two variables are divided by a number without remaining is called refraction and the highest number among that refraction is called HCF.

१-जो दुई अथवा अधिक राशिले जति राशिलाई निशेष गर्दछन् उती राशीमा जुन सबै भन्दा सान्छ त्यसै लाई ती दुई अथवा अधिक राशीको लघुतमापवर्तन भन्दछन् ।
जस्तै=४, ५, ६ ले ६० लाई र १२० । १८० लाई निशेष गर्दछ, इ सबै मध्ये ६० सान्छ तमर्थ ४, ५, ६ को लघुतमापवर्तन ६० भयो ।

If two or more than two variables divide any other svariables without remaining, the smallest number among those variables is called LCM.

After the definition, she has literally presented the methods of computing HCF and LCM in poetic form. Since there are various ways to compute HCF and LCM included in her book. She has presented the computation of HCF and LCM as follows:

(३४) चौध चौतीस फे बाई छत्तीस इनको पनि ॥
महत्तमापवर्तन सब् भनलौकति भो गनी ॥ २ ॥
१४ र ३४ को ल्याबंदा १४) ३४ (२
२८
६) १४ (२
१२
२) ६ (३
६
× यहाँ २ ले निशेष गरे कोई

नाले २ महत्तमापवर्तनभयो ।

यस्तै= १२ र ३६ को ल्याबंदा १२ ले निशेष हुने हुनाले १२ नै महत्तमापवर्तन भयो ।

It means that:

14 and 34 again 12 and 36 too

What is the HCF of that after counting,

Ans. HCF of 14 and 34

Here divided by 2 without remaining so 2 is the HCF

In the same way to calculate the HCF of 12 and 36, 12 is the HCF.

$$\begin{array}{r} 14 \overline{) 34} (2 \\ \underline{28} \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 6 \overline{) 14} (2 \\ \underline{12} \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 2 \overline{) 6} (3 \\ \underline{6} \\ \times \end{array}$$

Fraction and Decimal

After HCF and LCM Chandrakala has included fraction and decimal with their operations like addition, subtraction, multiplication and division in her masterpiece. In the book, *Wyaktachandrika* of Pd.Gopal Pande defined fraction as; when a quantity is composed of one or more equal parts of the unit, its measure is called a factional number and simply fraction (Pande, 1883). One of the examples is given like this:

(५७) तिन्ऩटे चारले नानि ! चारंटे तीनलौ गुण ।
दोऩटे तीनले फेरो चारंटे दो गुणी भन ॥ १ ॥
जस्तै= $\frac{3}{4} \times \frac{4}{2} = \frac{12}{8} = \frac{3}{2} = 1\frac{1}{2}$ भयो । $\frac{2}{3} \times \frac{4}{2} = \frac{8}{6} = \frac{4}{3} = 1\frac{1}{3}$ भयो

It means to say that and $\frac{2}{3} \times \frac{4}{2} = \frac{8}{2} \div 2 = \frac{4}{3}$
Next problem:

उदाहरण ।
सात, फेतिन् बिन्दुचौबिस्, फेर बिन्दु पचत्तर ।
बिन्दुशून्य यकावन्न ई सक्को नानि ! योगगर ॥ १ ॥

The above verse means to say, what is the sum of 7, 3.24, 0.75 and 0.051?

The verses are also quite poetic and beautiful. The use of poetic language typically involves the use of such adjectives as, O! Auspicious girl, Oh Friend! Oh Brother! My beloved, Nani etc. This clever use of language is partly teasing but also engaging and challenging the students intellectually. This is quite contrasting to modern mathematical text books, which are always in prose form and quite dry.

Square, Square Root and Cube, Cube Root

The first mathematics book written in Nepali language by Gopal Pande named *Wyakta Chandrika* involves the arrangement of the contents and since it was widely used and it was popular in the schools at contemporary age so it is seen some influence in her book too. General introduction and the methods of calculating square, square root, cube, cube root is mentioned in *Shishubodha Tarangini* like *Wyakta Chandrika*. Among them one is presented below.

(११) बाह केरि दुइसौ सतानवे ।
दशहजार तिन, फेरि वानवे ॥
हुञ्ज वर्ग इनि अङ्कको कति ।
जान्दछौ भनि बताउ भट्भटि ॥ ७ ॥
जस्तै = १२ को वर्ग १२३ १२ × १२ = १४४ । २९७३ = ८८२०१ ।
यस्तै १०००३३ = १००० ६०००६ । ६२३ = ८४६४४ इ वर्ग भये ।

The above given verse indicates: What is the square of 12, 297, 10003 and 92? As similar to square and square root, Chandrakala presented problems related to cube and cube root in her book.

(२३) घननौको भन अनी तिनका घनको घन ॥

जानेकाछौ घनभने पाँचका घनको भन ॥ १३ ॥

जस्तै = ६ को घन ६ × ६ × ६ = ७२ तीनका घन २७ को घन १६६८३ । भयो १२५ को घन १८१२५ भये ॥

Unitary Method

Generally, unitary method means technique of carrying out a calculation to find the value of a number of items by first finding the cost of one of them. It sets the tone of the work not as an abstract piece but rather one of practical significance in day-to-day applications. Among the so many mathematics books of eastern Hindu Philosophy, some are *Aryabhattachiya* of fifth century, *Brahmasiddhanta* of seventh century, *Lilawati* of Bhaskaracharya of eleventh century. Among these aforementioned books Bhaskaracharya has talked about unitary method through *Lilawati*. Unitary method is equally given the significant place in the modern time as it was given in the ancient time (Kandel, 2015). *Shishubodha Tarangini* is no more an exception. One of the examples is given as:

(१२७) रामले आठदिनमा गरदछ उहिकां सोभरेले छदिनमा ॥
तेहीद्वै जनाले सँग मिलि गरदा हुञ्ज काम कति दिनमा ॥

Ram can do a piece of work in 8 days; so can Som in 6 days.

In what time will they do it if they work together?

Although she has not included about the separate chapter of simple interest and compound interest in her book *Shishubodha Tarangini*, She seemed to have adequate knowledge about simple and compound interest. She has clearly presented the problems and solving methods of those problems regarding the interest. One of the instances is presented as follows:

कोडी एकजनले दियेइ रूपीवा आठ सैकडा वर्षका ।
 दर्ले तीनसये पचास, तिसवै लीयेर ये रीतका ॥
 चक्रैष्टद्धि गियाजमा तिन वरस्सम्पन् तिनीकी कती ।
 हुँदो भो भन सुदली तिमि यहाँ जान्ने भये भट्भट्टी ॥२॥

उत्तर २० १९५९

The above verse says: - What is the compound interest of the principal 350 with 8% interest rate in 3 years?

To study the book *Shishubodha Tarangini* with deep inspection it is found that there is not used the formula of calculating profit and loss as mentioned in present mathematical text book of secondary level. Furthermore, in her book, the content like profit and loss, use of percentage, concept of cost price are not mentioned but her book includes the practical problems of profit and loss. The mathematical books that were published during the contemporary period in Nepal primarily focused on solving the practical problems instead of developing mathematical knowledge, which is also mentioned by Kandel, 2015, Acharya, 2008.

Sequence and Series

The concept of sequence and series are found to be mentioned in her book. During the early thirties of the twentieth century, the books that were taught in Nepal in Nepali language like *Wyakta handrika*, *Bichitra Ganit*, *Ganit Sagar*, *Saral Ganit*, *Gorkha Bijganit Kshikhya*, *arithmetic*, *Patiganit* also do not include the concepts like sequence and series. However, the book *Shishubodha Tarangini* is found to be one step ahead in comparison with the books aforementioned regarding the matter of sequence and series. She has presented the method of calculating sum of natural number having the 'n' terms in a poetic form verbally.

She presented different formulas to compute sum of arithmetic series and those formulas are arranged simple to complex manner. Firstly, she wrote the rules of addition as:

एकजोडेर पदले पदार्धकन गणन् ॥
 भो अङ्कको योग यही सङ्कलित भनि जानन् ॥१॥

Here, we cannot see any mathematical symbols and any numbers however, it gives very appropriate formula to compute the sum of first 'n' natural number of a series. It means:

Add one in the numbers of term and multiply by half of number of terms and it is the sum of that series.

Mathematically it means:

If $1+2+3+4+\dots+n$ is a series of first 'n' natural number.

Therefore, here total number of terms = n

Add one to the number of terms 'n', so it becomes (n+1) and need to multiply this term (n+1) with half of total term i.e. n/2.

According to the above sum of this series

$$(n+1) \cdot \frac{n}{2} = \frac{n(n+1)}{2} \text{ which is sum of first 'n'}$$

natural number

Most common formula to compute the sum of natural number is also even exactly appropriate nowadays. Moreover, she posed an example of series where such formula can be used that means she wrote as follows:

एक्वज्दा एकहान्यो दुइ दुइ वज्दा एहिल्ले गराइ ।
 हान्यो भन् बाह्रवज्दा कतिपटक यहाँ योगङ्को बनाई ॥

The above verse says: It struck once when it was 1 o'clock, it did twice when was 2 o'clock. In this way how many times did it strike when it was 12 o'clock?

In addition to this, She computed above problem in this way:

Here, number of term=12

By adding 1 in this, we get $12+1=13$ and need to multiply half of number of term i.e. $12\div 2=6$ so we get $13\times 6=78$ or $1+2+3+4+5+6+7+8+9+10+11+12=78$ which is the sum of above problem.

Chandrakala has not only presented the formula of calculating the sum of first 'n' natural number but also presented the formula of calculating the sum of the sequence that is made of the sum of first 'n' natural number.

To clarify it in other way:

If sum of first one natural number = 1

Sum of first two natural number = 3

Sum of first n(12) natural number $\frac{n(n+1)}{2} = 78$ by adding 2 in total number of terms i.e.

$(n+2)=12+2=14$. and multiply with first n(12) natural number i.e. $78 \times \frac{(n+2)}{3} = 78 \times \frac{14}{3} = 364$

The result of such computed will be the sum of series if this is divided by 3 i.e. $\frac{n(n+1)(n+2)}{2 \times 3}$. It

It is a sum of addition. To compute such series, she wrote:

(१३१) एक घटाई पदमा खयलाई ।
गुणि आदिधन जोड़ रमाई ॥
अन्त्यधन हुनगयो यसलाई ।
आदि जोडिकन आधिगराई ॥३॥

Firstly in this above verse she introduce basic formula to calculate sum of arithmetic series when first term, last term, common difference, number of term are known as

She presented a example to clarify this formula:

last term (l) = n^{th} term = $t_n = (n-1)d + a$ and adding first term a and divide by 2 i.e. Number of term = 15

Most common
formula to compute the

$$S_n = \frac{n}{2} [2a + (n-1)d] \text{ or } S_n = \frac{n}{2} [l + a]$$

Sum of first three natural number = 6

..... = 10

..... = 15

..... = 21

..... = 28

..... = 36

..... = 45

..... = 55

..... = 66

(१३०) सङ्कलिस्त्राइ पदमा दुइजोडि गुणी अनी ।

सङ्कलित्को योग हुन्छ तिनले भाग दियो भनी ॥२॥

To compute such series, she wrote:

There is not seen any mathematical symbol but verbally she expressed mathematically

(१३३) पैन्हा दिन्मा चारुगीजा दियेर ।
दीयो दिन् दिन् पाँच् रुपीजाथ फेर ॥
बाहुन लाई तेसले पन्ध्र दिन्मा ॥
कत्ती देला जान तीमी रुपीजा ॥ २ ॥

It means; A person gives four rupees in a first day to his priest the than he increased five rupees per days. Calculate how much money did he gives up to fifteen days,

Moreover, she solves this problem as follows;

Here, first term = 4

Common difference = 5

sum of natural number which is almost same as now a days. Moreover, in current

textbook of secondary mathematics of Nepal as well other SAARC countries we can see such mathematical problems related to sequence and series as similar manner of Chandrakala's *Shishubodha Tarangini*, this provided that mathematical knowledge is discovered not invented because how it is possible to remains same before 100 years and now a days .

In this way it is clear that she presented the formula of arithmetic series in poetic version in a very marvelous way which proves that she was not only expert in mathematical knowledge but she seemed to be rich in creating the literature.

The book is written in a very simple way. It includes the subject matter presented in it from simple to complex way. Arithmetic and Algebra related subject matters are included in this book. Before solving any problems, the

Here, $(15-1)=14 \times 5 = 70 + 4 = 74$ this is last term (l)

Again, $74+4=78=\frac{78}{2}=39$ this is midterm .Now $39 \times 15 = 585$

also using above formula

$$S_n = \frac{n}{2} [l + a] = \frac{15}{2} [74 + 4] = \frac{15}{2} \times 78 = 15 \times 39 = 585$$

rules for solution are given in the chapter and after that, the problems are solved respectively. Another good aspect of the book is that the same problem is solved by applying various methods. This book includes both general and specific questions. This means it is not easy to answer for which level of students the book is prepared. This is also not clear for which grade the book is for.

The book has great significance in the present time because it provided the basis as well as reference for the present day's teachers to devise mathematical books. The

books had been undertaken in order to supply a demand for an easy introduction to elementary mathematical concepts for Nepalese students. At that time in Nepal, few mathematics books in Nepali languages had been published on Mathematics and desired to prepare new treatise on Mathematics which contained the mathematical problems almost in verbal forms. Despite being the old book, it had got the content of present time textbook. Nepali words have been used for questions in examples and practice. For variables, we can see Nepali sounds and alphabets. This shows that the Nepali-speaking students can benefit from the book. In the book, there are Nepali units of measurement (*Dam, Paisa, Lal, Masa, Mana, Pathi, Aana, Ropani, Mann, Auns Angul, Bitta* etc) and practical problems, which shows the formation of original questions by the author.

The book had followed the scientific way of presenting the each question from easy to difficult, concrete to abstract. It had been seen that this book tried to develop and kept latest pedagogical principals on mathematics. All sorts of questions are gathered together in a same place where as the book is strong in providing answers too to facilitate the students. Chandrakala had used her own verity of symbols of words of typical Nepali languages. The questions had been given in arbitrary forms so it is useful. To quote the weakness, all sorts of questions are gathered together in a same place where as the book is strong in providing questions and their solving too to facilitate the students.

She used verbal problems in slokas form, which were based on mathematical formulas. She used an advanced learning theory induction like to find the sum of natural

numbers. Therefore, she has better knowledge of teaching and learning theory. Thus, she has advanced pedagogical concept for learning and expressing such concept through her book *Shishubodha Tarangini*.

Conclusion

In conclusion, the focus of the study has to highlight the contributions of Chandrakala Devi Dhananjaya in Nepalese mathematics through her book named *Shishubodha Tarangini*. The book *Shishubodha Tarangini* is no more in practice these days, however, the content of the book are still being practised in a reformed manner. The letters inside the books were visible, large

enough to see, understandable, compressive and written in Nepalese languages with few *Sanskrita* languages as well. Some vocabulary are not today's fashion however, these can be understood. Moreover, *Shishubodhani Tarangini* mainly deals with what we call as 'Arithmetic' in today's mathematical fashion. It consists of 134 verses written in Nepali in poetic form (terse verses). Questions was asked to Nani, Babu, Oh! Specially it is written for children sharing them the knowledge of mathematics and astrology. It contains the problems to modern curriculum of classes from six to ten.

References

- Acharya, E., & Pant, S. (2068). *Chandrakala Devi Dhananjaya in Mathematical History & Shishubodha Tarangini*. Sungabha Pratibimbha, 23-31.
- Banerji, H. C. (1927). *Lilavati* (Colebrooks Translation). Calcutta: Girinra Nath Mitter of Messrs.
- Barj, M. (1965). *History of Matheamtics*. Lakhnau: Hindi Committee, Information Department.
- Best and Kahn. (1995). *Research in education*. new delhi: prentice-Hall.
- Bhattari, L.N., Adhikari, K.P., Neupane, A. (2013). *The History of Mathematics*. Kritipur, Kathmandu: Quest Publication
- Boyer, C. B. (1968). *A History of Mathematics*. New York: John Wiley & Sons. Inc.
- Pandit, E. R. (2011). *History of Mthematics Education in Nepal*. Mathematics Education Forum , 19-23.
- Pant, N. R. (1980). *Pd. Gopal Pandey and his method of getting Cube Root*. Kathmandu: Royal Nepal Academy.
- Pant, S. R. (2004). *Mathematics in Nepal; aAanalytical Analysis*. Scientific world , 30-35.
- Pant, S. R., Jha, K., & Adhikary, P. R. (2006, July 16). *A History of Mathematical Science in Nepal*. Retrieved from http://www.ku.edu.np/kuset/second_issue/e2/KANAIYA%20JHa-pdf.pdf
- Prasit M. (2059). *Bahumukhi Pratibha Tikaram Dhananjaya*. Anamnagar, Kathmandu: Unnayan Prakashan.

Nanotechnology in Therapeutics

Shyam Raj Subedi

Abstract

Nanotechnology refers to research and technology development at the atomic, molecular, and macromolecular scale, leading to the controlled manipulation and study of structures and devices with length scales in the 1- to 100-nanometers range. Nanotechnology's rapid development worldwide is a testimony to the transformative power of identifying a concept or trend and laying out a vision at the synergistic confluence of diverse scientific research areas. This new technologies influence a society's economic and political structures and often rise issues related to values and culture, its concepts of nature, its views of privacy, its attitudes toward personal empowerment and control, and its sense of distributional justice. This rapidly growing field allows cross-disciplinary researchers the opportunity to design and develop multifunctional nanoparticles that can target, diagnose, and treat diseases such as cancer. This article attempts to summarize the application of nanotechnology in Therapeutics in following topics.

Key word

Nanotechnology. Nanomedicine, Nanorobots, Nanobiotechnology, Nanomaterials, Bacterial, Biomarker, Intelligent therapeutics.

1. BACKGROUND

For many decades, nanotechnology has been developed with cooperation from researchers in several fields of studies including physics, chemistry, biology, material science, engineering, and computer science. Nanotechnology promises a great future for medical research including improved medical sensors for diagnostics, augmentation of the immune system with medical nanomachines, rebuilding tissues, and tackling aging. Proponents claim that the application of nanotechnology to medicine, so called nanomedicine, offers ultimate benefits for human life and society by eliminating all

common diseases and all medical sufferings (Shrivastava et.al. 2010). Eventually, it is argued that nanomedicine would allow the extension of human capabilities. It is being judged these days that nanometre-scale structures and devices held great promises for the advancement of medicine including advanced biosensors, smart drugs and immune-isolation therapies. Nanomedicine and nanostructured materials are being tested in various potential areas; for example, tagging nanoparticles using quantum dot nanocrystals as biological markers and smart drugs that become active only in specific circumstances. In addition, researchers have found a method to control the

size of densely packed DNA structures, one of nature's efficient ways for transporting gene information. This could improve the efficiency of gene therapy for medical treatment and disease prevention. It is hoped by many that the next stage of nanomedicine, where nanorobots or nanocomputers are fully available, would expand enormously the effectiveness, comfort and speed of future medicine treatments with fewer risks and costs.

INTRODUCTION

Nanotechnology is the science of the use and manipulation of matter at a tiny scale. At this small size, atoms and molecules work differently, and provide a variety of surprising and interesting uses. The prefix of nanotechnology derives from 'nanos' – the Greek word for dwarf. A nanometer is a billionth of a meter, or to put it comparatively, about 1/80,000 of the diameter of a human hair. It is becoming increasingly important in fields like engineering, agriculture, construction, microelectronics and health care.

Nanotechnology, when used with biology or medicine, is referred to as Nanobiotechnology. The field of nanotechnology was first predicated by Professor Richard P. Feynman in 1959 (Nobel laureate in physics, 1965) (David E. Newton, 2002). Nanotechnology has achieved the status as one of the critical research endeavors of the early 21st century, as scientists harness the unique properties of atomic and molecular assemblages built at the nanometer scale. Ability to manipulate the physical, chemical, and biological properties of these particles affords researchers the capability to rationally design and use nanoparticles for drug delivery, as image contrast agents, and for

diagnostic purposes (Mc Neil, 2005). Recently functional nanoparticles have developed that are covalently linked to biological molecules such as peptides, proteins, nucleic acids, or small-molecule ligands (Greco, F. and M.J. Vicent, 2009). Medical applications have also appeared, such as the use of super-paramagnetic iron oxide nanoparticles as a contrast agent for lymph node prostate cancer detection and the use of polymeric nanoparticles for targeted gene delivery to tumor vasculatures (Wilson, R.M. and S.J. Danishefsky, 2006.).

Nanoparticles also offer the ability to penetrate the blood-brain barrier or the stomach epithelium barriers that make it difficult for legacy therapeutic and imaging agents to reach their intended targets.

To be suitable as a drug-delivery platform, the size of nanoparticles must be small enough to avoid rapid filtration by the spleen, with filaments spaced at roughly 200 nm, which serve as a meshwork for phagocytotic cells. Similarly, to traverse the liver, the particles must be small enough to pass through the organ's 150–200 nm-sized fenestrae and avoid the Kupffer cell-lined sieve plates. Drug-carrying liposomes are believed to have increased lifespans, related in part to their ability to extravasate through splenic and liver fenestrae. The size of nanoscale devices also allows them to interact readily with biomolecules on the cell surface and within the cell, often in ways that do not alter the behavior and biochemical properties of those molecules. Such ready access to the interior of a living cell affords the opportunity for unprecedented gains on the clinical and basic research frontiers. The ability to interact with receptors, nucleic acids, transcription factors, and other signaling

proteins at their own molecular scales should provide the data needed to better understand the complex regulatory and signaling networks and transport processes that govern the behavior of cells in their normal state and as they undergo the changes that transform them during the disease process (Bogunia-Kubik, K., Sugisaka, M., 2002).

NANOTECHNOLOGY AND NANOPARTICLES

Nanotechnology is the willful manipulation of matter at the atomic and molecular level to create better and entirely new materials, devices and systems (0.1-100nm), Technology which takes advantage of the unique properties of the material when its particle size is in Nano scale.

'Nanomedicine' is defined as submicronsize (<1µm) modules, used for treatment, diagnosis, monitoring, and control of biological system. Most side effects of drugs are a result of them not going to the desired locations in the body. Other adverse effects can be attributed to impure drugs. Often in making pharmaceuticals, undesired products resulting from the chemical reaction are mixed in with the desired product (the drug). Sometimes these are toxic and can cause health complications (Muller, R. H., Keck, C. M. 2004). Nanocatalysts designed at the molecular level are more selective and will only make the drug molecule that is desired.

Modification of the nanoparticle's outer layer allows a large variety of chemical, molecular, and biological entities to be covalently or otherwise bound to it (Fig. 1). Manipulation of this corona confers

advantageous properties to the particle, such as increased solubility and biocompatibility. Attaching hydrophilic polymers to the surface, such as PEG, greatly increases the hydration (i.e., solubility) of the nanoparticles and can protect attached proteins from enzymatic degradation when used for in vivo applications.

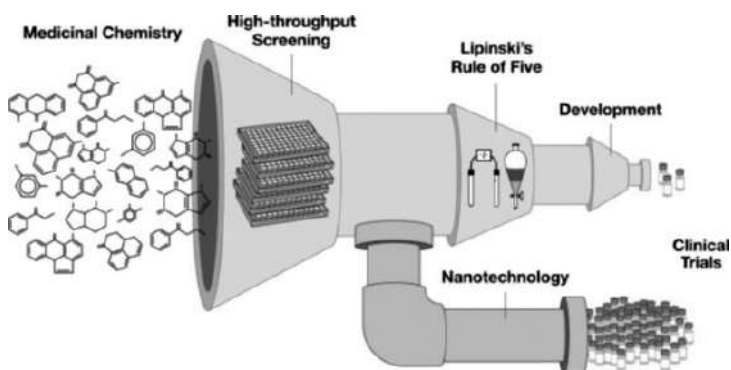

Fig 1. Development of Nanoparticle in Medicine

Nanotechnology allows insoluble compounds to be attached or encapsulated in highly soluble nanoparticles, offering the potential to expand the number of drugs introduced into clinical trials. (Figure adopted from Journal of Leukocyte Biology Volume 78, September 2005)

One of the earliest examples of applying nanotechnology to solving problems in biology was the use of liposomes as drug delivery vehicles. A liposomal formulation of the potent but toxic antifungal agent amphotericin B has revolutionized the treatment of life-threatening, systemic, fungal infections in immune-compromised patients by allowing patients to receive normally lethal doses of amphotericin B with minimal risk of toxicity. The liposomes, 50–70 nm in diameter, are taken up rapidly by macrophages, which then carry the liposome

and drug to the site of fungal colonization. Cancer therapy has benefited from the use of liposomal doxorubicin, a formulation that again increases the therapeutic index of the active agent through a combination of passive tumor targeting and reduced toxicity. In this case, coating the liposome with PEG significantly decreases uptake by macrophages and allows the liposomes to concentrate in tumors by escaping from the leaky vasculature surrounding solid tumors through a phenomenon known as the enhanced permeation and retention (EPR) effect. Size alone is not the only way that nanotechnology can enable targeting. Because of the highly tailorable surfaces of nanoscale constructs, it has become a relatively simple matter to “decorate” the nanoparticle surface with a variety of targeting agents. As a result, the targeted delivery of drugs, nucleic acids and other molecules using nanoparticles is the focus of significant research and development—one that is expected to significantly improve the way clinicians treat cancer and other diseases. Nanoscale devices should soon serve as customizable, targeted drug-delivery vehicles capable of ferrying large doses of chemotherapeutic agents into malignant cells while sparing healthy cells and reducing the deleterious systemic responses to these drugs. Laready, a variety of nanoscale drug-delivery devices, including dendrimers, ceramic nanoparticles and lipid-encapsulated perfluorocarbon nanoemulsions, can actively and passively target cancer cells. Similarly, nanotech strategies that target cells of the immune system may offer new approaches to treat infectious diseases such as human immunodeficiency virus and Leishmaniasis. Targeted delivery of nanoparticles can be

accomplished by attaching a mAb or cell-surface receptor ligand that binds specifically to molecules found on the surfaces of targeted cells, be they cancer cells or the angiogenic microcapillaries growing around malignant cells. Targeting molecules that have been used successfully include folate, luteinizing hormone releasing hormone (LH-RH), thiamine, receptor-specific peptides, aptamers, and a wide variety of mAb directed against cell-surface markers, such as integrins. It is interesting to note that these functionalized nanoparticles have been demonstrated to have high avidity for their target cells, believed to be the result of their multivalent interaction. Once bound to the target cell, the nanoparticles are readily internalized by receptor-mediated endocytosis.

1. Properties of Nanoparticles

The properties of materials can be different at the Nanoscale for two main reasons:

- ⇒ Nanomaterials have a relatively larger surface area when compared to the same mass of material produced in a larger form. This can make materials more chemically reactive (in some cases materials that are inert in their larger form are reactive when produced in their Nanoscale form), and affect their strength or electrical properties.
- ⇒ Quantum effects can begin to dominate the behavior of matter at the Nanoscale—particularly at the lower end— affecting the optical, electrical and magnetic behavior of materials.

5. Applications of nanotechnology in therapeutics

5.1 Bacterial and toxic detection

The sensitive detection of bacteria (*Mycobacterium avium* spp. paratuberculosis

– MAP) can be possible in milk and blood within 30 minutes, using dextran-coated iron oxide nanoparticles conjugated with antibodies that recognize surface proteins found on the bacteria. With this technology, one can potentially detect a single bacterium (1-10 CFU), under interference introduced by the presence of six different bacterial species (109 CFU). Utilizing magnetic nanosensors, one can target the development of toxinspecific nanosensors that can determine the presence of a particular toxin in environmental, food, and clinical samples(below given figure).

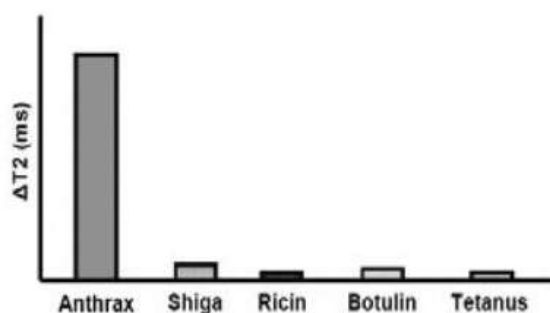

Figure: Anthrax toxin specific nanosensors

5.2 Bacterial drug resistance assessment

Utilizing either gold or iron oxide nanoparticles, it is possible to assess bacterial drug resistance and identify the minimum inhibitory concentration (MIC) of an effective antibiotic within a couple of hours without compromising reliability. It is possible to achieve this by developing nanosensors that can monitor the bacterial metabolic activity, through the levels of free complex carbohydrates in the growing medium.

5.3 Cancer biomarker detection

Utilizing iron oxide nanoparticles, it is possible to assess the levels and enzymatic

activity of telomerase, a key oncogene that is upregulated in most tumors leading to their immortalization due to aberrant continuous maintenance of the chromosomal telomeric repeats.

5.3.1 Applications of various nanosystems in cancer therapy

Nanosystem	Applications in cancer therapeutics
Carbon	DNA mutation detection, disease protein
Nanotubes	Biomarker detection
Dendrimers	Controlled release drug delivery, image contrast Agents
Nanocrystals	Improved formulation for poorly-soluble drugs
Nanoparticles	MRI and ultrasound image contrast agents, targeted drug delivery, permeation enhancers, reporters of apoptosis, angiogenesis, etc.
Nanoshells	Tumor-specific imaging, deep tissue thermal Ablation
Nanowires	Disease protein biomarker detection, DNA mutation detection, gene expression detection
Quantum Dots	Optical detection of genes and proteins in animal models and cell assays, tumor and lymph node visualization.

5.4 Cancer imaging

Researchers design biodegradable soft polymeric or polymer-coated fluorophore-encapsulating iron oxide nanoparticles for the targeted in vitro and in vivo imaging of cancer

cells and tumoric lesions. These nanoparticles possess limited cytotoxicity, are stable in buffersolutions, and can be used for MRI, or near-infrared imaging using fluorescence molecular tomography.

5.4.1 Approved Nanoparticles as imaging agents and drug carriers:

Modality	Compounds	Status	Use
Imaging agents			
Endorem	Superpara-magnetic iron Nanoparticle	Market	MRI agent
Gadomer	Dendrim-er-based MRI agents	Phase III clinical trial	MRI agent-car-diovascular
Drug Delivery			
Abraxane	Albumin nanoparticle containing parclitaxel	Market	Breast cancer

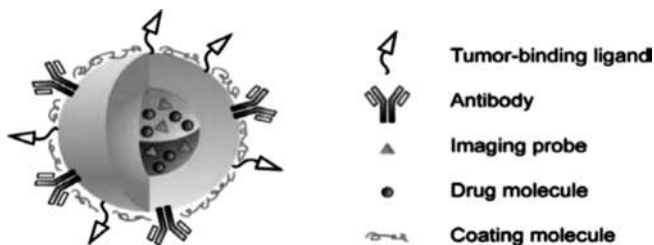

Figure: Schematic of a multifunctional nanoparticle with imaging probes and/or anticancer drugs encapsulated inside and tumor specific ligands and/or antibodies presenting on the surface

1.5 Nanotechnology in drug delivery

The use of nanotechnology in drug delivery in vivo is a rapidly expanding field. This is particularly important for cancer treatment, as most chemotherapy drugs

are toxic to both normal and cancer cells. Nanotechnology offers solutions to these problems. For example, coating a drug in different molecules can make it more soluble in water (for easier application), allow it to penetrate cell membranes more easily or even target it to a specific tissue or organ. In addition, a new device such as iMEDD incorporates nanoscale pores which, by varying their size and length, control the release of drugs such as insulin. Such devices can be implanted and allow continued release of a drug over the period of weeks, thus avoiding the need for regular injections. Example of drugs that use nanotechnology for improved delivery include Abraxane which is a nanoparticle formulation of the chemotherapy drug paclitaxel and the protein albumin, and is more effective and less toxic than the free form of the drug.

5.6 Nanotechnology as biosensor and biolabels

Nanomaterials, which measure 1–1000 nm, allow unique interaction with biological systems at the molecular level. They can also facilitate important advances in detection, diagnosis, and treatment of human cancers and have led to a new discipline of nanotechnology (Tallury P, Malhotra A, Byrne LM, Santra S 2010). Traditionally, the most common cancer treatments were limited to chemotherapy, radiation, and surgery.

Limitations in cancer treatment are a result of current challenges seen in established cancer therapies, including lack of early disease detection, nonspecific systemic distribution, inadequate drug concentrations reaching the tumor, and inability to monitor therapeutic responses. Poor drug delivery and residence

at the target site leads to significant complications, such as multi-drug resistance (Salamanca-Buentello F, 2005).

5.7 Nanotechnology in medicine

5.7.1 Diabetes mellitus

Polyethylcyanoacrylate nanospheres as biodegradable polymeric carriers have been found good for oral insulin delivery in streptozotocin-induced diabetic rat model.

5.7.2 Respiratory disorders

Polymeric nanoparticles with polylactide-co-glycolide have demonstrated clear advantages over traditional drug carriers in case of intermittent chemotherapy in experimental tuberculosis.

5.7.3 Ophthalmic disorders

Dendrimers have a potential for treatment of ocular disorders.

5.7.4 AIDS

VivaGel is an anti HIV drug based on dendrimer technology.

6. Brief descriptions of nanotechnology in drug delivery

Types of nano-sensors	Size	characteristics	Applications
Polymeric nanoparticles	10-1000 nm	Biocompatible, biodegradable, offer complete drug protection	Excellent carrier for controlled and sustained delivery of drugs. Stealth and surface modified nanoparticles for active and passive delivery of bioactives
Nanocrystals Quantum dots	2-9.5 nm	Semi conducting material synthesized with size between 10-100 Å. Bright fluorescence, narrow emissions, broad UV excitation and high photo stability	Long term multiple color imaging in liver cells, DNA hybridization, immunoassay: receptor mediated endocytosis: labeling of breast cancer cells
Carbon Nano-tubes	0.5-3 nm diameter, 20-1000 nm length	Third allotropic crystalline form of carbon sheets either single layer or multiple layer. These crystals have remarkable strength and unique electrical properties (Conducting, semi-conducting, or insulating)	Fictionalization enhanced solubility, penetration to cell cytoplasm and to nucleus, as carriers for gene delivery, peptide delivery
Dendrimers	<10 m	Highly branched, nearly monodispers polymer system produced by controlled polymerization	Long circulatory controlled delivery of bioactives, targeted to macrophase

Metallic nanoparticles	10-100 nm	Gold and silver colloids	Drug and gene delivery, sensitive bioassays
Polymeric micelles	10-100 nm	Block amphiphilic copolymer micelles, high drug entrapment	Long circulatory target, diagnostic value
Liposomes	10-100 nm	Phospholipid vesicles, biocompatible, versatile, good entrapment efficiency	Passive and active delivery of gene proteins

7. Application of various nanosystems as biosensors and biolabels

Nanosystem	Applications
Gold Nanoparticles	For ssDNA detection: in immunohistochemistry identify protein-protein interaction
Iron oxide Nanocrystals	Monitor gene expression: detect the pathogens such as cancer, brain inflammation, arthritis and atherosclerosis
Nanopores	Sensing single DNA molecules by nanopores
Cantilever array	Diagnosis of diabetes mellitus, for detection of bacteria, fungi, viruses; for cancer diagnosis
Carbon nanotubes	Blood glucose monitoring; sensors for DNA detection
Nanowire	Electrical detection of single viruses and biomolecules
Nanoparticle based biodetection	Detection of pathogenic biomarkers, ultra-sensitive detection of single bacteria

8. Examples of targeted nanoparticles in preclinical and clinical development

(Adapted from Rathod et.al., 2011).

Name	Targeting agent	Therapeutic agent	Status
FCE28069	Galactose	DOX	Phase I
MCC-465	F (ab') ₂ fragment of human anti-body GAH	DOX	Phase I
MBP-426	Transferrin	Oxaliplatin	Phase I
CALAA-01	Transferrin	Small interfering RNA	Phase I
Dtxl-NP-Apt	RNA aptamer	DOX	Preclinical
Pt-NP-Apt	PSMA	Cisplatin	Preclinical

9. Examples of non-targeted nanoparticles in clinical development

(Adapted from Rathod et.al., 2011).

Types of nanoparticle	Name	Therapeutic agent	Status
Albumin based nanoparticles	Abraxane or ABI-007	Paclitaxel	Approved

Liposomes	DaunoXome Aroplatin Myocet	Dox Oxaliplatin Dox	Approved Phase II Approved
Polymeric micelles	Genexol-PM	Paclitaxel	Approved
Polymer-drug	Prothecan	Camptothecin	Phase II
Conjugate-based nanoparticles	PK1; FCE28068	Dox	Phase II

9. Nanoparticles overcome anticancer drug resistance

(Paraphrased from Rathod et.al; 2011). Too often, chemotherapy fails to cure cancer because some tumor cells develop resistance to multiple anticancer drugs. In most cases, resistance develops when cancer cells begin expressing a protein, known as p-glycoprotein that is capable of pumping anticancer drugs out of a cell as quickly as they cross through the cell's outer membrane. New research from the University of Kentucky shows that nanoparticles may be able to get anticancer drugs into cells without triggering the p-glycoprotein pump. Since nanodelivery promises precision administration, smaller dosages will be required to have the same effect as the non-nanodelivered drugs. With these smaller doses come fewer harmful side effects.

10. Patents and Future Prospect

(Paraphrased from Rathod et.al., 2011). More than 100 Nanopharmaceutical patents were granted by US patent office during 2001-05. United States Patent 6933331 entitled "Nanotechnology for drug delivery, contrast agents and biomedical implants" has been granted for nanoscale powders as composite and device components. About \$2.6 trillion worth of goods worldwide are expected to use nanotechnology by 2020, up from \$50 billion in 2006.

Recent developments in nanotechnology offer researchers opportunities to significantly

transform various therapeutics in the future. This technology will enable the manipulation of the biological and physicochemical properties of nanomaterials to facilitate more efficient drug targeting and delivery. The size of nanomaterial is similar to that of most biological molecules and structures; therefore, nanomaterial can be useful for both in vivo and in vitro biomedical research and applications. Nanotechnology is on its way to make a big impact in Biotechnology, Pharmaceutical and Medical diagnostics sciences. A dynamic collaboration is observed within the Researchers, Government, Pharmaceutical - Biomedical companies and educational institutions all over the world in developing the nanotechnology applications in advanced medicine and patient care.

11. Conclusion

Nanotechnology is the science that deals with the processes that occur at molecular level and of nanolength scale size. There are numerous examples from nature like DNA, water molecules, virus, red blood corpuscles (RBC) etc., which are of nanodimensions. Clinical investigations suggest that therapeutic nanoparticles can enhance efficacy and reduced side effects compared with conventional therapeutic drugs.

The application of nanotechnology in the field of health care has come under great attention in recent times. There are many treatments today that take a lot of time and are also very expensive. Using nanotechnology,

quicker and much cheaper treatments can be developed. By performing further research on this technology, cures can be found for diseases that have no cure today.

An additional area enabled by nanotechnology is known as “intelligent therapeutics” which involves responsive devices and drug delivery system that can detect, capture, isolate and treat undesirable biologicals and trigger an action that will release therapeutics. Nanoparticles with various shapes such as quantum dots, nanotubes, nanohorns, and nanocages and made of different materials, from organic dendrimers, liposomes, gold, carbon, semiconductors,

silicon to iron oxide, have already been fabricated and explored for cancer imaging and therapeutic applications. However, there are various concerns associated with their use as the carrier system, including the in vivo safety profile, stability, drug releasing efficiency, and clearance kinetics. Consequently, development of nontoxic biocompatible nanoparticles with favorable in vivo pharmacokinetics and efficient delivery to tumors is still much needed for medical applications. Although certain applications of nanotechnology may be toxic, the majority of medical applications will be beneficial and nanotechnology has great impact as next door technology in therapeutics.

References

- Bogunia-Kubik, K., Sugisaka, M. (2002) From molecular biology to nanotechnology and nanomedicine. *Biosystems* 65, 123–138.
- David E. Newton (2002). *Recent Advances and Issues in Molecular Nanotechnology*. Greenwood Press,.
- Greco, F. and M.J. Vicent (2009) Combination therapy: Opportunities and challenges for polymer-drug conjugates as anticancer nanomedicines. *Adv. Drug Deliv. Rev.*, 61: 1203-1213.
- Kinjal B. Rathod, Mandev B. Patel, Parul K. Parmar, Sejal R. Kharadi, Pranav V. Patel, Keyur S. Patel (2011) Glimpses of Current Advances of Nanotechnology in Therapeutics. *International Journal of Pharmacy and Pharmaceutical Sciences*. Vol 3, Issue 1.
- McNeil, S.E. (2005). Nanotechnology for the biologist. *J. Leukocyte Biol.*, 78: 585-594
- Muller, R. H., Keck, C. M. (2004) Challenges and solutions for the delivery of biotech drugs—a review of drug nanocrystal technology and lipid nanoparticles. *J. Biotechnol.* 113, 151–170
- Srivastava Pranati et al. (2010) / *Drug Invention Today*, 2(5), 254-257
- Salamanca-Buentello F, Persad DL, Court EB, Martin DK, Daar AS, Singer PA (2005) Nanotechnology and the Developing World. *PLoS Med* 2(5): e97
- Tallury P, Malhotra A, Byrne LM, Santra S (2010). Nanobioimaging and sensing of infectious diseases, *Advanced Drug Delivery Reviews* 62: 424-437.
- Wilson, R.M. and S.J. Danishefsky (2006). Small molecule natural products in the discovery of therapeutic agents: The synthesis connection. *J. Org. Chem.*, 71: 8329-8351

Prevalence of Ectoparasites on Domestic Cattle of Budol, Banepa, Kavre

Sadiksha Khanal and Punya Ram Sukupayo*

ABSTRACT

The present study was carried out in order to observe the prevalence of ectoparasite in the cattle. A total of 144 cattle were observed from Budol-06, Banepa, Kavrepalanchowk from August 2018 to February 2019. Out of 144 cattle examined, 113 (78.87%) were found to be positive with ectoparasites. In the study, 100% of sheep and buffaloes were recorded to be infected by ectoparasites, 83.33% of cows and 65% of goats were found infested by different ectoparasites. Ectoparasites belonging to two different classes and five different genus were recorded. They were Ixodes spp., Bovicola bovis, Ctenocephalides felis, Pulex irritans, and Haematobia irritans. Seasonal prevalence of ectoparasite was found higher in summer with 80% and only 71.87% of cattle were found infested by ectoparasite during winter which was found to be statistically significant ($P > 0.05$, d.f. = 1). Cows and buffaloes were found infested by ticks and lice but goats and sheep were found infested by ticks, lice and fleas. This study showed that the growing threat of ectoparasites to cattle needs well-coordinated and urgent control intervention.

Key words

Cattle, ectoparasites, lice, mite, prevalence, tick.

1. Introduction

1.1 Background

Nepal is agricultural country and agriculture is the backbone of Nepalese economy. About 66% of its population is involved in agriculture which accounts for 35% of the gross domestic products of GDP (NSCoA, 2013). In 2017, livestock population in Banepa municipality was estimated to be 614 cattle, 93 buffaloes, 980 goats, 33 sheep and 61 pigs (GoNMOLD 2017). Agriculture contributes 28% to the national gross domestic product or GDP as per Nepal Raastri Bank (NRB, 2018). These vast numbers of population of cattle are important contribution in the country providing meat and milk consumption.

The livestock subsector of agriculture contributes 24% of the total agricultural GDP (ADS, Nepal 2012) and, also plays important role in human life and nutritional security, livelihood, regional balance, gender mainstreaming and rural alleviations (ILO, 2004). Livestock population in Nepal were estimated to be 6.99 M cattle, 4.08 M buffaloes, 7.15M goats and 0.86 M sheep for 2004 / 2005 (Karki *et al.*, 2012). In 2017, livestock population of cattle are important contribution in the country providing meat and milk consumption.

Parasites are generally referred to organisms that live on or in and organism of another species (host) and obtain nutrient

from them. There are two types of parasites. They are: ectoparasites and endoparasites. Parasites which live inside to its host is known as endoparasites. Ectoparasites are those organisms which inhabit the skin or outgrowth of the skin of another organism and feed upon them. Various ectoparasites causes significant infestation in many kinds of domestic animals including livestock, pets, poultry, fish and bees. Many of these ectoparasites like most lice are host specific, while others like most ticks parasitize typically transmit to host while feeding and occasionally defecating.

Ectoparasites, commonly ticks, mites, lice, flea, and ked are important parasites found in the cattle because of their disease transmission, blood feeding habit and skin damage in most of the livestock population (CSA, 2004). In the same way, arthropods can transmit a variety of pathogens such as *Rickettsia*, *borealis*, parasitic Hemoprotozoa and certain viruses, that cause human diseases and serious infections in livestock. In addition, the behavior of ectoparasites also may cause direct and indirect harm such as irritation, skin inflammation, pruritus, self-wounding, disturbance and allergic responses (Wall and Sheares, 2001). Ectoparasites of cattle causes blood loss and even leading to anemia. Moreover, they are the most important vector of protozoan, bacterial, viral and Rickettsial diseases (Radostits, 2007). It has been observed that the ectoparasites do not only have direct effects on their host, they may also transmit pathogens, there by acting as vectors of diseases (Parola *et al.*, 2001). Direct harm may be due to disease transmission ability and self-wounding consequences (Taylor *et al.*, 2007; Ababayehceet *et al.*, 2011). All ectoparasites cause intense irritation to the skin, the extent depending upon the parasites involved. Infested animal scratch, rub and bite the affected areas and this end up with skin damage (Radostits,

2007). This results in decreased productivity and reproduction downgrading and rejection of skin and sometimes even mortality.

The important external parasites which causes noticeable lesion in the skin coat of cattle includes ticks, lice, fleas and mange mites (Mullen and Durden, 2002). Ticks can be directly debilitating to cattle causing anemia, toxicity and paralysis in severe infestation (Walker *et al.*, 2003). In May 2018, the CDC warned the common tick-borne diseases are on the rise and have tripled between the years 2004-2016 (Marcarthur, 2018). Lice also causes cutaneous and systemic effects on hosts including dermatitis and anemia in case of high infestation (Urquhart *et al.*, 1996). Other than lice, ectoparasites like flea can also inflict inflammation and pruritus in the animal (Wall and Sheares, 2001). On the other hand, mite infestation results in severe dermatitis known as mange, which causes significant welfare problem and economic loss (Smith, 2009).

Among various ectoparasites ticks are probably considered the significant one for causing various tick borne diseases like Theileriosis, Anaplasmosis, Babesiosis etc. leading to anaemia, dermatosis, toxicities and paralysis (Gebreet *et al.*, (2001). The major damage that the tick could lead is probably lowering the value of skin (Desta, 2010). The various species of ticks found among cattles are *Babesia ovis*, *Babesia motasi*, *Theileria ovis*, *Anaplasma ovis* etc. (Shiferaw, 2018)

Lice are also other common parasites infesting the livestock. The most common lice found among cattle are the chewing lice and sucking lice. The species of sucking lice are found to be more damaging a large number of individuals as compared to that of chewing lice (Anulloet *et al.*, 2018). The lice may infest the entire cattle if the lice infestation are not

identified at the beginning of its infestation.

Mites are also the important parasites among the cattle. They are responsible for causing severe dermatitis which is known as mange. (Smith, 2009). Mites may affect directly by causing severe blood loss, skin inflammation, prurities or may affect indirectly by causing serious disturbance such as rubbing and self-wounding. Ectoparasites have a very significant role for damaging the livestock in many of ways. The ectoparasites commonly tick. Lice, mites affect the livestock through severe inflammation and the various infections they impose on their skin (Taylor *et al.*, 2007). They act as a major source for transmitting several diseases affecting the quality and quantity of the livestock. The losses caused by ectoparasites seem to be degrading in the national as well as international market. Hence, ectoparasites directly affect the health and productivity of ruminants and the economy of the country. There is a paucity of information regarding to ectoparasites in cattle in Banepa. The study aims to overcome the lack of data regarding ectoparasites presence on domestic animals in Banepa, Budol by providing a survey of ectoparasites presence and abundance in farms of ruminants. This work is part of a wider project to improve our knowledge of ectoparasites inhabiting Banepa, Budol.

2. Materials and Methods

Study area:

Banepa Municipality -6 Budol, Kavrepalanchowk district was the study area. It is the district that lies in the province no.3 with Dhulikhel as its district headquarters. It is bordered to the east by Ramechhap and Dolalghat, west by Kathmandu valley. The climatic zone of Kavrepalanchowk district comprises of lower tropical zone having elevation range below 300 meters (1000 ft.), upper tropical zone (300 to 1000 meters i.e.,

3300 to 6000 ft) and temperate zone (2000 to 3000 meters i.e., 6400 to 9800ft).

Banepa is a historical place situated in the eastern part of Kavrepalanchowk which is about 25 kilometer east from the capital Kathmandu. Banepa is the business center of east.

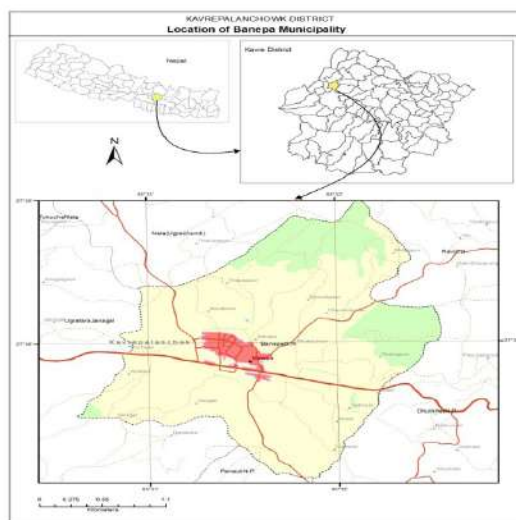

Fig 1: Map of Nepal, Kavre district and Banepa

Study Design

The study was based on door to door visit to houses of people and questionnaire survey. Hand picking method was used for collection of ectoparasites.

Sample Size

The total number of cattle observed during summer and winter seasons were 80 and 64 cattle respectively. Altogether 144 cattle were studied. The animals studied were from Budol-06, Banepa, Kavrepalanchowk district

Direct Observation

Direct observation was done on the cattle for infestation of the ectoparasites. The observation was done among the cattle which were included in the present study.

Statistical Calculation

Chi square test was done in order to calculate the significance of the data obtained from the study. The formula used during the process was

$$\chi^2 = (O-E)^2/E$$

Where, O= Observed value and

E= Expected value

Questionnaire Survey

Structured questionnaires were prepared and tested among the farmers. The finalized questions tested among the farmers who were included in the present study. The questionnaires were focused mainly to find out the knowledge attitude and practice in relation to the parasite infestation and their measures to control them.

3. RESULT

Prevalence of specific ectoparasites in cattle

Among 144 cattle studied, 113 (78.47%) of cattle were found infested by various ectoparasites.

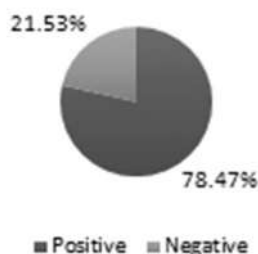

Fig 2: Prevalence of Ectoparasites

Among 66 Cows examined, 50 (83.33%) were infested with ectoparasites like ticks, flies, sandfly, mosquitoes. Among 40 goats examined 26 (65%) were infested with ectoparasites like fleas, flies, sandfly, mosquito. Among 30 sheep examined 30 (100%) were infested with ectoparasites like lice, flies, sandfly, mosquito. Among 8 buffaloes, 8 (100%) were infested with lice, flies and sandfly.

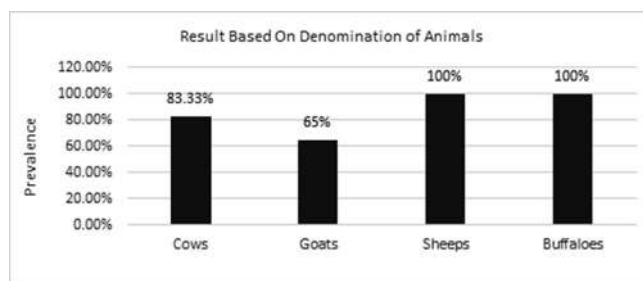

Fig3: Prevalence of Ectoparasites based on Denomination of Animals

Parasites found in Cattle

Different ectoparasites of following two classes and five genera were found in the cattle during study period:

Table 1: List of major ectoparasites found in cattle

Class	Genera	Common Name
Arachnida	<i>Ixodes</i> spp.	Tick
Insecta	<i>Bovicolo bovis</i>	Lice
Insecta	<i>Ctenocephalides felis</i>	Flea
Insecta	<i>Haematobia irritans</i>	Fly
Insecta	<i>Phlebotomous</i> spp	Sandfly

Seasonal prevalence of ectoparasites

Altogether 80 cattle were studied in summer season and 64 cattle were studied in winter season from the study area. Out of 80 cattle examined in summer season, 64 (80%) were found positive and out of 64 cattle examined in winter, 46 (71.87%) were found positive for ectoparasites, which is found statistically significant ($P > 0.05$, d.f. = 1).

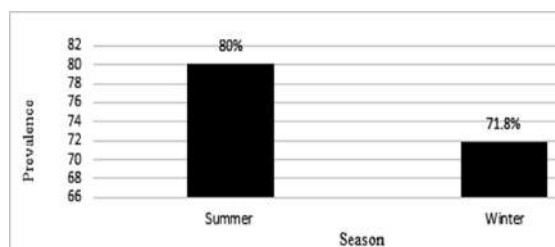

Fig 4: Seasonal prevalence of ectoparasites

Prevalence of different ectoparasites on different groups of cattle

All the cows, sheep and buffalos were found infested by ticks whereas only 65% of goats were infested by ticks. Lice infestation was found in 100% of sheep and buffalos. Lice infestation was least among the cows. In the

same way cows and buffalos were not infested by flea whereas all sheep were found infested by sheep. The study recorded all ticks, lice and flea infestation was found among the sheep. Different ectoparasites such as tick, lice and flea were found on cattle's body which were illustrated in the table below:

Table 4: Prevalence of different ectoparasites on different group of cattle

S.N.	Cattle	Tick		Lice		Flea	
		numbers	%	numbers	%	numbers	%
	Cow	50	100%	17	34%	-	-
	Goat	26	65%	26	65%	26	65%
	Sheep	30	100%	30	100%	30	100%
	Buffalo	8	100%	8	100%	-	-

Discussion

The present study was carried out to determine the general rate of prevalence as well as seasonal prevalence of ectoparasites of cattle. The prevalence of ectoparasites in cattle is generally influenced by the way of feeding, hygiene and geographical distribution of the area. The study was carried out from the month of August 2018 to February 2019. From the present study 113 were found to be infected with different ectoparasites i.e. 78.47% out of total 144 cattle observed during the study period. In the present study one genera of Arachnida and four genera of Insecta were observed. The genus of Arachnida found was *Ixodes* spp. Similarly, the genera of Insecta found were *Bovicola bovis*, *Ctenocephalides felis*, *Phlebotomus* spp, and *Haematobia irritans*. The highest infestation was shown by lice and least prevalence was shown by flea.

The overall prevalence of ectoparasitic infestation on small ruminants in an around Gundar Town was found 78.38% out of 384 small ruminants studied (Fentahun, 2012) which was similar to present study i.e. 78.47%

but specific ectoparasites were found different. Tick infestation was found 44.24% followed by lice 33.62% and flea 26.54% in this study but the prevalence of ectoparasite among small ruminants in Gundar Town was *Bophilus* (10.6%), *Amblyomma* (6.5%), *Linogastus* (23.8%), *Damilina* (33.69%), *Hyalomma* (4.76%), *Sarcoptes* (1.09%), *Ctenocephalides* (37.72%), and *Melophagus ovinus* (20.14%).

Highest prevalence of tick was reported from Chitwon (19.46 ticks on an average) in cattle followed by Dang (9.13 ticks on an average) and least in Lamjung (5.73 ticks on an average) cattle (Dhital 2018) which were very less than present study. (Write probable cause of high infection of tick) *Rhipicephalus microplus* (96.8%) was the most abundant tick followed by *Haemaphysalis* spp (1.09%), *Ixodes* spp (0.6%) and *Amblyomma* spp (0.6%) in the cattle of mid-western region of Nepal (Bohora, 2014).

In the present study prevalence of ectoparasite was found more in summer season (80%) than in winter season was (71.87%). A research carried out by Kaur (2015) on

occurrence of ticks on cattle was found 68.08% positive in rainy season followed by summer (59.85%) and winter (48.70%). Also, a survey carried out by Ronyet.al(2010) on ectoparasite infestation in cattle at Bhawal Forest Area, Gazipur from November 2008 to October 2009 found the highest prevalence of *Boophilusmicroplus* in summer 60.0% and in winter 45.71% which supports results of this study.

In the present study infestation of lice was found highest in sheep and buffalo were 100% followed by goat (65%) and cow (34%). Prevalence of tick in sheep and buffalo were 100%.Also, the least prevalence of flea infestation was observed in goat (65%). A study done by Shibeshietal., (2013) showed the highest prevalence of tick infestation in sheep (25.44%) followed by goat (23.73%). Similarly, infestation of mite, lice, flea and sheep kid were highest in sheep i.e. 13.16%, 7.45%, 12.28% and 3.47% respectively and least infestation was seen on goat by mites, lice and flea with 18.59%, 5.13% and 10.25% respectively.

Conclusion and Recommendations

A total of 144 cattle were examined from Budol of Banepa municipality, Kavre by direct observation and hand picking method. Out of 144 cattle examined 78.44% cattle were found to be infested with different ectoparasites. The various ectoparasites found in the cattle were from class Arachnida and Insecta. The ectoparasites found were *Ixodes* spp. from class Arachnida, *Bovicola bovis*, *Ctenocephalides felis*, *Phlebotomus* spp., *Haematobia irritans* and *Culex* spp. from class Insecta. The rate of prevalence was found more in *Bovicola bovis* (100%) and least in *Ctenocephalides felis* (26.54%).

A total of 80 cattle were examined during summer season, of which 64 (80%) were found positive and out of 64 cattle examined

in the winter season, 46 (71.87%) were found positive for ectoparasite infestation.

Out of 50 cows examined, 66% were infested with tick and 34% were infested with lice. A total of 8 buffaloes were examined during the study period, of which 100% were infested with ticks and lice. Similarly, a total of 26 goats were examined during the study period, of which 100% were infested with lice, flea and ticks. 30 sheep were observed during the study period (100%) were infected with tick, lice and flea.

On the basis of outcome of the study, following measures are recommended:

- Awareness and control programmes among the livestock farmers regarding the serious harmful effect of infestation of ectoparasites should be launched by different organization.
- Strategic treatment of cattle with insecticides should be practiced in the study area to minimize the impact of ectoparasites on the health of animals
- Newly introduced animals should be checked and treated before they are introduced in the herd or in the farm.
- Better management practices should be implemented to minimize transmission of the disease and increase productivity of the cattle.
- Appropriate veterinary services and practice should be available in the areas to control the infestations of the ectoparasites, by regular spraying and dipping of the animals.

Acknowledgement

We would like to express thank to the Bhaktapur Multiple Campus, Bhaktapur, Nist College, Banepa and residence of Budol, Banepa, Kavre for their unreserved cooperation and facilities that they provided for the study

References

- Abebayehu, T., Endris, F., Berhanu, M., Rahmeta, A. Solomon, M. and Endrias, Z. (2011) Study of prevalence of ectoparasite infestation of ruminants in and around Kombolcha and damage of fresh goat pellets and wet blue (pickled) skin in Kombolcha Tannary, Northeastern Ethiopia. *Ethiop Vet J*, 15:87-101.
- ADS, Nepal (2012) *Ads Assessment Report, Agricultural Development Strategy Assessment*; Government of Nepal, ADB, IFAD, EU, FAO, SDC, JICA, WFP, USAID, DANIDA, DFID and World Bank. Kathmandu, Nepal.
- Anullo, A., Alemu, B., and Ayele, M. (2018). Study on Major Cattle Ectoparasites in and around Adama, Central Ethiopia. *Journal of Natural Sciences Research*, 8 (13): 2225-3186.
- Banepa Municipality (2018). Office of municipality Banepa ward profile. <http://www.gov.np/ne/ward/profilement> Banepa municipality, ascended on January 12, 2018.
- Bohara, T. P. and Shrestha, S.P. (2014). A study on cattle tick and tick borne pathogens of mid-western Nepal. *Nepalese Vet.*, 33:23-27.
- CBS, (2012). National population and housing census 2011. *National Planning Commission*, 3, NPHC 2011.
- CSA, (2004). Prevalence of ectoparasites fauna of ruminants in Ethiopia, Addis Ababa. Central Statistics Authority.
- Desta, H. (2010). Control of external parasites of sheep and goats. *Technical Bulletin* 41: 1-16.
- Dhital, B., Shrestha, S., Kaple, K. and Budosihi, R. 2018. Distribution of the cattle ticks from mid hills to plains of Nepal. *Journal of Agriculture and Natural Resources*, 1(1):197-205.
- Fentahun, T., Woldemariam, F., Chanie, M. and Berhan, M. 2012. Prevalence of ectoparasites on small ruminants in and around Gondar Town. *American-Eurasian Journal of Scientific Research*, 7(3):106-111.
- Gebre, S., Nigist, M. and Kassa, B. (2001). Seasonal variation of ticks on Calves at Sebeta in Western zone, Ethiopia. *Veterinary Journal*, 7: 17-30.
- GoNMOLD, (2017). Livestock Statistic of Nepal. Government of Nepal, Ministry of Livestock Development.
- ILO, (2004). A fair Globalization: creating opportunities for all; A report of the world commission on the social dimension of globalization: Geneva, Switzerland, 2004:143.

- Kaur, D., Jaiswal, K. and Mishra, S. (2015). Study on the prevalence of Ixodid ticks infesting cattle and their control by plant extracts. *Journal of Pharmacy and Biological Sciences*, **10** (6): 01-11.
- Marcarthur, S. (2018). Tick diseases in human: symptoms and treatments.
- Mullen, G. R. and Durden, L.A. (2002). Medical and Veterinary Entomology, Elsevier Science, USA, pp: 591.
- NRB, (2018). *Nepal Rastriya Bank Monetary Policy 2018/19*. Kathmandu: Nepal Rastriya Bank.
- NSCoA, (2013). *National Sample Census of Agriculture-2011/12*: Central Bureau of Statistics, National Planning Commission Secretariat, Government of Nepal: Kathmandu, Nepal.
- Parola, P., Inukoma, H., Camicas, J. L., Brongui, P., Raoult, D. 2001. Detection and identification of spotted fever group Rickettiae and Ehrlichiae in Africa ticks. *Emerging infectious diseases*, **7**(6):10114-10117.
- Radostits, O.M., Gay, C., Hincheliff, K. W and Constable, P.D. 2007. A textbook of the diseases of cattle, sheep, goats, pigs and horses, 10th edition, Saunders, Edinburg, London, pp:1585:1612.
- Rony, S.A., Mondal, M.M.H., Begum, N., Islam, M.A. and Affroze, S. 2010. Epidemiology of ectoparasitic infestations in cattle at Bhawal forest area, Gazipur. *Bangladesh Society for Veterinary Medicine*, **8**(1):27-33.
- Shibeshi, b., Bogale, B. and Chanie, M. 2013. Ectoparasite of small ruminants in Guto-Gidda District, East Wollega, West Ethiopia. *Acta Parasitologica Globalis*, **4**(3):86-91.
- Shiferaw, S. (2018). An overview of ectoparasites on domestic animals in Ethiopia. *Journal of Veterinary Science Med.*, **6** (1): 5.
- Smith, B. 2009. Large Animal Internal Medicine. 4th, School of Veterinary Medicine, University of California, MOSBY, pp:1321-1323.
- Taylor, M. A., Coop, R. L. and Wall, R. L. (2007). Veterinary Parasitology. 3rd, Blackwell publishing Ltd. UK, pp: 141.
- Urquhart, G.M., Armour, J., Duncan, J. L., Dunn, A. M. and Jennigs, F.W. 1996. Veterinary Parasitology, 2nd. Blackwell science Ltd, UK, pp:141-205.
- Wall, R. and Shearer, D. (2001). Veterinary ectoparasites, Biology, Pathology and control. Blackwell science.
- Walker, A.R., Bouattour, A., Estrada-Pena, A., Horak, I. G. Latif, A. A. Pegram, R. G., *et al.* (2003). Ticks of domestic animals in Africa: A guide to identification of Tick species bioscience report, UK, pp: 1-221.

Techniques for Questionnaire construction

Basistha Sapkota

Abstract

Questionnaire design is most important part of research. It accurately measures opinion, experience, and behaviors of respondents. It will help to save time from being wastage and elicit the high response rate of respondents. Questionnaire is defined as a document containing questions and other type of item designed to collect information appropriate to analyze (Babbie, 1990: p.377). questionnaire is a tool of eliciting that is used usually in survey research, experiment, and other modes of observation. Social science research is a basic for inaugurating, illustrating, and predicting the human behaviors. The outcomes of social science research help to policy making, provides knowledge on demographic field, and enhance the academics. The questionnaire must translate the objectives of research into specify questions-answers.

Keywords

Research, questionnaire, questionnaire design, closed ended question, open-ended question, and focus- group interview.

Introduction

No survey can be achieved the desired information without well-designed questionnaire. It play important role for well completion of survey. It is an important tool for getting the information of our targeted respondents whom the questionnaire is designed. However, questionnaire designed has no theoretical base the marketing researcher in developing a flawless questionnaire. It is a lengthy work to provide him/her a guide/training on formulation of questionnaire. Eliciting the quality responses of people depends upon how perfectly the questionnaire is constructed. Thus, the construction of questionnaire is the backbone of research and other type of information collection activities.

Questionnaire design is a multistage process that requires attention to many details. Making a questionnaire is complicated because survey can as about topic varying

degrees of details, question can be asked in different ways and question asked in earlier survey may influence how people respond to later question.

Objectives of questionnaire construction

A questionnaire is a use full tool for gathering information from sampled population. So the questionnaire intends to be asked should be object full and focused on achievement of objectives of questionnaire. The objectives of questionnaire design are as following:

1. To ask the right types of questions
2. To collect quantitative and qualitative information
3. To be objective and unbiased
4. To collect complete and accurate information

Method and materials

This paper follows the descriptive analysis. The entire scope of discussion in this

study is based on secondary source of data. Different books, journals related websites have been consulted in order to complete this study.

Types of questionnaire

Generally, there are two types of questionnaires, closed and open - ended. But containing both types of questions are known semi- structure.

Closed questions are known as forced-choice questions. Those include pre-coded questions with well -defined skipping pattern in which respondents are forced to select a single response from a provided list. Such list must responses cover almost completely possible answers; that is, they must be exhaustive. Closed-ended questions are used mostly in the quantitative data collection techniques. It is a set of questions which are asked and filled in by an interviewer in a face-to-face environment. Next one condition of closed-ended questionnaire that must be met in it is that those responses must not overlap one another in such a way that a respondent may think he or she should choice more than one category. Easy to counting the frequencies of responses, easy to administer consistency answer and easy for the data management are the characteristics of such type of question.

Open ended questions are known as open question in which respondents are given freedom for expressing their opinion in their way on related question. No restriction is imposed to the people for their answer. This include open ended and lengthy type question. No multiple choice of question is asked in which survey respondents can give the answer of each question in their own words. Open ended questions are quite likely to be biases in responses from the people who are less literate and are less concerned about the given question topic. If the certain numbers of

lines are left, a requested length for response is more precise than it would be if only big spaces were left (Baker, 2014:209). The questions may not be in the format of interrogative sentence but moderators or enumerators have to clarify meaning of questions to the people. This type of questionnaire is used mostly in focus group discussion. All questions are not easily pre-coded with almost possible alternatives of responses. Some alternatives answers are given in standard questionnaire that are left as 'others' (please specify).

A common and pragmatic is that most of the questions are structured, however, but it is easy to have some open - ended questions whose answers are not feasible to enumerate completely. This type of questionnaire is known as semi structured questionnaire.

General Rules of Questionnaire Construction
Following rules should be followed while constructing a well questionnaire; (Baker, 2014; p, 206)

1. We should include only questions that address our research concern which we plan to elicit and analyze.
2. The questionnaire should be constructed as possible as appealing to the respondents in nature.
3. The list of responses should include every possible response and the meaning of the responses should not overlap.
4. Questions on All aspects of research problems that will need to generalize interest of entire population should be addressed.
5. We should be ensured that the questionnaire addresses those issues which respondents might raise when he or she receives this questionnaire.

Recalling or Retrieval of the Incident

It is the main objective of asking the

question is to retrieve the knowledge from their memory. Questionnaire is the mean of information retrieval from respondent memory and the art of question answer system should be able to retrieve exact and correct answer to the questions asked in natural language.

The research is going to conduct for collection of information regarding the family planning methods they use. However, the objective of the research is to know whether the woman know about different types of contraceptive method. There are three types of retrieval system. They are top- down retrieval system, sequential retrieval system and parallel retrieval system.

According to first one system, the questions are formulated from general to more specific information. Secondly, the sequential questions are designed in reverse chronological order (Acharya, 2010, p.8). By starting more recent events, we can make the respondents prepared to recall the previous events that took place at similar period. So that, the researcher should ask recent event first, then the immediate past and other previous events in sequence. Thirdly, on parallel retrieval system, questions are formulated to find out the information about many events that took place at the same period of life of a person. Such type of questionnaire help to respondent to remember events of reference period and some other parallel events easily that happened at that period. For this, referring of period will be supportive to remember previous events. For example, Have you heard about family planning on radio, have you discussed family planning with health worker or professional, are there days when a women is more likely to become pregnant when she has sexual relations, types of question should be sequentially arranged (Ibid).

Language of the Questions

- Use simple word: Adapt wording to the vocabulary and reading skills of your respondents but don't talk down to them. Are any words confusing? We should not use double meaning words.
- Avoid the use of abbreviations, unique word: As possible as we should not use a lot of jargons. The use of unnecessary abbreviation should also be avoided. Otherwise it will be difficult to the respondents to understand terms such as "FPA," "contraceptives," "life skills," "or focus groups"? These terms would give you wrong answers.
- Questions should be specific: A question about older youth should specify what age or grade is considered older." Likewise, in the question "How many times did you visit to commercial sex worker there last time?"
- Questions should be with objective: The questions to be asked to the respondents should have objective. Questions without objective should not be asked. For example: this proposed study is to assess the knowledge on family planning.
- Use clear wording: Avoid the vague words such as "regularly" "often" "majority" "government" and "occasionally because that mean different things to different people. Instead, cleared words like more than half of what? daily? twice weekly, weekly , state, federal, local, how old etc. can be used in questionnaire.
- Avoid questions that may be too precise: the answer alternatives should be sufficient whether respondent could choose the better one answer from the check list. To avoid the biases in the and pronunciation of enumerator show cards for the literate

respondents would desirable. Example: "what was your age when you had first child?" Options: a. Less than 20, b. 20 or more. Instead of these two options leave such a questions open-ended, because the answer is definite that comes in one or two integers. Or, if the question is like 'what was your occupation when you were detected with HIV positive?' do not leave with too few option like: a. agriculture, b. service. Instead, a long checklist of possible occupations will be helpful.

- Avoid questions that are too demanding and time consuming: we should not include too longer and time consuming questions in interview. For receiving examples of such questions are, "Please rank the following 10 items in order of their importance to you" or "tell in 25 words or less, what is your opinion about male sterilization?"
- Use mutually exclusive categories: Make sure that only one answer is possible. In the example: "How did you here about the safe motherhood practice?" the response categories are: "from a friend, from a relative, from the newspaper, at work, from the public health office, at the meeting of women development program." The respondent may have heard about the meeting about safe motherhood practice, from a friend, at work, for example, so that more than one answer is possible.
- Avoid making assumptions: Questions such as "How many children do you have?" Or "Do you still want to have next one child?" Make assumptions about the respondents that they have children and again you want to have next children. A better set of questions would start with the first question establishing the situation, followed by the question of interest. For example: Do you have children? How many children do you have?
- Avoid bias in questions: we should be ensured that there is no bias question. Biased questions influence people to respond in a way that does not accurately reflect their positions. A question can be biased in several ways: 1- when it implies that the respondent should be engaged in a particular behavior; 2- when the response categories are unequal or loaded in one direction; 3- when words with strong positive or negative emotional appeal are used, such as "freedom," "equality," "boss," "bureaucratic, etc. Here are some examples of biased questions: 1. More people Say that using of "Copper-T" effective and method of family planning. Do you accept this method? 1. No 2. Yes This question implies the respondent should be using "Copper-T". 2. How would you rate the method that you are using? 1. Satisfactory 2. Good 3. Excellent.
- No negative options provided. Do you agree that funding for rehabilitation of HIV/AIDS sufferers in your county increased? 1- No 2- Yes. This is a leading question. A better question would state: Do you agree or disagree that funding should be increased? (Circle one.) 1. Strongly disagree 2. Disagree 3. Agree 4. Strongly agree.
- Avoid double-barreled questions: If a number of questions are grouped together, it will be confusing to respondents. We should not ask two or three things in one question. For example: do you like using Depo-Provera and implant? "Yes /No" cannot be easily answered by respondents who likes one of those one method of family planning but not the other.
- Avoid the question of calculation: As

possible as we should not use calculating type of question. Respondents may hesitate to calculate and we cannot expect correct answer. There is a possibility of receiving wrong answer from the respondent who cannot calculate and they have a tendency of wrong calculation to exhibit their confidence in calculation. Example: what percent of income is spent for the education of your children? Instead of this question, we can use "what is your monthly income?" firstly. Then "how much do you spend for your children's education? Calculation should be performed in data processing and analyses phase.

- Questions must Respect Respondents
Internally, the relevancy of the entire questionnaire depends on the degree to which the instrument respects the respondent, develops his cooperation, and obtains accurate, useful information. If the researcher keeps these goals in mind, the individual questions will support the purposes of the study.

Pretesting the Questionnaire:

Pretesting is an indispensable part of questionnaire design. After completion of drafting of questionnaire, we should pre-test it to be ensured that the questions are effective or not and to determine the problems. For pre-test, we can select at least 5-6 people from among the audience who agree to take questionnaire. The questionnaire form may be typed with large margins and spaces between questions. Ask the respondents to go through and answer the questionnaire as if they had received it from someone they did not know (Baker, 2014:p.210). Many practitioners feel that if there sources to pretest the questionnaire are not available, it's best to postpone the study until the resources are available. This means

you must examine individual questions, as well as the whole questionnaire, very carefully. Allow enough time to incorporate any revisions. Unfortunately, too many people consider pilot testing a perfunctory task if they consider it at all. According to Salant and Dillman (1994), any pretest needs to answer the following questions (Ibid)

- Whether each question measures what it is intended to measure?
- Can respondents understand all the words?
- Do all respondents interpret questions similarly?
- Does each close-ended question have an answer that applied?
- Is it focused to each respondent?
- Does the questionnaire create a positive impression-one that motivates people to answer it?
- Are respondents can choose the answers from correct list? (Some responses are missing or not? Do some questions elicit uninterpretable answers?)
- Any aspect of the questionnaire suggests bias on the part of the researcher?

A. Questions sequence and skipping

In general, question should start to ask logically from one to the next. To achieve the best response rate, questions should ask from simples or general to specific ones, from sensitive to most sensitive, from factual and behavioral to the attitudinal. To establish better rapport with the respondents, ask non-controversial and common types of questions in the beginning. A beginning with household and non-behavioral question is pragmatic (Acharya, 2010,p.10). The order of the questions is as follows:

1. Screen
2. Warm-ups
3. Transition

4. Skip
5. Difficult
6. Classification

When we asked a numbers of questions to the respondents related to a specific topic, shifting from general to specific direction respondents would be unable to give the answer to the very first question or have a negative knowledge about the intended answer. In this condition there would not be meaning of asking the next questions and writing everywhere 'No responses'. In such cases, the skip questions helps in jumping strait away to the next relevant question. For example, if a person has never married, there is no idea of asking her series of next question about contraception, which she used.

When preparing a survey questionnaire, the answer to the question by respondents can be influenced by previous question and by the answer give to the previous questions. The sequence of the question in which we ask our survey question has a direct influence on how a respondent will interpret and respond to question. So that proper sequencing of question is an important part of research questionnaire (<https://www.snapsurveys.com>).

Some times which one of the events should be considered first creates problem. For example in urban areas the age at menstruation might be asked to a woman before the question on age at marriage and age at cohabitation; because menstruation normally occurs before marriage and cohabitation in hill and mountains. But this event may be different in Terai. If a girl is married before menstruation, but she cohabited with her husband after menstruation, in this case, the age at marriage is less important than the age at cohabitation for fertility analysis. So that formulators have to take it consideration while making a questionnaire and should be

familiar with such situations and arrange their questions in correct order. (Ibid).

Appearance of Questionnaire

The layout is also an important part of questionnaire design. It will have an effect on the respondent. The questionnaire plays vital role for making questionnaire handy and attractive. Handy and attractive questionnaire also helps to create friendly atmosphere of trust and confidence for respondents. Vague and unambiguous looks lengthy and squeezed together question may lead fewer responses than the questionnaire slightly longer and have a more spacious. An attractive and neat questionnaire with appropriate introduction, instruction, and well arrayed set of questions more answer alternatives with skipping pattern will make it easier to the respondent to answer the question. Different section should be there in separate forms. In the front page of questionnaire, the name of the survey conducting organization, topic of the survey, the name of interviewer, date and time of interview should be mentioned in short in each page if it is possible.

The question forms should be printed-out in quality, sizable paper and stitched it firmly. Furthermore, different color paper can be used for different types of questionnaire. The large and easily understandable font size of question is a must.

Questionnaire Administration

The researcher's performance in questionnaire administration can be measured usually with respect to four aspects. These are: contact rate, response rate, completeness rate and accuracy rate. To minimize toughness and problem appeared while asking the questions, we should be careful how to use the questionnaire. For better response,

firstly we should established better rapport with respondents. Then we should make the respondents clear and explain the purpose of research, remind those who are not ready to respond. The interviewer must ask question properly, intelligently, and must records the responses accurately and completely (Kothari, 1990: p.123). The lengthy question can be appropriate for their readiness creation of better environment. In order to increase the more accuracy of data we have take into consideration that what question we ask, how we ask and general layout of the questionnaire (Pant, 2012:p.237). The questions that are sensitive by nature and embarrassed to the respondents should not ask at beginning of the interview. Sensitive questions like question that put too strain on the memory, question of a personal character, personal wealth, sexual behavior, family planning method usage, number of children etc. at beginning make the respondent fell shyness and certainly affect the result of research. In the same way, interviewer too should not fell embarrass while asking such questions and go with confidence and say, I would like to come in and talk to you something about.

Conclusion

Questionnaire design is a multi -stage process, and a research instrument consisting of series of questions for collecting correct answer in a standardized form by administering

uniform of questions. Generally, it is a bunch of questions asked together but carefully worked out, standardized set of questions arranged in a systematic way. The questionnaire can be generally structure (forced-choice), unstructured (no limited answer) and semi-structure (feature of both). The questionnaire measure both quantitative and qualitative data. However, it is more appropriate for quantitative data collection. Questionnaire construction is a first activity of social research. Therefore, much attention should be given for questionnaire formulation. Inappropriate questions, incorrect ordering of questions, incorrect scaling, or a bad questionnaire format can make the survey results valueless, as they may not accurately reflect the views and opinions of the participants.

If the questionnaire is not worked-out well have no reality, it will be just garbage of unnecessary information and meaningless. The vocabulary of a question should be very simple and direct, and preferably under twenty words. The quality of research depends mostly on how the questionnaire is constructed. You should ensure that the questionnaire starts with easy or less sensitive questions to encourage the respondent to participate. For the perfection of questionnaire, series of pre-test should complete prior to its administration. If we prepared the questionnaire completing these steps, it is considered that the half work of the research would be completed.

References

- Babbie, E.(1990),*Survey research methods*, Second Edition: (California: Wadsworth Publishing Company).
- Baker, T, L, (2014)*Doing Social Research*, Third Edition: (New Delhi, McGraw Hill Education Private limited).

- Kothari, C.R., (1999)*Research Methodology: Method and Technique*, Second Edition (New Delhi: Wishwa Prakashan).
- Pant, P, R, (2012) *Social Science Research and Thesis Writing*, Sixth Edition (Kathmandu: Buddha Academic publishers and Distributors Pvt. Ltd).
- Acharya ,B,(2010)*Questionnaire Design*. Retrieved from <http://www.saciwaters.com/methods/u-s-research/questionnaire-design>
- Ostervel, P, (1996)*Methods of Questionnaire Design*. Retrieved from <http://www.researchgate.net.com/publication>
- Retrieved from* <https://www.snapsurveys.com/blog/survey-design-sequencing-survey-questions/>
- Retrieved from* <http://www.Pewresearch.org/methods/u-s-survey-research/questionnaire-design/>
- /methods/u-s-research/questionnaire-design*

Peoples Participation in Local governance and sustainability: A Case study of Deumai Municipality, Ilam

Prajapati Khanal

Abstract

The purpose of this paper is to examine the need for peoples participation in local governance and sustainability of programmes in order to strengthen democracy and repositioning the local governments to meet the challenges of development. Any system of government is primarily constituted to provide services required by the peoples and this could be achieved effectively through participatory mechanisms. Hence, peoples participation in local government affairs will bring about development programmes in direct contact with the people and encourage them to become initiative and innovative. Local governance can lead to more flexible, innovative and creative administrative setup. In different nations or regions of the world, national governments are following decentralized governance as a strategy to strengthen accountability, political skills and national integration and bringing government closer to the people. In Nepal majority of population resides in villages and a type of environment is required which make this large section involve in the process of rural development and democracy. Much attention should be given to the people's participation in the political and development process at grassroots level. It brings authorities closer to the people and increases transparency and accountability. There felt the need of sensitizing elected representatives at the local level. Local development act 2074b.s. has widened the democratic base of the Nepal polity. The main theme of the paper is to highlight the people's participation, accountability and transparency at the grassroots level and also to emphasize the significance of Local development act 2074b.s.

Key Words

Local governance, sustainability, Peoples Participation, Decision Making , Municipality

Introduction

On September 20, 2015, Constituent Assembly of Nepal approved the country's new constitution. The Constitution of Nepal 2015 (the 'Constitution') establishes a federal government structure with the vision of establishing strong local governments (LGs), which are vested with greater authority. In comparison to the 1990 constitution, the new

Constitution also introduces measures for greater inclusion of women and Dalits among the marginalized communities within LGs.

Though the history of local government in Nepal goes back seven decades and includes six previous constitutions, the current restructuring of the government has been referred to as a 'radical' experiment. Political leaders promoted the transition from a unitary

to a federal structure of governance largely on the basis that 'shared rule' between the national, provincial and local levels of government, would allow elected leaders to better address inequality and discrimination – hence bringing greater stability to the country.

Nepal is now divided into seven provinces, and is further sub-divided into 293 urban municipalities and 460 rural municipalities. The local level elections were undertaken in three phases from May to September 2017, and provincial elections were held in November and December 2017.

Participation and decentralization became popular themes with governments, civil society organisations and rights groups invoking the malleable meanings of these terms to demand better governance, based on the assumption that devolution of power and people's involvement in decision making are yardsticks of good governance (Goulet 1989). This good governance agenda was supported by the World Bank, which advocated decentralization and participation as requisite for the success of both urban and rural development projects (World Bank 2000).

Evidence also emerged of the impact of participatory governance, especially in the fields of fiscal decentralisation natural resource management (Gibson et. al. 2005) and urban governance (Bagchi and Chattopadhyay 2004). Communities were shown to be good managers of local resources by virtue of their local knowledge and their ease of rule-enforcement. In the long term, local management was expected to promote a feeling of ownership of resources amongst the community (Ostrom 1990). Meanwhile, disparate colours of the politics of decentralisation have also emerged.

For instance, Agrawal and Gupta (2005), based on their field notes on the government-created user groups in Nepal's Terai protected areas, observe that the likelihood of participation was higher among the economically and socially well-off. In contrast, Krishna (2006) reported from eastern India that spaces for participation are increasingly being taken up by the poor. Critiquing the transfer of responsibility of participation to the poor, Kothari (2001) highlights that it reifies the powerlessness of such people in the name of giving voice. Further, Williams et al. (2003) note that the overemphasis on participation at the lower strata of devolution of power occludes the simultaneous need for reform at the top.

In the last thirty years great attention has become focused on the potential for local level, to be primary contributor to achieving sustainability. This has given rise to localism policy that asserts the primacy of local communities and governments for affecting sustainability. The watchword for localism is stated by 'think globally, act locally'. This philosophy suggests that ordinary people are most likely to pay attention to public issues where they see and experience them, and that the governance mechanisms in cities are most likely to be responsive to the everyday concerns of their citizens.

From a perspective of governance, developing a city means that a local government should respond to what citizens in the city address. In this sense active participation of inhabitants in local development makes the process more effective because local authorities can better reply for their needs and expectations. The idea of sustainable communities is born out of an understanding of the importance

of individual human behavior and the local governance context in which that behavior takes place. Governance is seen as a pursuit of collective goals through various forms of support, steering and coordination of initiatives by many social partners from the public and private scene (Levi-Faur, ed. 2012).

Governance towards sustainability discussion touches on a number of levels and fields. It incorporates all the initiatives which governments and the other social actors are undertaking to deal with the interconnections among social, economic and environmental conditions of development. Sustainable development is a global task to be achieved in practice at the local level by the local initiatives.

Sustainability is about coexistence between social and economic development and the environment. Public participation is directly related to social dimension, but besides it is also connected to economic and environmental issues. The idea of local sustainable development attaches much importance to the relationship between the environment and the people and interactions within the social dimension of this development.

Adaptation of democratic decision – making procedures is the imperative of sustainable development. Governance mechanisms and processes enable a society to achieve more sustainable and people-centered development. Despite an ideological shift towards liberalization, governments have remained, and are likely to continue to remain, a powerful actor. This should not be understood as an argument against citizens involvement and other stakeholders engagement.

Lack of citizens' activity can be perceived as one of the biggest barriers in the

process of local development because when people do not have opportunities to participate they do not feel important and responsible for this process. The move from traditional local government to modern local governance is getting more and more popular. Unfortunately it appears more often in theory than in practice of local management.

Governance mechanisms for local development

The new LGs are responsible for much larger territories and are mandated with much greater responsibility in Nepal. Governance has become central to the development discourse in the past decade or more. The notion of governance fits in with the idea of sustainable development. Pursuit of sustainability is a long-term never-ending process. That is why governance for sustainable development has to be anticipatory and oriented towards the long term, using strategic approach of visions and goals. Move towards local sustainability is a complex set of actions aiming at vitalizing democracy and enhancing public participation in local development. Governance arises as a public concern whenever the members of a social group find themselves engaged in interdependent decision-making in the sense that the actions of each impinge on the welfare of the others. The higher the level of interdependence among the members of the group, the more complex collective actions are. It means that greater demand for governance becomes.

Followings were the research questions

To what extent should the politicians be the decision-makers and to what the role of representatives of the society?

To what extent should the peoples be

involved in public affairs to contribute to local sustainable development?

RESEARCH METHODS

Research Design

This work is a qualitative purposive study based largely on interviews conducted in two wards of Deumai municipality. The respondents were chosen from a spectrum that represented the local government body in the study area who are most important stakeholders in the implementation of government policy. The study area was ward no.8 and 9 of Deumai municipality. The total population of Deumai Municipality is 32386 having 15596 males and 16790 females.(Central Department of Statistics ,2011)

The population of this study has been taken sum total of elected Mayor, Deputy Mayor and peoples of ward President and ward members. This study has also included the peoples who were affiliated as the members of political parties. Such were only 81 people.

Table 1: Profile of respondents

The research area consist 10 wards. Since each ward office had 5 elected members, 10 members were elected in ward no.8 and ward no.9. The following table shows the details about representatives of ward committee.

n=10

Post	Ward 2		Ward 3	
	M	F	M	F
Ward-chairperson	1	-	1	-
Ward member	1	-	1	-
Ward member	1	-	1	-
Women member	-	1	1	1
Dalit women member	-	1	-	-

Total	3	2	4	1
--------------	----------	----------	----------	----------

The semi-structured conversations were conducted with an interview guide that asked questions in four categories: participation of all primary stakeholders; securing tenure; access to governance body, role in decision making and sustainable development of the community. A focus group discussion was also conducted with around ten men and five women about governance and the sustainable development of the community.

Observations and Results

The voices collected from the field bring out how the local government Act 2074 B.S. and its implementation are perceived by the different stakeholders. In general, all the interviewees agree that the local government Act is unprecedented in its content, but opinions do not always converge when it comes to the relevance of the Act in study area, or the utility of the legislation in promoting participatory governance.

Who do elected politicians follow when making political decisions – the party or their own preferences? The answer to this question varies between politicians and decision-making institutions and sometimes also between policy issues.

Table 2. Decision-making predictions of politicians for self-interest and social norms in relation to the party and the trustee principles

	Totally agree with A	Partly agree with A	Partly agree with B	Totally agree with B	n
Number	20	30	20	11	81
Percentage	24.7	37	24.7	13.6	100

First, frequencies were calculated for both questions regarding the two policy issues in order to determine to what extent the Local politicians at the local level follow the party and the trustee principles. For the question on decision-making concerning organizational change in the municipal administration, 24.7% of the respondents answered that they totally agreed with statement A; that is, they follow the party's standpoint when making these decisions in cases of conflict between party standpoint and personal preference. Furthermore, 37% answered that they partly agreed with this statement. On the other side of the spectrum, 24.7% of the respondents reported that they partly agree with statement B, that they follow their personal preference when making these decisions when there is a conflict between party standpoint and personal preference. Finally, 13.6% of the respondents answered that they totally agree with statement B

The party principle is related to a representation style in which the elected politicians' loyalty is primarily to the party he or she represents, rather than to the voters or their own beliefs. Following the party principle thus indicates that the politician follows the party standpoint when making decisions regarding different policy issues. The trustee principle, on the other hand, is related to a representational style in which the politician is seen as a trusted elected capable of making the right decisions according to own personal beliefs and preferences

People's Participatory considerations are especially important in the context of sustainable development because of the unique character of the project. Sustainable development articulates a dynamic vision of

society and social/environmental interactions; and governance for sustainable development is necessarily concerned with consciously steering social change. It involves orienting advance along specific lines, and avoiding unsustainable social futures

Table 3. Peoples Participatory considerations are especially important in the context of sustainable development

	Totally agree with A	Partly agree with A	Partly agree with B	Totally agree with B	<i>n</i>
Number	30	25	25	1	81
Percent-age	37	30.86	30.86	1.2	100

For the question on Peoples Participatory considerations are especially important in the context of sustainable development, 37% of the respondents answered that they totally agreed with statement A; that is, they agree that peoples involvement is essential for sustainable development. Furthermore, 30.86% answered that they partly agreed with this statement. On the other side of the spectrum, 30.86% of the respondents reported that they partly agree with statement B. Finally, 1.2% of the respondents answered that they totally agree with statement B. These features suggest that, as a strategic programme, sustainable development is particularly demanding of enhanced participation in decision-making.

Peoples Participation in Local governance

Although Nepal has a long experience with the development of local government at all levels, most local people have had limited access or control over political power and resources. Decentralization has largely been in the form of de-concentration through provincial and district offices. After new Constitution 2072 B.S., the government of Nepal has never

fully transferred power from the central to the local administration, even though many efforts have been made to establish real local government in Nepal.

According to Surya Pokhrel, Mayor of Deumai Municipality, "decentralizing decision-making powers to the local level and people's participation in community development has become one of the most important issues discussed over the past two years. Political demand for self-governing body at the Deumai Municipality level emerges because Deumai Municipality is considered as the fundamental governing units at the local administrative level." Many reports and scholars have highlighted repeated problems and undesirable experiences from the failure of government efforts to eradicate poverty and improve the quality of life for rural people. According to Pabi Maya Rai Deputy Mayor of Deumai Municipality, "Many questions were raised about the sustainability of the program and its projects that were mainly managed and implemented by the national government. Officials who work in the community are appointed by the central government; therefore, they are accountable to their supervisors in central level rather than to the local community." It is widely recognized that decentralization will increase the efficiency and responsiveness of local government.

Locally elected leaders know their constituents better than officials appointed from the central government. They can provide the public services the local people required. Technically and physically, it is easier for local residents to hold local officials accountable for their performance says Prem Baral, Ward President of Ward No 9.

On the other hand, "true and sustainable development takes place when the stakeholders of a community equally and democratically share ideas and visions, as well as participate and take responsibilities together to steer and implement development activities. This creates a sense of ownership as well as partnership in development" says Bhim Prasad Kernal, Ward President of Ward no 8

An effort to establish a bottom-up, people-centred planning and community development approach was initiated to administer rural development from 2053 BS. In practice, however, real people's participation in planning their future and in development processes seems unobtainable as long as administrative power and resources are in the control of the central offices.

The movement to decentralize power to local authorities becomes alive after the new Constitution which was promulgated on September 20, 2015. It creates a new framework for restructuring national and local governance and for the reform of electoral and political processes. It is the first Constitution to introduce many radical reforms on matters concerning relations between the state and civil society. Of particular importance to local governance, the Constitution's articles support the decentralization Act 2074. In addition, the Constitution creates a framework for decentralization and people's participation that can be summarized in three areas, as follows:

Organization and Administration

The local authorities have the freedom to manage development and provide public services according to the needs of their constituents in the local community. Local administration can formulate development

plans, personnel policy, as well as budget and financial policy. In addition, the Constitution emphasizes that all local authorities must be elected and will be in office for four years.

Duties and Responsibilities

The local authorities are responsible for the development and conservation of natural resources and the environment in their local community. The national government will transfer appropriate functions (including public service delivery) as well as budget subsidies to the local government. The local government can collect certain taxes that a tri-party committee agrees upon, and this agreement will be reviewed every five years.

Public Participation

The Constitution indicates that people in local communities can monitor, control and

oversee the results and performance of the local administration. It is the government's duty to promote the people's participation in conserving and protecting natural resources and the environment.

Conclusion

Any system of government is primarily constituted to serve the citizens at all levels of the society. The objective of the governance is to develop the citizen by providing necessary infrastructures to improve the life of the citizenry. The rationale behind such policies is to bring government closer to the people. Finally to achieve a developmental goals and objectives, local government should rise up to put in place all necessary thresholds for development, especially participatory mechanisms.

References

- Agrawal, A. and Gupta, K. (2005) Decentralization and Participation: the Governance of Common Pool Resources in Nepal's Terai. *World Development*, 33(7), 1101-1114
- Bagchi, S. and Chattopadhyay, S. (2004) Decentralized Urban Governance in India: Implications for Financing of Urban Infrastructure. *Economic and Political Weekly*, 39(49), 5253-5260
- Central Bureau of Statistics Nepal, District Population Census, 2011.
- Gibson, C. C.; Williams, J. T. and Ostrom, E. (2005) Local Enforcement and Better Forests. *World Development*, 33(2), 273-284
- Goulet, D. (1989) Participation in Development: New Avenues. *World Development*, 17(2), 165-178
- Kothari, U. (2001) Power, Knowledge and Social Control in Participatory Development. In Cooke, B. and Kothari, U. (eds.) *Participation: the New Tyranny*, London: Zed Books
- Krishna, A. (2006) Poverty and Democratic Participation Reconsidered: Evidence from the Local Level in India. *Comparative Politics* 38(4), 439-458
- Levi-Faur D., ed. (2012), *The Oxford handbook of governance*. Oxford: Oxford University Press.

Ostrom, E. (1990) *Governing the Commons*. Cambridge: Cambridge University Press

Williams, G., Srivastava, M., Corbridge, S. and Véron, R. (2003) Enhancing Pro-Poor Governance in Eastern India: Participation, Politics and Action Research. *Progress in Development Studies*, 3(2), 159-178

World Bank (2000) *World Development Report 1999/2000*. Washington D.C: World Bank

World Bank (2000) *World Development Report 1999/2000*. Washington D.C: World Bank

An Overview of BBA English Course Contents

Pimala Neupane

Abstract

This research paper aims to review the course content of English in Bachelor in Business Administration (BBA) program, faculty of management, affiliated to Tribhuvan University (TU), Nepal. It is designed to provide technical as well as practical knowledge to the students regarding to manage day to day activities of professional life in the organization and outside the organization. The students entertain this sort of knowledge even in teaching learning process by realizing the essence of life using the course contents prescribed in the syllabi. The students are furnished with lots of skills to manage their overall lives and get opportunities within the classroom and outside the classroom such as reading, writing, presentations, different activities, field visit, seminars, etc. to get ideas related to their field of learning. It becomes effective mostly because of the potentiality of the course contents of BBA English. It supports them to be competent as well as confident enough to present ideas in concerned areas and perform the work properly in the workplace.

Keywords:

Activities, business, communication, course content, finance, management, marketing, practical knowledge, presentations, teaching learning process

Background Information about BBA English Courses

This research article makes an attempt to discover the effectiveness of English courses in BBA first, second and third semester which are designed to enhance the knowledge, cover most of the area, and provide sufficient idea to the students. The course content of Business English in BBA first semester is interrelated with the course content of second semester. In other word, English of second semester is an extension of first and third semester's course content of English is an extension

of second semester. All the course contents of Business English in BBA are designed in relation with business or to relate with management. The objective of the course content is to make the students able to grasp the ideas easily and broadly specified within the boundary. After going through the text of BBA English, concerned group such as teachers and students are able to find the different aspects of the courses.

While analyzing the course of BBA first, second and third semester English, students acquire literary ideas and guidelines for business related writing in

English. In the process of analyzing, the researcher finds out the text book *Adventures in English* and *Technical Writing* in English I (ENG. 201) 100 marks course effective. Within 100 marks, 40 marks is separated for internal evaluation which includes class presentation, class assignment, home assignment, discipline, internal assessment, and 60 marks is for external evaluation i.e. written test. *Adventures in English* carries 37 marks out of 60, *Technical Writing* carries 15 marks and 8 marks is categorized for newspaper comprehension in order to increase comprehensive power of the students.

In *Adventures in English*, students enjoy with different genre of English literature such as Poetry, Essay, story, and drama and in chapter 19 of *Technical Writing*, Grammar, Punctuation, Mechanics, and Spelling etc. are included which support the students to improve their English reading and writing, and speaking and listening properly. Similarly, newspaper comprehension enables the students to draw the picture of the scenario and to think themselves as the responsible qualified member in their workplace as well as daily life.

In the similar way, English II (ENG. 202) includes *Joys of Reading* in which poems, essays, short stories, and short dramas. Five different chapters such as Memo, Letters, Job Search, Report Writing and Research are contained within the course from *Technical Writing*. English II is not totally different from the English I, but it is the continuation of the previous course. While dealing with exercises

especially four levels of interacting with text which include literal comprehension, interpretation, critical and creative thinking, and assimilation part and other short questions are inserted from the books *Adventures in English* and *Joys of Reading*; newspaper comprehension, and other issues from technical writing are quite similar.

Business English (ENG. 203), for BBA third semester has targets of fulfilling the learners' expectation on linguistic and conceptual ideas prescribed in book, and from newspaper or magazine articles on business and economics. The learners are expected to develop the comprehension of management texts, improve listening skills in management field, to utilize opportunities to express management concepts, and reformulate their own idea while summarizing, analyzing, criticizing, discussing etc. The course content of third semester is described as grammar and structural review of English, reading comprehension, and composition skills related to management or business area. The evaluation system in third semester English also is similar with first and second semester.

Students are keen interested to learn and present their ideas by expanding the horizon of their learning following different methods of learning such as group discussion, class presentation, internal assessment and other evaluation as question answer method. Marks division and course contents in English I and English II are related. Likewise, BBA third semester English is an integrated part of the course contents of English in previous semesters.

It includes grammar and structural review of English, review of standard grammatical forms; reading comprehension, development of reading comprehension proficiency with special reference to business topics; and composition skills, writing logical coherent and persuasive prose related to management.

The area of teaching learning in BBA third semester English is based on management, production and marketing, finance, economics, and technical communication. The foundation of learning English in first semester and second semester is strongly applicable for the English in third semester that stands for the practical grounds emphasizing on management. In English III also, 40 marks is categorized for internal evaluation and 60 marks is separated for external evaluation. The approaches of teaching include lectures, pair work, small group work and individual research.

The course contents cover all the criteria of the concerned faculty. As every course is designed to make the students competent, it is appropriate to exercise and applicable in the field of management. The course book is more practical rather than theoretical which does not only expect the students to pass the examination and to upgrade the level, but also focuses on their overall development (not only reading and writing skill but also their listening and speaking).

This process of teaching-learning in English examines the curiosity or the expectation of students, their achievement or success through the text. They are

interested to study the course content concretely. Not only this, they relate these texts with other source such as different novels, film and related newspaper articles. It, not only, improves their reading skills, but also help to relate the textual content with their communal issue. It makes them social, responsible and intellectual.

Effectiveness of BBA English courses

TU affiliated BBA English courses in first, second and third semester are designed to provide practical knowledge which encourages students to read comprehensively, perceive ideas concretely and helps them to apply their ideas, what they have achieved, in practice or in their community or to relate that in their context. It is, not only, emphasized on theoretical knowledge or for obtaining degree, but also to develop their skill or practical knowledge to apply it in targeted field or area. The effectiveness of these courses is to make the students capable through guideline and practices from the text and proper support of the teachers for their improvements following different methods of teaching learning. It aims to make them competent and confident to involve in the workplace.

The primary focus of BBA students is for the improvement in their communication skills in relation with business organization. Effective communication strengthens the condition of organization. Before involving within the organization, one should know the way to communicate in an effective way and its role in the organization. At this point, Raymond V. Lesikar and John D. Pettit

mention, "...communication has enabled us to organize — to work in groups; and through organization, we have been able to overcome barriers to our existence that we could not have conquered individually" (3). They emphasize on role of communication in the organization which requires group works. It makes easier to work and overcome barriers in the organization than working individually. Similarly, Raymond V. Lesikar, Marie E. Flatley, Kathryan Rentz, and Neerja Pande have clarified the importance of communication. They indicate, "Because communication is so important in business, business want and need people with good communication skills. Evidence of the importance of communication in business is found in numerous surveys of executives, recruiters, and academicians" (3). It makes the learners clear that good communication skills are the key for the success of the business. It is approved by repeated study or survey that the business organizations which are flourishing with good communication skills of its team members. For this reason, BBA English students are designed to make them fit for the organization that becomes fulfilled with the help of course contents.

Primary focus of BBA students in today's business world is to prepare the effective communicators in English language. For this context, they should have to connect themselves with the large number of audiences minimizing emotional disturbance, adopting an audience-centered approach, improving basic communication skills, using constructive feedback and learn everything sensitively. As Courtland

L. Bovee, John V. Thill, Mukesh Chaturvedi remark, "Effective communication strengthens the connection between a company and all of its stakeholders, those groups affected in some way by the company actions: customers, employees, stakeholders, suppliers, neighbors, the community, and the nation" (4). Communication is necessary in every step of the career and everywhere. It is, not only limited within a company or an organization or an individual, but equally related to every aspects of human life and every corner of the world. Success of the company or the person is determined with the way one communicates. Further, Meenakshi Raman and Sangeeta Sharma declare about the importance of communicating in English, "[i]n today's technology-driven world, it is impossible to achieve success in one's academic or professional career without adequate proficiency in English" (4). Communication in English language becomes widely accustomed in a large number of workplaces such as educational institutions at various levels, recruiting employees, to train employees in several companies, to use internet properly, enabling success in education and career, and to maintain good relationship. Otherwise, the procedure becomes unclear and ineffective.

BBA students, as the students of management, are primarily learnt different skills related to management through the medium of language. In the course contents, different issues related to management are included and the students also seem interested with this area. Along

with this, theoretical idea of the textbook, finally, should relate in practice. In other words, one should be conscious about all the managerial skills while involving in an organization or the company that determine the success of the organization or company. In this context, Prem R. Pantha mentions:

Managerial skills and competencies are keys to organizational success. Managers play a significant role in facilitating organizational effectiveness. Thus, organizations need managers who have both the insight to see and understand the nature of organizational problems, and the skill and ability to develop strategies for their survival and growth in the present competitive world. Through their work, managers not only make their organizations more effective and competitive, but also contribute to nation's economic development and prosperity. Good management is to an organization what health is to the body: the smooth efficient functioning of all its parts. The job of managers is, undoubtedly, very challenging. (2)

Above statements emphasize on managerial skills in the workplace or for the success of any organization or company. It focuses on management skills of a manager when there is necessary to identify problems, possible solutions of the problems, to make proper solutions in order to achieve the objectives of the organization. Making decision to achieve the goal of the organization is the power and responsibility of the managers. This kind of quality and

experience of the managers evaluate a company or an organization's current and future worth. If there is something wrong with the management of the company, the goal of the company is not fulfilled and everything, related to company, becomes unproductive.

In English course of BBA, the issue of marketing is also included which means selling and buying of goods and services. In this context, the seller sells goods and services and receives payment from the buyer in the form of money or something else. In broader sense, the researcher defines marketing as the performance of business activities which include the stream of goods and services from producer to consumer. In this context, Shyam K. Shrestha articulates, "Marketing is the process in a society by which the demand structure for economic goods and services is anticipated or enlarged and satisfied through the conception, promotion, and physical distribution of such goods and services" (1). Marketing designates the means of communication between the company and the consumers. It is taken as the commercial activities to provide the link between a society's material requirements and its economic patterns of response. It is the way to fulfill the needs, demands and desire of the company and the consumers through the development of exchange processes and by building long-term relationship.

Students of BBA are not only required to become familiar with the area of management, but in depth deal with finance or economics or investment. K. D. Manandhar et al. have related the similar

situation, “Finance studies money and its management, and, like economics, it explores the allocation of resources. The process of money management and resource allocation occurs over time. Firms invest in plant and equipment but the returns or earned in the future” (2). It indicates everything about finance deals with the study of investment. It is also defined as the science of money management. It aims to price assets based on their risk level and their expected rate of return.

After going through the text, students learn ideas, knowledge, skills and ability concerning with the contents which fulfill their implied needs of using information in English through different activities. That type of activities help learners to be responsible, confident, and right decision maker. Students are always encouraged for effective learning at all the time to be independent, competent, and operational along with realization of their role and responsibility. They are provided lots of opportunity to improve themselves. In this context, Rachel Appleby, Heidi Grant, and Tracy Byrne clarify:

All learners need to understand very clearly what they have to do in group activities. Explain the task clearly and set a time limit where appropriate. During the preparation stage, walk round and check progress, helping where necessary, but let the students take control of the activity wherever possible. This can be very motivating as it increases involvement in learning and enables the learners to make use of their own skills and experience. (6)

The above lines deal about students’ works in order to have a very positive effect on students’ confidence through learning by doing different activities in the process of learning. It reminds them about their condition, and they get opportunity for their improvement from their friends as well as proper correction by the teacher. They learn to perform well within time limit and become eager enough to learn more with possible correction. Along with this correction from friends and teachers, they also get opportunity to self-improvement which makes them confident and skilled. They are involved in different group activities for example discussions, presentations, questioning and answering.

The major objective of BBA English course is to make students social, responsible, and able to maintain relationship with audience. In order to make students capable for this purpose, they are provided lots of opportunity within the classroom and proper guidance outside the classroom as well. They are enjoying the role play, group activities, pair work, lectures, and other presentations as well as seminars related to their field of learning along with the course contents. In the context of building strong relationship with audience, Courtland L. Bovee, John V. Thill, Mukesh Chaturvedi state:

Focusing on your audience’s needs is vital effective communication, but you also have your own priorities as a communicator. Sometimes these needs are obvious and direct, such as when you are appealing for a budget increase for your department. At

other times, the need may be more subtle. For instance, you might want to demonstrate your understanding of the marketplace or your company's concern for the natural environment. Two key efforts help you address your own needs while building positive relationships with your audience: establishing your credibility and projecting your company's image. (126)

The above lines mention about the ability of the communicator for building good relationship with audience. In the field of business or trade, one should be capable enough to know the expectation and need of the audience as per the situation. It helps the communicator to maintain strong relation to the audience which becomes supportive for the company success or to address own needs. To form positive relationship with audience requires honesty, objective awareness of audience needs, knowledge and expertise, performance, confidence, effective communication style, and sincerity. BBA students practice and entertain all these requirements mentioned in the course contents through teaching learning process.

Outcome of Teaching English courses for BBA Students

In teaching learning process, students are able to read, comprehend, write and communicate in English relating the subject matter in their context. Their laborious nature and positive enthusiasm of learning new thing and applying the idea they already learned through different activities lead them to increase their

competent level. This level increases with their continuous effort for building career with good faith and aspiration. Their increasing confident and competent level is measured as the outcome of the course contents of TU affiliated BBA English and the methods of instruction.

BBA English comprises of all aspects of the English relating with reading, writing, speaking, and listening. It focuses on improving students' skills of communication clearly and effectively. In the process of teaching learning based on syllabus including course books, the teacher uses lots of other materials such as reference text books, audio and video related to the topic and other materials from online sources. They value suggestions from students and determine themselves to make the content of the class more useful and interesting. It encourages the students' participation as much as possible in different ways such as working individually, in pairs and groups as well as the whole class. Their curiosity to obtain more knowledge and be corrected is ever increasing and fulfilled from teacher. It helps students to improve themselves in the process of learning.

The course of Business English in BBA focuses on students' communication skills they need for immediate use at work and their daily lives. It helps them for better communication in English in the workplace, and everywhere by teaching and learning a range of business communication skills. It brings the world of business into classroom, provide different business scenarios, strategically, encouraging student to communicate in every situations

confidently, focusing on key expressions for the meaning with the help of language, enabling independent learning at a pace to suit each student. Furthermore, the courses focus on vocabulary and specific cues used in the world of business, trade, finance, etc. along with effective communication skill needed in the workplace. It also emphasizes on typical business communication such as presentations, negotiations, meeting,

socializing, memo writing, letter writing, report writing and research in a systematic method. Students entertain the courses in teaching learning process with this multidisciplinary course contents from different literary ideas and finally oriented to business related ideas in order to make them social and competent in the field of business.

References

- Appleby, Rachel, Heidi Grant, and Tracy Byrne, (2006). *International Express*. Oxford University press.
- Bovee, Courtland L., John V. Thill, Mukesh Chaturvedi (2011). *Business Communication (9th ed.)*. Pearson.
- Lesikar, Raymond V. and John D. Petit (2006). *Business Communication: Theory and Application (6th ed.)*. A.I.T.B.S. Publishers and Distributors.
- Lesikar, Ratmond V. et al (2013). *Business Communication: Making Connections in a Digital World (11th ed.)*. McGraw Hill Education (India) Private Limited.
- Mackenzie, Ian (2002). *English for Business Studies: A Course for Business Studies and Economics Students, Student's Book (2nd ed.)*. Cambridge University Press
- Manandhar, K. D. (2015). *Basic Financial Management (2nd ed.)*. Khanal Publication Pvt. Ltd.
- Shrestha, Shyam K.(2015). *Fundamentals of Marketing*. Asmita Books Publishers & Distributors (P) Ltd.
- Pant, Prem R.(2013). *Principles of Management (3rd ed.)*. Buddha Academic Publishers and Distributors Pvt. Ltd.
- Raman, Meenakshi and Sangeeta Sharma (2011). *Technical Communication: Principles and Practice*. Oxford University Press.

“YOGMAYA” Through the Lense of Collective Imagination

Jant Raj Karky

Abstract

This study intends to discuss the discourse of collective imagination and its overall impact in smooth functioning of the existing society with its norms and values as projected in ‘Yogamaya’ and at the same time it further studies how her religious journey became an instrument to defy social injustice and disparity in the contemporary society. ‘Yogmaya’ a book on the life and activities of a historically ignored radical feminist, social reformer, a religious preacher, and icon of unwavering will power ‘Yogmaya’ who was born in Bhojpur, underwent many ups and downs with the scare of unsuccessful conjugal life, and lived an austere life amidst political turmoil and social hindrances. Projected as a strong feminist and a social reformer in the book Yogmaya prepares more than 400 people to have Agni Samadhi, though they could not materialize it due to the state intervention but finally materialized her determination through Jal Samadhi, hurling her and other 67 disciples into the raging Koshi river. She did for cause of people though underlying motif was to attain salvation.

Key words

Mass suicide, Samadhi collective imagination, religion, regime

Introduction

The socio-political and psychological impact of mass suicide on existing social order and political set ups have also been the concern of the study. Collective imagination is a powerful means to bring social transformation in case it is aptly applied whereas, it can be a devastating weapon if it is applied with the motif of revenge or reciprocation. Collective imagination is a militant thought that directs one to indulge into any sorts of task unconditionally. Politicians and religious authority very often opt this as a means to fulfill their underlying desire under the cover of public interest. Incidents of mass suicide can be traced if we go back to the history. During battle the defeated side commits suicide only to avert the possible atrocity of the

enemy and subjugation before they are trapped or arrested as did 1000 Germans before the Red Army caught them. Behind each mass suicide there is a cause. Those who committed mass suicide did for certain cause.

Objective of the Study

The objective of the study is to explain the collective imagination and its overall impact in smooth functioning of the existing society with its norms and values as projected in ‘Yogamaya’ on the one hand and investigate how the religious journey becomes instrumental to defy social injustice and disparity in the contemporary society.

Research Methodology

This research paper is based on descriptive analysis. This analysis is entirely

based on secondary data. Particularly, this paper based on deeper analysis of a book entitled “Yogamaya” written by Nilam Karki Niharika.

Analysis

For religious, political, social, familial and ethical cause people opt suicide in general. Nilam Karki's protagonist ‘Yogmaya’, who was born at Simle village Nepal Danda, Bhojpur during 1930s and whose name was Gangamaya before she practiced Yoga and meditation, an ascetic turned political activist, social reformer and staunch feminist committed suicide with her 67 disciples for the cause of social justice, equality and religious state after her demands were ignored by then Rana regime.

Yogmaya renounced the institution of marriage, traveled to holy places in India and Nepal and returned back to her native village to lead the life of an ascetic. As a permanent resident of Majuwabesi, Bhojpur, where she had set up an ashram to observe an extreme austerity, she also raised voices against the social evils and disparities prevailed in then society. She adopted the course of non-violence but her effort of suicide through Agni Samadhi, Burning oneself on the bonfire and real suicide committed through hurling into the Koshi River invited discussion on whether her act could be non-violent though she did not raise any fatal weapon. It was her willful action but whatever she intended was a mysterious one. It demands proper research and investigation. Warning armies may commit mass suicide not to let the enemy armies kill them and subjugate them after the defeat. Rajput women in India under the leadership of Padmanini, later Padmawati, committed suicide into bonfire, Agni Samadhi, to be saved from the Sultan's lustful armies. Histories have such records across the world ranging from Buddhist monks in California.

Yogmaya received criticism and counter criticism after it was published by

Sangri-la Books. Critics considered it as a deconstruction of Nepali literature, narrativising the history, rewriting the history and so on and tried to unveil the hidden side of Yogmaya who struggled a lot in the country and out for social cause. Some of the commentators and writers tried to iconize her as if she had been a martyr greater than Sukra Raj and Dashrath Chanda. Michael Hut views Yogmaya in perspective contemporary society and the process of iconisation of Yogmaya:

Yogmaya called upon the Rana government to establish a Dharmarajya, a religious state. The mass suicide is now interpreted as an act of protest at the Ranas' failure to meet this demand. However, the event is not mentioned in any published history of Nepal. Yogmaya's revolt was 'rediscovered' by an American anthropologist in the 1980s and revealed to a group of activists in Kathmandu, who attempted to reinstate her in their country's political history. Twenty years later, Nepal's leading feminist journal launched a campaign to gain recognition for Yogmaya as Nepal's first women rebel. A small-scale iconisation process has been underway ever since, with Yogmaya being constructed as, variously, a feminist leader, a progressive poet, an opponent of caste discrimination, and a political rebel (Contemporary South Asia).

Hut's remark came before the publication of ‘Yogmaya’ in 2013 after discussions surfaced in Nepali academia and politics. Her statue has been erected in Bhojpur and the name of the road has been name Yogmaya Marga. Hut's interpretation somehow is very near to the reality as Yogmaya was unknown among Nepali people except few scholars and her relatives till the publication. Very little was known about her before newspapers furnished her introduction. Introducing ‘Yogmaya’ Kathmandu Post mentions;

Neupane is believed to be the founder of the first organization of Nepali women, Nari Samiti in 1918. Within a few years of its activity, Nari Samiti, backed by 2000 supporters, submitted a 24-point demand, which is believed to have played an important role in the abolition of Sati tradition (in which a women burned herself alive on the funeral pyre prepared for her dead husband) in 1920, to Rana Prime Minister Chandra Shumsher (TKP)

At that time, forming any sort of political organizations were illegal and the government used to make strong action but Yogmaya's courage to unite women under an organization could not think as a simple action. The prime objective of the formation of Nari Samittee might be to bring awareness in women about their rights. All women irrespective caste and level were enlisted as the member and in her final suicidal list women had deliberately enlisted them for the suicide. How could all of them bear the pain of the sense of death? It is true that the sense of death is more painful than death itself. How could they make up their mind to depart from the worldly pleasure? It was Yogmaya's power that could motivate the illiterate, oppressed, and discriminated women. It is also true that in June and July any one can be a fisherman but they cannot be the same in the month of January and February.

It is evident that if she had been tortured and murdered by the state authority, she would not have deserved, no doubt, the greatest salute and honour forever. It is also true that she opted the means of religious course to make her demands listen by the authority but in vain as Ranas were autocratic, despotic and anti-social. Rana regime did not murder him only because of the fear of Dharma as Yogmaya had demanded to establish religious state, abolition of Satee system, and acceptance of widow marriage, eliminate the issue of touchability

and untouchability, ending usurping maximum interest and so on.

The role of collective imagination is to shape the forms of desire and action. Unless desire is created no one becomes ready to do anything but merely the arousal of desire cannot meet the goal. The desire should be properly transformed to action. It is quite difficult to transform desire into action because there stand many hurdles, compulsions and uneven path in course of materializing desire into action. The question comes how desire can be aroused among hundreds of people with divergent habit, background and taste. What leads them to come to a meeting point? Do they renounce all the issues except their core one? Forming desire is the initial phase of mass revolution. Yogmaya, a lady with unsuccessful conjugal life, cannot become a nun purely renouncing worldly desires. She adopts ascetic life as a cover to raise consciousness among rural people who were suppressed by social evils. Especially she is concerned on the education of girls, abolishment of Satee system, establishment of religious state and equality. She couldn't have convinced a mass of people to go for Agni Samadhi and Jal Samadhi, if she didn't have pious objective. First of all, she imagines to transform the society and forms desire within herself. Convincing other is quite easier than to convince oneself when the hour comes.

Yogmaya convinces herself to sacrifice her life for the transformation of the existing society dismantling patriarchal set ups amidst the political turmoil. For it, she uses collective imagination as a means to make people concentrate on what she says. The unanimity of desire and action formed concretely leads one to the intended destination. The whole world is functioning with the unanimity of desire and action. Desire can be destructive if it is only for personal wellbeing but action without

desire may equally lead towards destruction. Behind the desire there should be a cause for which any sort of action is considered to be rational. Yogmaya formed the desire for the cause of people who were under the cruelty of Rana regime that didn't provide fundamental rights to people. No one had courage to directly forward demands for the social transformation before Ranas but Yogmaya boldly met them and appealed them to establish religious state under which all people are equal.

When Praja Parishad, a political party led by Tanka Prasad Acharya was launching anti-rana movement secretly in Kathmandu including other places, at the same time Yogmaya had been busy counseling people and making them mentally and physically prepared to take any risk for the sake of their cause. Renouncing worldly activities is not as easy as people think. But Yogmaya's selfless desire and activities impress the people and follow her path. It is the result of the collective imagination of people who support Yogmaya. They not only become ready to sacrifice their lives being burnt in a great fire known as Agni Samadhi but also fulfill their desire through hurling themselves to the raging Koshi River as Jal Samadhi. Apart from these Samadhis Yogis and ascetic people opt Yoga Samadhi and Bhumi Samadhi for the sake of salvation. In Yog Samadhi only Yogis who have control over their respiratory system can place the Atma, oxygen to a certain place and pass away in their will. The question comes then, what is Samadhi? Samadhi is the final aspect, or “limb”, of the spiritual Ashtanga yoga practice and great sage, Patanjali, has outlined these limbs as Yama, ethical living, Niyama, healthy living, Asana, the meditative sitting posture, or the more physical yoga poses, Pranayama, awareness of one's breath, Pratyahara (withdrawing one's mind from the senses) Dharana, deep concentration, Dhyana,

deep meditation, Samadhi, enlightenment. The final three limbs are often studied together and are collectively referred to as the antaratma sadhana, or “innermost quest”. Yogapedia claims:

Generally, a yogi achieves a meditative state by concentrating on both their physical being and their rhythm breath. In this case, the meditative state is not thinking or evaluating state; instead, it is a state where singleness of thought is the ultimate goal. It is only through this singleness of thought that one can achieve enlightenment, which is Samadhi, or the state at which one becomes purely aware of the sanctity of one's self and the world surrounding.

In the context of Nepal political parties remained somehow successful in forming collective imagination before they launched armed struggle. Nepali Congress and communist parties convinced people to fight for their cause through creating desire and action in people so that they became ready to sacrifice for the country and people as did four great martyrs did to over through Rana regime. Fujikura opines, “At least since the early 1990s, analysts have linked Maoist mobilization to the problems of development, or more specifically, to the problems caused by ‘failed development (23)’. What Fujikura laid emphasis was nothing than the longing of development of Nepali people. Maoists decided to raise the slogan in favour of the cause of marginalized sections of the society and their backwardness giving a form of collective imagination. Fujikura further reiterates, “Nepal's failure to develop as a nation- state is the main cause for the rise of Maoist movement. They argue that the officials who are responsible for running the Nepali state have failed to provide the means for individuals and the nation as a whole to move in an improving direction (ibid)”. Thousands of people sacrificed their lives for the cause sought

by the Maoist. Building collective imagination took longer time in Yogmaya's case. Though Yogmaya didn't raise weapons and nor asked her follower for armed rebellion, her appeal of Samadhi for the cause of future generation remained no more powerless than the armed struggle of Maoist.

Yogmaya's move was harder, tougher and more horrible than that of the time when political parties launched their revolution. A large portion of population was fundamentally religious and even the rulers used to be a bit afraid of the religion. That was why Yogmaya opted the weapon of Religion to dismantle the existing disorder, lawlessness, disparity, discrimination, inequality, suppression, and autocracy. Though illiterate Yogmaya used to recite revolutionary poems that are found in the collection of her poems entitled 'Yogvani'. Yogmaya blamed the Ranas for involving in irreligious activities in a verbal poetry. 'They have thought to have imprisoned thought/opinion; they have pressed the heart of religion (Yogmaya: 475). Yogmaya used to think that their path of unrighteousness lead them their doom. Yogmaya, a radical feminist, we can claim, exceeded the so called feminist in the world who not only made people renounce their worldly pleasure but inspired them through her action. Her sacrifice equates with that Lord Krishna advises his disciple Arjuna to involve in selfless action. Despite her repeated appeal to the Rana regime, they didn't listen her urge. They ignored her warning of Agni Samadhi but later on foiled her plan to sacrifice along with her people being burnt in a great pyre. But she didn't lose her courage and finally she decided to have Jal Samadhi by hurling into the swollen and raged Koshi River in eastern Nepal. For this too she had to convince people and make them prepared to do so in secret so that her plan might not go ashtray as in the past. Motivating someone to

kill himself/herself is not an easy task. Multiple questions might arise and she had to respond them satisfactorily. She did it very intelligently and cautiously. For that sake she tied all of them with a strong rope of religious faith, through enchantment of sermons and Bhajans.

Yogmaya, who was also popularly known as Thuli Hajur, portrays the real picture of the brutality of the rulers, "Nothing happens to them who seizes the power killing uncle, brothers, and nephews (485). For power rulers become blind and do whatever they wish. She further claims," Form them to behead people is minor issue the power(485)". Yogmaya stands against Rana's atrocities and convinces general public to revolt against the rulers. She raises issues of the social discrimination perpetrated to widow. Widow men were deprived of their personal happiness. Not only society but also the family members used to blame widow for the death of the husband. Widow marriage was far from the public concern. Satee system had been a shameful practice. Yogmaya strongly denounced both Satee system and social treatment to widows. Educating girls was almost impossible. The society used to consider women as the playthings. What Yogmaya did for the emancipation of women was beyond our imagination especially during such a strict environment. A single woman having no family support in the initial phase and as a devout ascetic in later days ventured to risk her life in the name of women's liberation and the abolishment of Rana regime. Coincidentally Rana regime abolished Satee System amidst strong social pressure and protest.

Yogmaya might have made up her mind to protest the autocratic power through committing mass suicide giving after the assassination of 4 youths in Kathmandu by Rana regime in Magh 1997, as a religious color of Samadhi. For the last time she went

to Kathmandu to meet the King and the Prime Minister. She met Shree 3 Maharaja Juddha Shamsher and handed him an application known as Religious Alms Paper (Dharma Bhiakshapatra) on which she had mentioned demands to be addressed by the government. The paper goes like:

Charging high interest be controlled, second marriage without wife's consent be prohibited, measurement and weighing units should have similarity, taking bribe be prohibited and punished those found taking bribe, shaving half hair of the head be stopped, if desired widow marriage be approved, society be free from the issue of touchability and untouchability, child marriage be declared illegal, girl's marriage be arranged in accordance to their consent otherwise, be cancelled, education be for all, studying Veda be free to all women irrespective of caste, end the tradition of Garun Purana preaching, exempt the loan of the poor, end the selling of Rudraksha, Elaeocarpus ganitrus, tax can be paid on goods too, cultivable lands be fully utilized, manage Khadi weaving system in the village and to put khadi cloths be made mandatory, Trust be managed, distribute that land to poor organizing land donation ritual, expelling old laws new law be formulated and religious state be declared(387)

Yogmaya's all the demands are quite revolutionary and if a country addresses all these issues, no doubt, it will lead towards socialism. People will be happy and prospered. Yogmaya's level of thought was higher than the contemporary politicians. These all are aimed at transforming the existing society but they did not touch the Ranas. Neither they showed any interest to address these nor could they label them illegal. As the time was fundamentally religious, Yogmaya took the support of religion thinking that Ranas too might fear of the god. Opting for Samadhi was a kind of strong

weapon to make the demands fulfill in ancient time as the rulers used to consider it a sinful act to let someone die in the name of religion. An individual may go for Samadhi for the cause of salvation but mass Samadhi is quite impossible. Yogmaya made it possible for the great cause of country people especially the marginalized sections of the society. It had been possible only because of the unanimity of imaginations. She did, no doubt, hurl herself but 67 other people followed her. It was her power to motivate all of them who might not have done so after she hurled into raging Koshi.

It is hard to know whether her suicide was purely aimed at ridiculing the contemporary rulers making them change their mind to have social reform or it was merely for the sake of her salvation. The mass suicide might have an impact on Ranaji's obstinacy and impose pressure to have social reformation. Ranas didn't use to prefer any form of protest against them. Most probably the reason behind mass suicide was to attain salvation. In Karl Marx's view, 'religion is opium'. Once a person uses opium it compels him to take the same time and again, otherwise, he goes almost mad. Yogmaya's moce were founded on the ground of religion and people had trust over it. They could not leave the thread of religion. So, 404 people became ready to go for Agni Samadhi according to the direction of Yogmaya.

It is surprising why such a cruel ruler like Chandra Shamsher not punished her after he came to know the activities of Yogmaya, who after the unsuccessful attempt, decided to have Jal Samadhi at the end and the questions raised by Prof. Hut must be addressed:

Seventy years after the mass sacrifice, Yogmaya's statue was unveiled in Bhojpur on March 8, 2011, to mark the International Women's Day. Feminists owned her as the first among them in the country. It was a latest bead

in the thread that is leading to her iconization as Nepal's first female revolutionary. "My plea to Nepal's historians and social scholars is for further research," said Hutt. "How did she not appear in standard history of Nepal for sixty years?"

Conclusion

The collective imagination and its overall impact in smooth functioning of the existing society with its norms and values as projected in 'Yogamaya' on the one hand and investigate how the religious journey becomes instrumental to defy social injustice and disparity in the contemporary society concludes that Yogmaya opted religious course like yogic personalities but her activities were aimed at dismantling the traditional conservative notions of the contemporary society. Specially, if what all have been told and written about Yogmaya are true, her initiation to abolish Satee System, fight for the equality, justice and education for women, land reforms and religious state exceed the historical movements. Her sense of collective imagination and its execution through collective move can be justified by the formation of 'women's committee' for the united strength. The ignorance of Yogmaya's contributions, somehow, has justified the very popular saying, 'history writing is a prejudiced task' as only the great figures get space in it. However, the book 'Yogmaya' written by Nilam Karki has unveiled the hidden side

of Yogmaya who united people through her Yoga, meditation, preaching and Bhajans and cultivated the seed of rebellion against social injustice and disparity. Her voice against all types of inequality, suppression in the name of caste, gender, and financial status could not be heard during her life time but her dream of better Nepal free from aforementioned social evils and disparities have been materializing gradually. A social reformer may not enjoy his/her labor in the life but they may be fruitful to the future generation. There are many ways to register people's grievances and dissatisfaction before the state power. Violent and non-violent movements are launched to dismantle the traditional evils of the society. Yogmaya's move of suicide can't be considered as a non-violent movement if we analyze through the angle of humanity. Committing suicide has been considered a coward, illegal and lunatic act, however, behind Yogmaya's suicide her sense of spiritual enlightenment and urgency of the time have collided and ultimately collective imagination opted the course of suicide as a protest against irresponsible and illogical state power. At least after the publication of Yogmaya history writers will think more as Babra claims. "Yogmaya was greater than science and history, the depth that was impossible to measure could be found through narrativization (Kantipur).

References

- Hutt, M. (2013). The disappearance and reappearance of Yogamaya: Recovering a Karki, N. (2075). Yogamaya. Shangri- La Books. Third Edition, Nepali revolutionary icon. Contemporary Asia. Kantipur Correspondent. "Yogamaya Liera Nilam". 7th Falguna 2074. Kantipur Correspondent. In Focus: Yogamaya, who gave her life fighting Rana Atrocities. 7th Falguna 2074.
- Paudyal, K. P. (2018). Role of Collective Imagination in Karki's 'Yogamaya'. *Research Orchid: A Tri- Monthly Journal*. Year 8, Vol. 18. Kathmandu: Harihar Jnawali

Voices on Ethnic Group's Collective Consciousness for the Property Rights and Gender Issues in Cisneros' *The House on Mango Street*

Mani Bhadra Gautam

Abstract:

Esperanza Cordero in The House on Mango Street appears as an ethnic identifier and a gender-specify marker. Cordero is conscious about equality and she does not accept the dominance of patriarchic society. Her consciousness helps to bring the awareness among all the ethnic people. Esperanza's surname, meaning "lamb", means 'hope', in English and waiting with sadness in Spanish that reflects the ethnic people's condition. The endeavor of Esperanza is to establish the ethnic identity, to fit into her name; undertaking a personal quest to liberate herself and other ethnic people from ethnic and gender constraints of her culture. This article breaks a paradigm of the traditionally biased conceptions with an image of living in different places and houses as the dreams and desires reflected in the Chicano text. Finding of the study is ethnic and gender identification with collective consciousness confirmed when the protagonist Esperanza Cordero makes a statement in order to remember the darkness she experienced under the house. This article centers on the voices of ethnic people through Esperanza for the property rights and gender issues.

Key Words

Ethnic groups, sacrifice, culture, capitalism, property rights, images, fragments, unification etc.

Text and Context:

The House on Mango Street voices for the essence of liberation, concept of moving from place to place and shifting from a house to the next one in 44 short stories incorporating the different events. It centers on the color issues as whites have a biased assumption that the 'Blacks' are like cockroach and native (Red Indians are like wolves). Cisneros speaks about doubly marginalized people through Esperanza Cordero representing the ethnic groups suffering for permanency of their settlement as they have no houses and property rights. She also refuses to sacrifice her gender to a patriarchic society. Patriarchal norms and values in socio-

cultural values are unacceptable for Cordero and she raises the voices for social freedom and property rights as an essential part for socio-economic equalities. Through Esperanza, Cisneros gives voice to the inactive, docile and silent females characterized and presented in the male-written Chicano texts. Ethnic people feel unhappy, frustrated and alone even among the community that imprisons them physically and psychologically.

The house is a central image in the Mango Street that everyone dreams for. The image reflects the socio-culturally and economically suffered ethnic groups under capitalism. The 'house' creates a symbolic

meaning seeking for wholeness, permanency and unification to get rid from the fragments, frustration and suffering of the ethnic group for the dream house of the lost years as they are shifting from place to place says Esperanza:

We didn't always live on Mango Street. Before that we lived on Loomis on the third floor, and before that we lived on Keeler. Before Keeler it was Paulina, and before that I can't remember. But what I remember most is moving a lot. Each time it seemed there'd be one more of us. By the time we got to Mango Street we were six- Mama, Papa, Carlos, Kiki, my sister Nenny and me. (The House on Mango Street 3)

Esperanza narrative symbolizes the collective consciousness of neighborhood which she comes to realize and express in the quest for her personal and collective identity as an owner of the house, ". . . all brown all around, we are safe. But watch us drive into a neighborhood of another colour and our knees go shakity-shake and our car windows get rolled up tight and our eyes look straight (28). Manuel Martin Rodriguez studies about the socio-cultural acts and makes a perception on ethnic identities, ". . . as a sacrificial symbol . . . individual speaks and acts for the community" (Rodriguez, 252). Rodriguez's voice to the passive, docile and silent natured female in Chicano texts as narrated by Esperanza in "Alicia Who Sees Mice" is, ". . . a woman's place is sleeping so she can wake up early with the tortilla star, the one that appears just in time to rise and catch the hind legs hide behind the sink, beneath the four-clawed tub, under the swollen floorboards nobody fixes in the corner of your eyes" (The House . . . 31). Esperanza talks about ethnic women who pass the time alone inside the house and feels imprisoned as she brings the stories of physically and psychologically abused Latinas. Esperanza shares her feelings with her sisters. Her

surname means "lamb" that might be named in ironic way to reflect her social images. In her struggle to establish her identity, to fit into her name, Esperanza also seeks for a personal quest liberating herself from the gender constraints of her society. Cisneros writes to break the paradigm of the traditional female ideologies with an image of living in different places and houses.

Cisneros' voices for ethnic group's consciousness on property rights and gender issues both are major in The House on Mango Street. The images in social order, as Ellen McCracken notes to expose the experiences of the financially weak, homeless minority people dreaming for houses under capitalist dominance are as Ellen writes:

It is precisely the lack of housing stability that motivates the image's centrality in works by writers like Cisneros. For the migrant worker who has moved continuously because of job exigencies and who like many other in the Chicano community, has been deprived of an adequate place to live because of the inequities of income distribution in U.S. society, the desire for a house is not only a sign of a basic human need . . . it is also an identity marker. (Ellen, 64)

Socio-cultural and economic images function differently in those Chicano texts like as Esperanza experienced and narrated in The House on Mango Street. Readers concern about the then Chicago society and undergo through recollection process of the past activities for the identity issues for unification from the fragments of the previous year's lying in the socio-cultural shadows and lost identity under a house.

This identification of the people in the society on the basis of house and their personal property shadows an individual identity. The ethnic consciousness confirms protagonist's

flash back in order to remember events that she experienced in the past. Cisneros shows that Esperanza Cordero is under the darkness in the house that voices for the condition of common ethnic people. The House on Mango Street is a collection of ideas and experiences of Esperanza Cordero identity and ethnic issues along with feminist voice. Her previous house on the Loomis Street refers to her poor condition as a sign of her poverty. As her consciousness develops and she becomes more aware of the socio-cultural discrimination, Esperanza's wish for a pretty house becomes a desire for creating a prestigious status in the society. Yet, the house becomes a metaphor for the space on writing representing the female voice.

Esperanza Cordero is clearly conscious of self-exploration in the social issues, rights, responsibility and duties through writing as Susan L Stern writes, "In the first half of the book, the readers have an impression of the overheating protagonist who is spontaneously telling the stories as if the narrator is narrating its plot" (An Integrated . . . 49). Esperanza tells the stories with collective experiences of the ethnic community. Esperanza talks about experiences of her age group characters and relates some of them with her aunt's experiences. Esperanza family's arrival at their house on The Mango Street is a kind of their dream fulfillment for the first time but later on they are not as happy as one imagines because of their single house does not meet the requirement as Esperanza dreamt for all the ethnic people. Economic ladder for those minority people is not only the migration from place to place renting an apartment or house to the next. Now, the Esperanza family has own house but not as equally big and beautiful as the family members have desired and so Esperanza is not satisfied well. Esperanza parents attempt to overcome through this disappointment saying this house is only temporary because they don't

have separate rooms for everybody. They have to share rooms; nobody has a single bedroom--"Mama, Papa, Carlos, Kiki, my sister Nenny and me" (Cisneros, 3). Mango Street is a street sign, a marker as a place to live for the people. It is also a place for gathering and keeping people together to interact and share their views.

The novel is in prose poem form and so critics remark as a poetic prose in the verse form narrative, collecting the social stories, ". . . the narrating presence is a composite of a poetic enunciating voice and a narrative voice" (Valdes, 57). The style is consistent with that of a young ethnic girl speaking the idiomatic English with colloquialisms and a few Spanish expressions about their bodily description, physical focus and other activities as Lucy recites:

The waitress with the big fat hips
Who pays the rent with taxi tips. . .
Says nobody in town will kiss her on the lips
because. . .
Because she looks like Christopher Columbus!
Yes, no, maybe so. (The House . . . 51)

The personification of ethnic identity is typically of a child's way of seeing socio-cultural activities and inventing the whole world for the food, dresses and dance. Ethnic girls feel themselves as inferior born as said in 'Born Bad', "Most likely I will go to hell and most likely I deserve to be there. My mother says I was born on an evil day and prays for me. Lucy and Rachel pray too . . . for ourselves and for each other" (58). Cisneros also points to the influence of the story books, itineraries and fairy tales that appear in the cities from the ethnic community. However, these tales are subverted. Ethnic people are living in the rural areas using only a few facilities. Their dream is to shift to the main cities and to live the prestigious life.

The House on Mango Street states the

stories connected with the stories of Esperanza, a young Mexican-American girl who is about twelve years age. She moves with her parents into a house on Mango Street. "The house is a huge improvement from the family's previous apartment, and it is the first home her parents actually own" (Valdes, 67). It is a pleasing moment for the family to shift to their own house from a rented flat but this house is not what Esperanza has dreamt for but it is the house that should reflect her identity and the space in socio-cultural identity. The small size house does not refer only to the few, insufficient rooms for individual living and difficulty in an accommodation it refers to the socio-cultural images, too. She is well experienced in changing her living and she can change this house, too with an establishment of a new space for her days ahead. Esperanza is always worried about privacy and says that she will someday leave Mango Street and built or buy a new house that belongs to her and different identity in the community that she will be able to create. She is seeking for a house, all her own, in a peaceful environment to fulfill her dream at all. Regarding the issues of change and shifting Esperanza tells stories:

We didn't always live in Mango Street. Before that we lived in Loomis on the third floor, and before that we lived on Keeler. Before Keeler it was Paulina, but what I remember most is Mango Street, sad red house, the house I belong but do not belong to....One day I will pack my bags of books and paper, one day I will say goodbye to Mango. (Cisneros, 109-10) Esperanza shows her maturity significantly in these years and desires to be satisfied, both socially and financially. The novel also includes the stories of many of Esperanza's neighbors, relatives and friends who always suffer about of poverty and manage everything in a single room as she narrates about Geraldo family,

"They never saw the kitchenettes. They never knew about the two-rooms flats and sleeping rooms he rented, the weekly money . . ." (66). It gives a full picture of an ethnic neighborhood and shows the many possible paths Esperanza may follow to buy her own house for an easy living to create an identity with a prestigious living in her new house.

After moving to the new house in the new community, Esperanza quickly befriends with Lucy and Rachel, Chicana girls who live across the street. Lucy, Rachel, Esperanza, and Esperanza's little sister, Nenny, have many adventures that they made in their childhood in the neighborhood community. They are able to create their space as the children of rich families buying a bike and other luxurious things as Esperanza says, ". . . friends sitting on their bikes in front of the house, pitching pennies. They didn't scare me. They did, but I Wouldn't let them know" (72). Esperanza and her friends learn exciting stories about boys from a young woman named Marin. They play games together and make fun. The girls also expose the sexually vulnerable activities, such as ". . . they walk around their neighborhood in high-heeled shoes, seem extremely beautiful or when Esperanza is kissed by an older man at her first job" (Valdes, 58). The girls among their friends try to show their maturity. At school, Esperanza observes her friend's dress, activities and behaviors and feels ashamed about her parent's poverty. She secretly writes poems that she shares only with older women she trusts and collects the possible suggestions for the further improvement.

Esperanza likes boys watching her dance, and she enjoys dreaming about them. She dreams about her future, love, life and sexual activities. She befriends with Sally, a girl of her age but she is sexually matured than Lucy and Rachel. Sally uses to romanticize

with boys and even with matured men as an escape route from her father to whom she thinks is interfering unnecessarily. Esperanza does not feel comfortable completely with Sally's sexual experience and their friendship results in a crisis when Sally leaves Esperanza alone. Esperanza does not feel much happy with Sally in the sexual cases and wants to escape from Mango Street to settle in her own house. Esperanza finds herself emotionally ready to leave her house but she doubts that whether she will be able or not for the new settlement after leaving the Mango Street. She has a strong desire to leave the place and shift to the new place to observe for study and understand about the new things to write.

New experiences in writing, she thinks, will help her to put a distance between herself and her situation. She tries to create her space in writing to escape from emotional activities. The novel is structured differently in modern way leaving the traditional, chronological order. Esperanza's creative writing structure increases the self-empowerment and will to overcome obstacles of poverty, gender, and race that ethnic people and minority groups face in the then society. The novel begins with Cordero family's shift into a new house that they owned at Mango Street in the Latino section of Chicago. Esperanza's dissatisfaction in the red new house is that neither it has sufficient rooms nor the facilities of her expectations. This house is not at all the dream-house her parents had always talked about and it is not also the house on a high hill that Esperanza vows to be one day in her own house.

Esperanza on the one hand is ashamed of her home and on the other hand she feels uncomfortable with her outside appearance. She feels that these things do not convey the true personality hidden inside her. She is dissatisfied about her name mispronounced

by teachers and peers at school. Their calling sounds very ugly to her ears. Esperanza's parents named her after her great-grandmother, who tricked into marriage and doomed to a life of sadness afterwards. Esperanza has some great ideas and she vows that she will not end up like the first Esperanza and so many women waste the valuable time of life watching through the window for an external world and worldly activities. She begins the war silently as she says, "I have begun my own quiet war. Simple. Sure. I am one who leaves the table like a man, without putting back the chair or picking up the plate" (89). Esperanza shifts the stories to make her free from her name connecting with the present society and she longs to rename herself with the difference that her name also would help to create an identity.

Esperanza experiences many things in life with joys and harassments. She has different feelings while meeting her Mango Street neighbors. Her friendship with Cathy does not last long because Cathy's father shifts the family away blaming that the neighborhood is getting bad. Cathy's father does not like his children walking together, sharing ideas and playing games with lower-class Latinos like Esperanza's family. Two other young sisters, however, adopt Esperanza into their circle. In this regard, an observation is made "Lucy and Rachel help Esperanza to ponder the wonders of growing up by inventing rhymes about hips and parading around Mango Street in high-heeled shoes roaming around the boys" (TESL, 82). Esperanza stories are thus the voices for ethnic and gender identities observing the different parts of life in the ethnic communities. In Mango Street, the children and adults open Esperanza's eyes to the hardships faced among people because of rough neighborhoods. Alicia, on the other hand, exemplifies self-betterment and strength in the face of stereotypes to

Esperanza. Alicia joins university but her father's objection brings some problems in her study.

Esperanza's sexuality and emotional activities are additional subjects to discuss. She gets excited when boys gather on the street observing her dance and gaze to her performance. Sexual violence destroys Esperanza's illusions of true love and her first kiss. Her friend Sally's behavior also contributes to Esperanza's beautiful performances and insightful activities dealing with the opposite sex. Esperanza's dream of sitting outside the house in the night with her boyfriend is unfulfilled because of the family objection. She sets her plans much standards and higher than other women around her. She refuses to seek out a man to 'escape,' because she has seen too many neighbors unhappy in marriage and sexual activities. Ruthie, for example, has run away from her husband and has lost her senses and young Rafaela's husband locks his beautiful wife inside the room while going away from home.

Esperanza's friend Sally has a tragic story and wanted to share the stories with friends. She is first beaten by her father to prevent Sally from ruining the family with her 'dangerous' beauty and then faced a physical hardship. To escape from those tragic events, Sally, though underage, marries a traveling

salesman begins a new settlement. Esperanza reconfirms that she wants to move away from Mango Street with Alicia about which Stern writes: "Esperanza cannot cut ties with Mango Street. It has influenced her dreams and personality and she has learned valuable life lessons from its inhabitants" (Stern, 54). Stories on the House on Mango Street bring the difficult journey of ethnic people and Esperanza families.

Conclusion

The House on Mango Street carries out not only the story of Esperanza, a naive Latina girl's struggle to grow up and establish her identity in Chicago but it deals with the struggle of women, ethnic communities and the minorities. Loneliness, frustration, poverty and insecurity are the major problems that Cisneros brings out through the Chicano girl's stories. The novel is written about series of short events in forty four sub chapters interlocking vignettes that trace the maturation of Esperanza family and experiences they collected from communities' experiences. Cisneros allows the readers to rethink about the condition of ethnic communities. Like a colourful kaleidoscope images the Chicano stories draw out the whirls around Esperanza and her world. The novel deals with the subjects of different voices, versions, diversity texture in multiculturalism with varied meanings.

Reference

- Cisneros, Sandra (1989) *The House on Mango Street*. New York: Vintage Books.
- Ellen, McCracken (1992) "Sandra Cisneros' *The House on Mango Street*: Community Oriented Introspection and the Demystification of Patriarchal Violence." In *Breaking Boundaries: Latina Writing and Critical Readings*. Amherst University Press.

Rodriguez, Manuel M. Martin (1990) "The Book on Mango Street: Escritura Y Liberacion en la obra de Sandra Cisneros." In *Mujer Y Literature Mexicana Y Chicana; Cultureas en Contacto*. Vol.2.

Stern, Susan L (1987) "An Integrated Approach to Literature in ESL / EFL." *English Teaching Forum* Vol. XXV: 4. Retrited from [http//TESL Journal](http://TESL Journal), Vol. V, No. 10, October 1999.

Valdes, Maria Elena de(1992) In Search of Identity in Cisneros *The House on Mango Street*. *Canadian Review of American Studies*. 23, no 1.

Women's Empowerment and Economic Development

Deepak Chapagain

ABSTRACT

Empowerment show the equal participation of all women and empowerment provide political socio-economic equal distribution. Empowerment is the process that creates power in individuals over their own lives, society, and in their communities. People are empowered when they are able to access the opportunities available to them without limitations and restrictions. Empowerment is raising the status of women through education, raising awareness, literacy, and training. Without gender equality and empowerment, the country could not be just, and social change wouldn't occur. Therefore, feminists agree that women's empowerment plays a huge role in rural development and is one of the significant contributions of development. Without the equal inclusion of women in development, women would not be able to benefit or contribute to the development of the country. In this scenario, rising women's empowerment maintained by education and awareness have not gained sustainable position yet. The approach of governmental and various private sectors lighting lamp of women empowerment have shown some fruitful improving outcomes. But it seems not enough; the rising critical contradiction is visualized by a prominent gap of women status between urban and rural areas of Nepal.

Key words

Empowerment, Visualized, victimization, cyber stalking, harassment online pornography, discrimination, inclusion

Introduction

Women empowerment means to become able to take part of policy and decision making process and give power to women political, economic, and social and other all sector. Empowerment can be defined in many ways, however, when talking about women's empowerment, empowerment means accepting and allowing people (women) who are on the outside of the decision-making process into it. The term of women empowerment is huge used in the present condition. This puts a strong emphasis on participation in political structures and formal decision-making and,

in the economic sphere, on the ability to obtain an income that enables participation in economic decision-making. Empowerment show the equal participation of all women and empowerment provide political socio-economic equal distribution. Empowerment is the process that creates power in individuals over their own lives, society, and in their communities. People are empowered when they are able to access the opportunities available to them without limitations and restrictions. Empowerment is raising the status of women through education, raising awareness, literacy, and training.

Women economic empowerment refers

to the ability for women to enjoy their right to control and benefit from the resources, assets income and their own time, as well as the ability to manage risk and improve their economic status and well-being.

Empowerment of women is a necessity for the very development of a society, since it enhances both the quality and the quantity of human resources available for development. Empowerment is one of the main procedural concerns when addressing human rights and development.

Women's empowerment and achieving gender equality is essential for our rural society to ensure the sustainable development of the country. Some world leaders and feminists have argued that sustainable development is impossible without gender equality and women's empowerment. Sustainable development accepts environmental protection, social and economic development and without women's empowerment, women wouldn't feel equally important to the process of development as men. It is widely believed that, the full participation of both men and women is critical for development. Only acknowledging men's participation will not be beneficial to sustainable development. In the context of women and development, empowerment must include more choices for women to make on their own. Without gender equality and empowerment, the country could not be just, and social change wouldn't occur. Therefore, feminists agree that women's empowerment plays a huge role in rural development and is one of the significant contributions of development. Without the equal inclusion of women in development, women would not be able to benefit or contribute to the development of the country.

Many of the problems of women's empowerment and equity lie ingrained in cultural norms. Many women feel these pressures, while others have become accustomed to being treated inferior to men. Even if legislators, NGOs, etc. are aware of the benefits women's empowerment and participation can have, many are scared of disrupting the status of the women and continue to let societal norms get in the way of development.

Review of Literature

Research shows that the increasing access to the internet can also result in an increased exploitation of women. Releasing personal information on websites has put some women's personal safety at risk. In 2010, Working to Halt Online Abuse stated that 73% of women were victimized through such sites. Types of victimization include cyber stalking, harassment, online pornography, and flaming. Sexual harassment in particular is a large barrier for women in the workplace. It appears in almost all industries, but is most notable in the following: business, trade, banking and finance, sales and marketing, hospitality, civil service, and education, lecturing and teaching. According to the International Labor organization (ILO), sexual harassment is a clear form of gender discrimination based on sex, a manifestation of unequal power relations between men and women. Furthermore, the UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) is urging for increased measures of protection for women against sexual harassment and violence in the workplace. 54% (272) had experienced some form of workplace sexual harassment. 79% of the victims are women; 21% were men.

Recent studies also show that women face more barriers in the workplace than do men. Gender-related barriers involve sexual harassment; unfair hiring practices, career progression, and unequal pay where women are paid less than men are for performing the same job. When taking the median earnings of men and women who worked full-time, year-round, government data from 2014 showed that women made \$0.79 for every dollar a man earned. The average earnings for working mothers came out to even less—\$0.71 for every dollar a father made, according to a 2014 study conducted by the National Partnership for Women and Children. While much of the public discussion of the wage gap has focused around women getting equal pay for the same work as their male peers, many women struggle with what is called the “pregnancy penalty”. The main problem is that it is difficult to measure, but some experts say that the possibility of having a baby can be enough for employers to push women back from their line. Therefore, women are put in a position where they need to make the decision of whether to maintain in the workforce or have children. This problem has sparked the debate over maternity leave in the United States.

However, despite the struggle for equal pay in the United States, the tech industry has made progress in helping to encourage equal pay across gender. In March 2016, tech career website Dice released a study of more than 16,000 tech professionals that found that when you compare equivalent education, experience and position, there is no pay gap—and hasn't been for the last six years. This new industry is paving a way for other companies to do the same. However, this industry also struggles to

employ women in executive positions. This is partially due to the barrier of sexual harassment and pregnancy that was aforementioned.

Such barriers make it difficult for women to advance in their workplace or receive fair compensation for the work they provide.

Objectives of the Study

1. To study the relationship between women empowerment and the economic development,
2. To explore the major problems faced by Nepalese women today.

Methods and Materials

The research design is purposively study based on survey. And qualitative and quantitative methodology as well as secondary data collection method used. In this paper, secondary data from internet Google journal are used. Secondary data was collected from different books, journals, publications and record keeping book, etc.

Women Empowerment of Nepalese Context

Nepal is a small, beautiful country and predominated by male in all major roles in the society. On the other hand, women have been treated as a factory of producing children and limited them only into household chore. Actually, they have no freedom in the society and education status of woman in Nepal is very low. Nepal is the poorest country and listed into third world country. In Nepal female have no access to education because of conservative social structure. For example, female should not be educated and keep them only in household activities. Moreover, some societies still wouldn't see positively if

girls go to school. As a result, woman has no accessibility to get any job such as government and private. As consequences, ultimately they should fully depend on their Woman Empowerment Program family and husband in terms of finance. By all above mentioned truth which is existed in our Nepali society would excite us to help them by giving some sort of non-formal education and income generating as well as awareness building training related to women through volunteering service. We feel that providing education and training to them would increase their education level and uplift their living standard. In addition the concept of society would change gradually. Finally, they shouldn't rely on their husband and woman in terms of money and can get freedom in family and society too

Women Empowerment, a Challenge in Nepal

A country with geographical and cultural diversity followed by unique unity in diversity represents the rare identity of Nepal. But natural human gender diversity is still not shadowed under a common umbrella of equality.

Modern Nepalese society reflecting conflicting socio-economic status has focused on the concept of women empowerment for development which is resisted by the traditional belief of the masculine society.

In this scenario, rising women's empowerment maintained by education and awareness have not gained sustainable position yet. The approach of governmental and various private sectors lighting lamp of women empowerment have shown some fruitful improving outcomes. But it seems not enough; the rising critical contradiction is visualized by a prominent gap of women status

between urban and rural areas of Nepal. There are a lot of things to be improved from each and every member of Nepalese society. After all, women empowerment is not only burning issue representing women's right but also a duty of every man which should be radiated as a heat of inspiration; respect and love from their soul. The women illiteracy is also a key drawback of Nepalese society resisting women empowerment in Nepal.

Literacy rates of Nepal 2011 AD:

SN	Female literacy rate	Male literacy rate
1	57%	75%

This huge difference of male and female literacy rate is the result of gender discrimination prevalent in Nepalese society. Nepalese family gives educational priority to boys, as a result, many young girls are deprived of school education and forced to engage in household works.

According to the CBS 2011, the literacy rate of Nepal is 65.9%. The female literacy rate has jumped from 35 % to 57% in one decade which is seen as a significant improvement but comparing with the literacy of male i.e. 75% there is still a big gap between the two genders.

There are several barriers and problems within women, society, nation's policies and laws. The laws are not gender friendly so that women have to raise their voice again and again. If we see the share of women in wage employment in the non-agricultural sector it was 18.9 in 1990 and has increased to 44.8 in 2013. This shows the positive sign towards the involvement of women in the mainstream of

development but only saying this doesn't fulfill the entire involvement of women. Women are seen within the social boundaries of a society so still there is less representation of women in the policy level.

Advantages of Education for Women Empowerment

It is said that education increases "people's self-confidence and also enables them to find better jobs and they can work shoulder to shoulder with men". They engage in public debate and make demands on government for health care, social security and other entitlements". In particular, education empowers women to make choices that improve their children's health, their well-being, and chances of survival. Education informs others of preventing and containing the disease, and it is an essential element of efforts to reduce malnutrition. Furthermore, it empowers women to make choices that can improve their welfare, including marrying beyond childhood and having fewer children. Crucially, education can increase women's awareness of their rights, boost their self-esteem, and provide them the opportunity to assert their rights. Despite significant improvements in recent decades, education is not universally available and gender inequalities persist. A major concern in many countries is not only the limited numbers of girls going to school but also the limited educational pathways for those that step into the classroom.

The condition of women's in the rural area is even more critical due to lack of education, awareness and income source. The traditional masculine social concept followed by lack of education and awareness is still prevalent in many villages of Nepal. Hard labour for gathering livestock and struggle to join their hand to mouth

has resisted women to explore from their limited source. The early marriage and socially deprived of the right to decide pregnancy; women in the remote village have caused frequent maternal and infant death. The maternal death rate of Nepal is 170 death/100,000 lives (2010AD).

To maintain women empowerment in Nepal; the women participation in economic activities like making handicraft product, handmade gifts, eco-friendly products and household decision making plays a prominent role. The relationship between women's economic participation and their input into household decision making can improve family quality of life. Hence, women empowerment is essential for the development of our country.. Women in rural areas need education, awareness and skill training to increase their personal income and this economic input in the family helps to initiate women empowerment. Skill training of any handicraft product, rising agricultural productivity can be an efficient way to increase women's income in a family

Economic and Empowerment

Economic empowerment increases women's agency, access to formal government programs, mobility outside the home, economic independence, and purchasing power. Policy makers are suggested to support job training to aid in entrance in the formal markets. One recommendation is to provide more formal education opportunities for women that would allow for higher bargaining power in the home. They would have more access to higher wages outside the home; and as a result, make it easier for women to get a job in the market.

Employment can help create

empowerment for women. Work opportunities and the work environment can create empowerment for women. Empowerment in the workplace can positively affect job satisfaction and performance, having equality in the work place can greatly increase the sense of empowerment. However, women of color do not have the same accessibility and dalit in work settings.

Microcredit and Empowerment

Another popular methodology for women's economic empowerment also includes microcredit. Microfinance institutions aim to empower women in their community by giving them access to loans that have low interest rates without the requirement of collateral. More specifically, they aim to give microcredit to women who want to be entrepreneurs.

Political and Empowerment

As of 2017, the global average of women whom hold lower and single house parliament positions is 23.6 percent. Further recommendations have been to increase women's rights to vote, voice opinions, and the ability to run for office with a fair chance of being elected. The 2017 local elections, which were held for the very first time in almost two decades, have resulted in 40 percent of women's representation in local governments. Often hailed as a historic moment for women's political inclusion, those electoral outcomes were largely facilitated by legislated gender quotas that mandates 40 percent female representation at ward membership level and ensures at least one female candidacy for either mayor/chief or deputy mayor/chief position at municipality/rural municipality level. Dissecting the narrative of 40 percent female representation, however, presents a much-nuanced picture

that highlights 'Nepali woman' is not a homogenous category. For example, Bhola Paswan's extensive analysis of local election results show that although Dalit women's representation is the highest at 47 percent, mainly due to Dalit women ward member quotas, they register negligible presence in deputy mayor positions, which has 91 percent female representation primarily from Khas-Arya followed by Janajati backgrounds. In key political positions as mayor/chief and ward chair, only 2 percent women are represented.

At the same time, the dominance of Khas Arya men remains unchallenged as they record highest representation in key decision-making positions as 48 per cent mayors, 44 per cent chairpersons and also, 44 per cent ward chairs despite constituting only 16 per cent of the total population. Meanwhile, Dalit men's representation stands at just 2.6 per cent while Dalit women constitute 18.7 per cent of the total representatives.

Conclusion

Women can now study from the comfort of their homes. By empowering themselves educationally through new technologies like e-learning, women are also learning new skills that will come in handy in today's advancing globalized world.

It is concluded that from the above discussions that women empowerment plays a major role in the developing countries like Nepal for development Education is most important means of empowering women with the knowledge, skills and self-confidence to participate fully in the development process. It is necessary for everyone mostly to girls and women because it is an entry point to

other opportunities. Investments in secondary level education yield especially more and higher dividends. Education as well as other various factors is also responsible for women empowerment like; education, political power, financial sector, employment opportunities, Government policies etc.

Investing in the girl's education is one of the most effective ways to reduce poverty.

References

- CBS,(Central Bureau of statistic) Population Monograph of Nepal, Kathamandu Nepal
- Geleta, E.B (2014) "Microfinance and the politics of empowerment: a critical cultural perspective." *Journal of Asian and African Studies* 49(4), 413-425.
- Matthian D. "Female empowerment is associated with economic development, but cash transfers targeted at women may have unintended consequences" Professor of economic North Western University, Research Fellow, CEPR.
- Mehra, R. (November 1997). "Women, Empowerment, and Economic Development". *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 554 (1): 136–149. doi:10.1177/0002716297554001009
- Rahman, A. (2013). "Women's Empowerment: Concept and Beyond" (PDF). *Global Journal of Human Social Science Sociology & Culture*. 13 (6): 9. Retrieved 11 December 2018. women empowerment key to development 2015" *The rising Nepal march ,2019*,pg 1

‘भाँडो’ कथामा यौनमनोविज्ञान

कृष्णप्रसाद पोखरेल

लेख सार

कथाकार गोविन्द गोठालेको भाँडो कथाको यौनमनोवैज्ञानिक विश्लेषणमा प्रस्तुत लेख केन्द्रित छ । गोठालेको कथाकारिताको प्रमुख क्षेत्र यौनमनोविज्ञान हो । भाँडो कथाको यौनमनोविश्लेषण निरूपण गर्नका लागि फ्रायडसहित अन्य मनोविश्लेषकहरूको सैद्धान्तिक मान्यतालाई प्रमुख आधार बनाइएको छ । फ्रायडले प्रतिपादन गरेको लिविडो अथवा कामवासना नै यौनमनोविज्ञानको मूल पक्ष हो । व्यक्तिमा सुषुप्त अवस्थामा रहेको कामवासनाको इच्छालाई उपयुक्त घटना र परिवेशले जागृत गराएपछि व्यक्तिको अचेतन सक्रिय हुन्छ र ऊ यौन चाहनाको पूर्तिर्तर्फ अग्रसर हुन्छ भन्ने मनोवैज्ञानिक मान्यता यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

फ्रायडले प्रतिपादन गरेको कामवासनात्मक इच्छाको सैद्धान्तिक परिधिभित्र रहेर यस कथाका भीमे र ठूली दुलही पात्रको चारित्रिक विश्लेषण गरिएको छ । अविवाहित पात्र भीमे र विवाहिता ठूली दुलहीको सूक्ष्म विश्लेषण गरी दुवै पात्र यौनकुण्डले ग्रसित भएको बताइएको छ । भीमेको सुषुप्त अवस्थामा लुकेर बसेको यौन चाहना र ठूली दुलही लोनेबाट तृप्त नभई कुण्ठित भएको अवस्था नै यौनमनोविश्लेषणको केन्द्रीय पक्ष औल्याइएको छ । साथै मनोविज्ञानलाई सार्थक बनाउन कथामा प्रयुक्त आन्तरिक परिवेशको चर्चा गर्दै भाँडो कथा यौनमनोविज्ञानको कित्तामा सफल रहेको देखाइएको छ । लेख पठनयोग्य र प्रभावकारी बनोस् भन्ने हेतुले शीर्षकभित्र उपशीर्षक र निष्कर्ष पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

शब्दावली

अर्धनग्न, अप्राकृतिक, असमायोजित, असामान्य, आन्तरिक
परिवेश, आवेग, कामवासना, कामात्मक, कामुकता, कौटुम्बिक, तरङ्गिएको, नग्नदर्शनरति, परपीडन,
पराकाष्ठा, परिचालिका, प्रतीकवाद, प्राकृतीडा, पितृमनोग्रन्थि, मनोग्रन्थि, मनोविश्लेषण, मातृमनोग्रन्थि,
यौनअपराध, यौनइच्छा, यौनग्रन्थि, यौनिक कार्य, रतिभाव, लिविडो, विपर्यासी, सम्भोग, स्वपीडन,
संरचनात्मक पक्ष, सुषुप्त अवस्था ।

१. परिचय

कथाकार गोविन्द गोठाले नेपाली कथा विधाका उच्च व्यक्तित्व हुन् । उनी उपन्यासकार, नाटककार, एकाङ्कीकार, कवि पनि हुन् तर उनको मुख्य प्रसिद्धि नै कथा विधामा नै रहेको पाइन्छ । कवि पनि हुन् तर उनको मुख्य प्रसिद्धि नै कथा विधामा नै रहेको पाइन्छ । उनको उपन्यास र नाटक विधा अलग्गिएर साहित्यिक व्यक्तित्वको मूल्य निरूपण गर्ने हो भने पनि उनको व्यक्तित्व कथाकारकै रूपमा अविस्मरणीय र प्रभावकारी रहेको छ । (शर्मा, २०४१: १२४) भन्ने समालोचक

हीरामणि शर्माको भनाइअनुसार पनि गोठालेको उचाइ अपेक्षाकृत रूपमा कथा विधाले नै निर्धारण गरेको पाइन्छ ।

१९९७ सालमा त्यसको भाले कथा लेखेर सुरु भएको उनको कथा यात्रा २०६१ सालमा कुलदेवी कथा लेखेर टुङ्गिएको छ । यस अवधिमा उनका पाँचवटा कथा सङ्ग्रह (२००३), कथैकथा (२०१६), प्रेम र मृत्यु (२०३९), बाह्र कथा सङ्ग्रह (२०५२), जङ्गलबहादुर र हिरण्यगर्भकुमारी (२०६१) प्रकाशित छन् । यी सङ्ग्रहहरूमा प्रकाशित उनका ५२ वटा

कथाहरू नै गोठालेको कथा यात्राको समग्र उपलब्धि हो । पुस्तकमा सङ्ग्रहितबाहेक उनका ३ वटा फुटकर कथाहरू साहित्यिक पत्रिकाहरूमा प्रकाशित छन् ।

२. यौनमनोविज्ञान

व्यक्तिको कामवासनाको अध्ययन गरिने विज्ञानलाई यौनमनोविज्ञान भनिन्छ । फ्रायडले आफ्नो मनोविश्लेषको व्याख्यामा कामवासनालाई लिबिडो शब्दले सम्बोधन गरेका छन् । लिबिडो कामशक्ति हो । यसलाई जीवनको परिचालिका मानिन्छ । यसको सम्बन्ध रतिप्रेम, आत्मप्रेम, दया, आकर्षण र अमूर्त वस्तुप्रति रहेको हुन्छ । व्यक्तिको सम्पूर्ण जीवन नै यौनका माध्यमबाट सञ्चालित हुन्छ । व्यक्तित्व विकासमा यौनइच्छाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । फ्रायडले व्याख्या गरेको यस्तै यौनसम्बन्धी अवधारणाले यौनमनोविज्ञानको सैद्धान्तिक पक्ष तयार भएको पाइन्छ । व्यक्तिको इद भावले कुनै स्त्रीप्रति काम भावना पूरा गर्ने इच्छा जन्माउँछ तर उच्चाहमले विरोध गरेपछि अतृप्त कामवासनाको कारणले व्यक्तिमा द्वन्द्व सिर्जना हुन्छ (भण्डारी, २०५८ : ६७) भनी फ्रायडले द्वन्द्व उत्पन्न गराउने मूल कारक तत्त्वका रूपमा कामुकता वा लिबिडो शक्तिलाई जिम्मेवार ठहराएबाट यौनमनोविज्ञान र द्वन्द्वका बिचमा नडमासुको सम्बन्ध रहेको पनि पुष्टि गरिन्छ । यौन भन्नासाथ वयस्क व्यक्तिसँग मात्र सम्बद्ध भएको ठानिन्छ तर त्यो भ्रम मात्र हो । यौनभावना बाल्यकालीन अवस्थाबाटै प्रारम्भ हुने विषय मनोविश्लेषकहरू बताउँछन् । बच्चाले आमाको स्तनपान गरेदेखि नै कामुकता जागृत हुने कुरो मनोविश्लेषकहरू बताउँछन् । यही बाल्यकालीन कामुकताको विकसित रूप नै किशोर किशोरीको कामेच्छा हो । यस अवस्थामा स्वभावैले किशोर किशोरीहरू एकअर्काप्रति आकर्षित हुन्छन् र सम्भोग एवम् प्राक्क्रीडाका माध्यमबाट यौनसन्तुष्टि प्राप्त गर्छन् (सिंह, १९८३: ६९) । यसै क्रममा फ्रायडले बाल्यकालीन यौनग्रन्थिको प्रसङ्ग पनि अधि सारेका छन् । बालबालिकामा मातृमनोग्रन्थि र पितृमनोग्रन्थिको विकास हुनुलाई पनि यौन भावनासँग जोडिएको छ । छोराको आमाप्रतिको प्रेमभाव मातृमनोग्रन्थि

(oedipus complex) हो भने छोरीको बाबुप्रतिको प्रेमभावलाई पितृमनोग्रन्थि (electra complex) भनिएको भनिएको छ । यसरी फ्रायडले कामवासनालाई व्यक्तिले सन्तुष्टि लिने स्वभाविक प्रक्रिया मानेको पाइन्छ । यसबाट वैयक्तिक इच्छा तृप्त हुनुका साथै दाम्पत्य जीवन सुखमय हुने बताइएको छ ।

यौनमनोविज्ञानमा प्राक्क्रीडालाई पनि महत्त्वका साथ स्थान दिइएको छ । नयाँ नयाँ प्राक्क्रीडाको प्रयोगले यौन सुखलाई सर्वोच्च बिन्दुमा पुऱ्याउने बताइएको छ । प्राक्क्रीडामा स्पर्श, गन्ध, श्रवण र दृष्टिको सम्बन्ध रहने बताइन्छ (एलिस, २००२: ४४) । मैथुन कार्यमा यी चारवटै प्राक्क्रीडाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ । आलिङ्गन गर्नु, चुम्बन गर्नु, प्रेमीप्रेमिका एकअर्काको शारीरिक महकबाट उत्तेजित हुनु, स्वर तथा सङ्गीत जस्ता श्रवणक्रीडाको माध्यमबाट उत्तेजित हुनु, नारीको पुष्ट छद्म, यौन अवयवको प्रदर्शन, सुतेको कोठामा चिहाउनु, नुहाएको दृश्य हेर्नुजस्ता क्रियाकलाप र परिवेशहरू प्राक्क्रीडाअन्तर्गत पर्दछन् (एलिस, २००२: ४२) । यस्ता प्राक्क्रीडाका माध्यमबाट स्वाभाविक रूपमा अनुभव गरिने यौनसन्तुष्टिलाई प्रकृत यौनवृत्ति मानिएको छ । यस्तो स्वभाविक प्रक्रियाबाट यौन सन्तुष्टि लिन नसकेमा व्यक्ति द्वन्द्वग्रस्त भई अप्राकृतिक मार्गतर्फ उन्मुख हुने बताइएको छ । मनोवैज्ञानिकहरूले यस्ता अप्राकृतिक मार्गलाई विकृत आवेग वा यौनविचलन भनेका छन् (सिंह, २००२: २८५) । यस्ता विकृत आवेग आकस्मिक रूपमा किशोरावस्थाबाट प्रकट हुने नभएर बाल्यावस्थाकै विकृत रूप भएकाले यौनमनोविज्ञानका सन्दर्भहरू बाल्यकालीन यौनग्रन्थिकै विकसित रूप मान्नु पर्छ भन्ने मनोविश्लेषकहरूको अभिमत रहेको पाइन्छ ।

यौन विचलनमा अस्वाभाविक तरिकाबाट यौन सन्तुष्टि प्राप्त गर्ने बताइएको छ । असाधारण भावना जागृत हुनु र असाधारण वस्तुप्रति प्रेम हुनु यौन विचलनको मूल वैशिष्ट्य मानिएको छ । वस्तुकामुकता, अङ्ग प्रदर्शन, नग्नता, परपीडन, स्वपीडन, बाल लैङ्गिकता, विपरीत लिङ्गप्रति स्पर्श, भिन्न लिङ्गको

वस्त्रधारण, पशु लैङ्गिकता यौन विचलनका सन्दर्भ मानिन्छन् (सिंह, २००२: ५७८) । विपरीत लिङ्गीको रूमाल, ब्रेसियरजस्ता विषयलाई स्पर्श गर्ने, व्यक्तिलाई आफ्नो यौनाङ्ग देखाएर सन्तुष्टि लिने, अरूको नग्न शरीर हेरेर कामुक बन्ने, यौनिक क्रिया लुकेर हेर्ने, यौनिक साथीलाई दाँत गाडेर दुःख दिने, आफूले आफैँलाई पीडा दिएर सन्तुष्टि लिने, बालबालिकालाई सम्भोग गरेर आनन्दित हुने, भिन्न लिङ्गीको शरीरमा बाह्य घर्षण गरेर यौनिक सन्तुष्टि लिने, पशुलाई लैङ्गिक साथी बनाउनेजस्ता सन्दर्भहरू यौन विचलनका प्रमुख पक्ष मानिन्छन् । यस्ता सन्दर्भहरू स्वयं व्यक्तिका लागि सन्तुष्टिको माध्यम बने पनि कतिपय सन्दर्भमा सामान्य व्यक्तिका लागि बाधक साबित भएको पनि देखिन्छ । अङ्ग प्रदर्शनले प्रदर्शनकारी आनन्दित हुन्छ तर दर्शकलाई भने मानसिक रूपले बलात्कार गरेको बुझिन्छ (एलिस, २००२: १५५) भन्ने भनाइबाट यस कुराको पुष्टि गर्दछ । त्यस्तै परपीडनरतिका सन्दर्भमा भन्नुपर्दा अस्वस्थ व्यक्तिले विभिन्न पीडा दिएर आनन्द लिनु यौन विचलन मानिन्छ भने स्वस्थ व्यक्तिले आफ्नी प्रेमिकाबाट यौन आनन्द लिने क्रममा टोक्ने, अँगाल्ने, म्वाइँ खानेजस्ता हलुका व्यवहारलाई यौनविकृति नमानेर कामुकता मानिएको छ (तिवारी, २०३२:) । यसरी परिवेशअनुसार यौनिक कार्य प्राकृतिक र अप्राकृतिक दुवै हुने बताइएको छ ।

यौनमनोविज्ञानान्तर्गत कामात्मक प्रतीकवादलाई पनि महत्वपूर्ण विषय मानिएको छ । परोक्ष रूपमा प्रतिनिधित्व गर्ने वस्तुले अपरोक्ष वस्तुको स्थान लिनु प्रतीकवाद हो । मैथुनिक प्रतीक जनाउने पदार्थको यति सङ्ख्या हुनैपर्छ भन्ने व्यावहारिक सीमा भएको पाइँदैन । यसमा केवल शारीरिक अङ्ग मात्र नभएर निर्जीव पदार्थ पनि पर्न सक्ने बताइएको छ । मनोवैज्ञानिकहरूले युवायुवतीको क्रियाकलाप र प्रयोगबाट केही यौन प्रतीकहरू प्रस्तुत गरेका छन् । कामात्मक प्रतीकका अनुसार छुरी, रेलको इन्जिन, केरा, सर्प पुरुष लिङ्गका प्रतीक हुन् भने पानीमा चल्दै गरेको जहाज, घोडा, कुरुर, माछाहरू मैथुनिक प्रतीक मानिन्छन् (एलिस, २००२: ४९) ।

यौनमनोविज्ञानको अध्ययन क्षेत्रभित्र यौन अपराधको विषय पनि समावेश गरेको पाइन्छ । यौन अपराध आपराधिक यौनिक कार्यसँग सम्बद्ध भएको बताइन्छ । यौन भावनाबाट उत्तेजित भई व्यक्तिले अप्राकृतिक यौनिक कार्य गर्नु नै यौन अपराध हो । यौन अपराध असामान्य एवम् अस्वस्थ मानसिकताबाट निर्देशित हुन्छ । यौनमनोविज्ञानलाई पूर्णता दिन एवम् साहित्यिक रचनाहरूलाई यौनमनोविज्ञानको सापेक्षतामा विश्लेषण गर्न मनको चेतनजा स्तर र मनको संरचनात्मक पक्षको पनि अध्ययन गर्नु वाञ्छनीय देखिन्छ । मनको चेतना स्तरान्तर्गत चेतन, अवचेतन र अचेतनको अध्ययन गरिन्छ भने मनको संरचनात्मक पक्षान्तर्गत इद, अहम् र उच्चाहम्को अध्ययन गरिन्छ । कथामा पात्रको चरित्र तथा क्रियाकलापको आधारमा उसको मनोविश्लेषण गरिन्छ । विचार, इच्छा र अनुभवबाट वर्तमान हुने अवस्था नै चेतन मन हो । यसबाट व्यक्तिले अतीतको अनुभव, नाम, मिति, परिस्थिति र घटनाको स्मरण गर्दछ (बजाज, १९९९: ३३) । मानवीय संवेदना र अनुभूतिहरू अल्प समयका लागि चेतन हुन्छन्; त्यसपश्चात् परिवर्तन भई अवचेतनमा परिणत हुन्छन् भन्ने फ्रायडको धारणा रहेको पाइन्छ । चेतन मनले अनुभवहरू ग्रहण गरेर अवचेतन र अचेतनको भण्डारमा सन्चित गरिदिन्छ । फ्रायडपछिका मनोविश्लेषकहरूले चेतन मनलाई सामाजिक सन्दर्भमा जोड्दै चेतन मन व्यक्तित्व, अस्तित्व र निरन्तरताको भावना हो भन्ने धारणा रहेको पाइन्छ । कथा साहित्यमा प्रयुक्त सामाजिक-सांस्कृतिक पक्ष, विभिन्न बाह्य परिवेशको विश्लेषण चेतन मनको आधारमा गरिन्छ ।

अवचेतन मनको वैज्ञानिक व्याख्या गर्ने प्रथम व्यक्ति फ्रायड हुन् । मनको यस स्तरमा तात्कालिक प्रत्याह्वान गर्न सकिने इच्छाहरू हुन्छन् । चेतन र अचेतनको कडीका रूपमा रहने यस अवचेतन स्तरलाई मनोवैज्ञानिकहरूले सुलभ स्मृति पनि भन्ने गरेका छन् (सिंह, २००२: १७३) । स्मरणयोग्य भएकोले यसलाई सुलभ स्मृति भनिएको हो । चेतनभन्दा ठुलो र अचेतनभन्दा सानो हुने यो अवचेतन स्तरले

चेतन र अचेतनको बिचमा पुलको काम गर्दछ । मनोवैज्ञानिक साहित्यहरूको विश्लेषणमा अवचेतनको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहन्छ । अचेतन क्रिया, स्वप्न सिद्धान्तको प्रयोग, प्रतीक विधान र यौन सिद्धान्तले खेल्ने प्रभावकारी विषयको समावेश र अध्ययनको व्यापक सन्दर्भमा अवचेतन मनोवृत्तिको खोज गरिन्छ । कथाका पात्रहरूको मनोविश्लेषण गर्दा उसको अवचेतन मनको अवस्थाको निरूपण गर्नु अपरिहार्य हुन्छ ।

मनोविज्ञानका क्षेत्रमा अचेतन मनको खोजीलाई एउटा अनन्य उपलब्धिका रूपमा लिइन्छ । यो मनको सबैभन्दा गहिरो र महत्त्वपूर्ण भाग हो । व्यक्तित्व विकासमा यसले ठूलो महत्त्व राखेको हुन्छ । विगतको अनुभव सन्धि गर्ने भएकाले फ्रायडले अचेतनको सम्बन्ध भूतकालमा मात्र देखाएका छन् (सिंह, २००२: २५६) । व्यक्तिमा उत्पन्न भएका कामुक, असामाजिक, अनैतिक र घृणित इच्छाहरू पूरा गर्न असम्भव हुने हुँदा त्यस्ता इच्छालाई चेतनबाट हटाएर अचेतनमा दमन गरेर राखिन्छ । अचेतन मनका यस्ता दमित इच्छाहरू चेतन मनमा सिधै आउन अहम् भावले कडा प्रतिबन्ध लगाएको अवस्थालाई नै अचेतनको द्वन्द्वको सन्दर्भ मानिन्छ । अचेतन मन पानीमा डुबेको ठूलो भाग हो भने देखिने सानो भाग चेतन मन हो (सिंह, २००२: १७४) । अचेतन मन ठूलो भाग भए पनि यो अमूर्त अवस्थामा रहन्छ र यसले व्यक्तित्व विकासमा क्रियाशील भूमिका खेल्दछ । मानव मनका प्रत्येक गतिविधिहरूलाई थाहै नपाई प्रभावित पार्ने भएकाले अचेतनले गर्ने कार्यको जानकारी व्यक्तिलाई थाहा नै हुँदैन । मनोवैज्ञानिक कथाका पात्रहरूमा असामान्य व्यक्तित्व निर्माण र असामान्य कार्यतर्फ उद्धत गराउन यसै अचेतन मनको भूमिका रहन्छ ।

साहित्यमा मनोविश्लेषणको पूर्णताका लागि व्यक्तित्व संरचनात्मक पक्षको पनि त्यतिकै महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । फ्रायडले व्यक्तित्व विश्लेषणका क्रममा इद भावलाई अत्यधिक महत्त्व दिएका छन् । व्यक्तिले जन्मजात रूपमा लिएर आएको शक्तिस्रोत नै इद भाव हो , बाल्यावस्थादेखि नै सुखको अनुभूति

गर्दै आएको यस इद भावले समय, स्थान, परिवेश, संस्कारको छ्यालै नगरी आफ्नो मनको चाहना पूरा गर्न तमिसन्छ । व्यक्तिको इद भाव असंगठित, कामुक, आक्रामकपूर्ण र अव्यवस्थित हुन्छ । त्यसैले यसलाई भावनाहरू उम्लिरहने भद्रगोल खड्कुलो पनि भनिन्छ (पौडेल, २०६०: ६६) । त्यसैगरी यसको सम्बन्ध बाहिरी वास्तविकतासँग नभएर आन्तरिक जगत्सँग हुने भएकाले यसलाई मानसिक सत्यता मानिन्छ (सिंह, १९८३: ९३) । व्यक्ति मनमा जे जस्तो इच्छा पलाएको छ त्यसको पूर्तिका लागि लागि पर्ने भएकाले अचेतन मन जसत इद भाव पनि असामाजिक प्रवृत्तिको हुन्छ । व्यक्तिमा यौन चाहना भयो भने त्यसको इच्छा पूरा गर्नु यसले आफ्नो कर्तव्य ठान्दछ चाहे त्यो अनैतिक नै किन नहोस् ।

मनको संरचनात्मक पक्षअन्तर्गत अहम् भावको पनि महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको पाइन्छ । वास्तविकताको सिद्धान्तद्वारा नियन्त्रित यस अहम् भावले इदले चाहेको असामाजिक वृत्तिलाई सचेत गराउँछ । व्यक्तिमा अहम् भाव जति धेरै शक्तिशाली हुन्छ त्यति नै व्यक्तिको वासनात्मक भाव नष्ट भएर वास्तविकताको विजय हुने तर्फ फ्रायडले औल्याएका छन् (कुमार, २००२: ३२८) । इद र उच्चाहम्का बिच चलिरहेको सङ्घर्षमा अहम् भावले समन्वयकारी भूमिका खेल्दछ र व्यक्ति असामाजिक कार्य गर्नबाट बच्दछ । साहित्यको सन्दर्भमा भन्नुपर्दा पनि इद भावले अनियन्त्रित अवस्थामा पुगिसकेको पात्रलाई अहम्ले ब्रेक लगाएपछि उसको आँखा खुल्छ र भल्याँस्स भएर कुवाटोबाट जोगिन्छ ।

मनको संरचनात्मक पक्षअन्तर्गत उच्चाहम् मनको नैतिक वा आदर्श पक्ष हो । बालक, किशोर तथा बृद्धमा यो ठिक र त्यो बेठिक भन्ने निर्देशन उच्चाहम् भावले दिन्छ । उच्चाहम् आदर्श सिद्धान्तबाट निर्देशित हुने भएकाले व्यक्तिलाई यो नैतिक कार्य र यो अनैतिक कार्य भनी सुझाव दिन्छ । उच्चाहम् भाव मूलतः आदर्श पक्षसँग केन्द्रित हुने भएकाले यसले सभ्यता, संस्कृति, धर्म र नैतिकताको उन्नतदायित्व वहन गर्दछ (एलिस, २००२: ४२) । व्यक्तिलाई नीति र धर्मको प्रतिकूल कार्य गर्न नदिने भएकाले यो मानिसभित्रको देवता

हो । इद भावमा जन्मिएको कामुकतालाई उच्चाहम्को देवत्व प्रवृत्तिले निषेध गर्दा व्यक्ति असमन्जस परिस्थितिमा पर्ने हुँदा त्यसमा समन्वयकारी भूमिकाको लागि अहम् भावको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

३. गोठालेका यौनमनोवैज्ञानिक कथाहरू

कथा यात्राको दोस्रो चरणका गोठाले यौनमनोवैज्ञानिक कथा लेखनतर्फ उद्बत देखिन्छन् । यौनलाई ज्यादै सीमित तर जीवन्त रूपमा विषयबद्ध गर्दै दैनिक जीवनमा यौनले पार्ने प्रभावलाई सहज र विश्वसनीय ढङ्गले प्रतिबिम्बित गर्न गोठाले सफल देखिन्छन् (श्रेष्ठ, २०३९: ३२२) । उनका कथामा वयस्क नरनारीका बिचको यौनभावना, पात्रको कुण्ठा र पात्रका विविध मनोदशाको कलात्मक चित्रण भएको पाइन्छ । गोठालेका यौन मनोवैज्ञानिक कथाहरू - परमेश्वर छन्, एउटा घटना, भाँडो, विसरी ऊ, के गरेकी शोभा ?, युवती र जरसाहेब, बिहे, चिह्ना, आधार, खेल, अज्ञात, विस्मृतिरति लम्केको स्मृति, हवाइजहाजको गर्भ, गीता र मीना, बलात्कार र सुशीला भाउजू हुन् । यी कथाहरूमा पात्रका विविध मनोदशाको उद्घाटन गर्ने क्रममा मानवीय यौन मनोग्रन्थिको विश्लेषण गरिएको पाइन्छ । पात्रको यौनजन्य भावना, कामुक प्रवृत्तिको उथलपुथल अवस्था, कामचेतनाप्रतिको आशक्ति र मानसिक द्वन्द्वको चित्रणले उनका रतिरागात्मक कथाहरू सशक्त बनेका छन् । उनका यौनमनोवैज्ञानिक कथाहा विपरीत लिङ्गीय रतिभाव र सामाजिक संरचनाले जन्माएका आधिक विसङ्गतीको पोषणका निम्ति यौनको व्यभिचारलाई कृत्य र भोज्य ठान्न अभ्यस्त पात्रको सजीव प्रस्तुति पाइन्छ (सुवेदी, २०५१: २२४) । यिनै यस्तै यौनमनोविज्ञानको सैद्धान्तिक ढाँचामा केन्द्रित भई गोठालेको उत्कृष्ट यौन मनोवैज्ञानिक भाँडो कथाको यहाँ अध्ययन गरिन्छ ।

३.१ भाँडो कथाको यौनमनोविश्लेषण

भाँडो कथा गोठालेको उत्कृष्ट यौनमनोवैज्ञानिक रचना हो । यस कथाको प्रमुख पात्र भीमेको यौनजन्य मानसिकताको विश्लेषणमा यौनमनोविज्ञान स्पष्ट भुल्किएको छ । यस कथामा भीमे र ठुली दुलही दुवै अतृप्त कामवासनाले कुण्ठित पात्र हुन् । ऊ

कामको खोजीमा सहर आई भाँडा माभने काममा बसेको छ । उसको तन्नेरीपनले उसलाई कुत्कुत्याएको छ । बच्चाले सर्वाङ्ग फोहोर पायो भन्दै ठुली दुलहीले धारामा आएर अर्धनग्न अवस्थामा प्रस्तुत हुँदा भीमेको इद भाव सक्रिय भएको छ । आफ्नो उच्चाहम् भावले मालिकनीको नग्न आङ हेर्नु हुँदैन भन्ने खबरदारी गर्दा गर्दै पनि ऊ इद भावको निर्देशनमा कामोत्तेजक हुन्छ । ऊ काँप्नु, बिस्तारै शिथिल हुँदै जानु कामोत्तेजनाको पराकाष्ठा हो । विपरीत लिङ्गीको यौन अवयवको प्रदर्शनबाट उत्तेजना हुने हुँदा त्यस्ता दृश्यप्रति लालायित भएर पुरुषहरू चिहाउन पनि पछि पर्दैनन् (एलिस, २००२: ६७) भनिए भैं भीमे त्यसैअनुरूप भएको छ । उसको उच्चाहम् र चेतन मनलेसचेत गराउँदा गराउँदै पनि ऊ अनियन्त्रित हुन्छ । ‘ऊ काँप्तिरहेको थियो, बिस्तारै उसको सारा शरीर शिथिल हुँदै गयो, ऊ उठेर भाग्न चाहन्थ्यो तर भाग्न सकेन (गोठाले, २०५२: १०७) । उसको चेतन मनले मालिकनीप्रतिको आदर्श भाव सम्भेको छ भने अचेतन मनमा उब्जेको यौनको ज्वारभाटाले ऊ मानसिक रूपमा अस्वस्थ नै भएको छ ।’ भीमेलाले सुविस्तासँग सुत्न मन लाग्यो, कहिले यताउति घुम्ने इच्छा भयो, आफ्नो बदनमा मुडकी हिकार कसरत गर्ने मन लाग्यो, स्वाँ-स्वाँ, पवाँ-पवाँ गर्दै उकालो चढ्न मन लाग्यो, तै पनि ऊ उठ्न सकेन र उसले मालिकनीले साबुन लगाएको, मलेको, नुहाएको इत्यादि क्रिया एक-एक गरी हेर्दै गयो (गोठाले, २०५२: १०८) । मालिकनीको अङ्ग प्रदर्शन चिहाएर हेर्नु नैतिक मूल्यको प्रतिकूल हो भने इद भावको शासित भई मानसिक विचलनमा आउनु असामान्य लक्षणको सङ्केत हो । यसलाई मनोवैज्ञानिकहरूले यौन विकृति तथा यौन विक्षिप्तताको रूपमा लिएका छन् । नारीले अङ्ग प्रदर्शन गरेको चिहाएर हेर्नु नग्नदर्शनरति हो भने व्यक्ति आफैँले आफैँलाई पीडा पुर्‍याएर सन्तुष्टि लिनु स्वपीडनरति मानिन्छ (सिंह, २००२: ५८२) । भाँडो कथाको सन्दर्भमा भन्नु पर्दा भीमे यौन चाहनाको पराकाष्ठामा पुगेर आफ्नै शरीरमा मुक्की हिकार सन्तुष्टि लिनुलाई स्वपीडनरति मानिन्छ । त्यसैगरी

उकालो ओरालो स्वाँ-स्वाँ गरी उक्लने र ओर्लने प्रक्रियालाई यौनउत्तेजनाको प्रतीक मानिन्छ (भण्डारी, २०५८: ११२)। विवेच्य सन्दर्भमा मालिकनीको अर्धनग्न प्रदर्शनबाट विचलित भई स्वाँ-पवाँ गरी उकालो चढ्न मन लाग्नु भीमेमा भएको यौनिक प्रक्रियाको सङ्केत मानिन्छ। उसमा विकसित भएको अन्तर्मुखी व्यक्तित्वले ऊ यस जटिल परिस्थितिबाट गुर्जिएको देखिन्छ।

आर्थिक रूपमा कमजोर भीमे पात्र गाउँ छोडेर सहरमा आई भाँडा माफेर जीवन यापन गरिरहेको छ। सामान्य अवस्थाको भीमे आफ्नो काममा इमानदार छ। ऊ राम्रो काम गरेर मालिक र मालिकनीलाई खुसी पार्न चाहन्छ। यस बेलासम्म ऊ सन्तुलित नै छ र मालिकनीप्रति श्रद्धाभाव नै राख्दछ। तर उसको यो सन्तुलित व्यवहार धेरै समयसम्म टिक्न सकेन। प्रारम्भमा आफ्नो इमानदारिताबाट मालिक मालिकनीको मन जितेर सामान्य रूपमा आफ्नो दैनिकी चलाउनुभन्दा बाहेक उसले केही सम्भेकै छैन। यो उसको चेतन मनको नियन्त्रणको अवस्था हो। उसको अचेतन मनमा सुषुप्त अवस्थामा रहेको यौन चाहनालाई जागृत गराउन मालिकनीको व्यवहार नै जिम्मेवार छ। परिवेश र घटनाले व्यक्ति असमन्जस परिस्थितिमा पर्दछ भन्ने मनोविश्लेषकहरूको धारणा यहाँ भीमे पात्रमा लागु भएको छ।

भीमेको चेतन मनमा आर्थिक समस्या र त्यसबाट आक्रान्त उसको घरपरिवार खेलिरहेको छ भन्ने अचेतन मनमा बैसालु अवस्थाको यौन तरङ्ग तरङ्गिएको छ। करिब डेढ वर्षदेखि गाउँघरबाट बाहिरिएको भीमे सहरमा बसेर आफ्नी आमा सम्भन्ध, भट्टीघरकी छोरी तरूनी भएको कल्पना गर्छ र गाउँकी पुटू बैसले फक्रिएको कल्पनामा डुब्छ। उसको अवचेतन गाउँघर सम्भेर रमाएको छ तर च्यातिएको कपडा लगाएर गाउँघर जानु पर्दाको अवस्थाले उसमा कुण्ठा जन्मन्छ। आर्थिक रूपमा पछि परेको हीनताबोधले ग्रसित भएका भीमे चेतन र अवचेतन मनको चाकाचुलीमा रन्थनिएको छ। “भस्केर उसले आफ्नो आडको च्यातिएको मैलो

दौरालाई हेर्‍यो। सहानुभूति तथा घृणा मिश्रित नेत्रले एकचोटि च्यातिएको दौरालाई हेर्‍यो” (गोठाले, २०५२: १०५)। यसबाट भीमे हीनताबोधबाट सताइएको र अहम् भावमा ठेस लागेको पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएको छ। भीमेको कल्पना जति मीठो छ, उसले बेहोरिरहेको यथार्थ त्योभन्दा पृथक र विपर्यासी भएबाट (पाण्डेय, २०६१: २९०) उसको लक्ष्यमा विरोधीभाव सिर्जना भएको छ। यही विरोधी भावको तानातानीमा ऊ द्वन्द्वमा पर्दछ र यो वा त्यो को निर्णय लिने सक्दैन। ठाँटिएर आफ्नो घर गई आफ्ना साथी सहेली र उसकी आमालाई भेट्ने इच्छा भाव र यथार्थमा गरिबीले जन्माएको अस्तव्यस्तताको हीनभावनाले ऊ असमन्जस परिस्थितिमा चेपिएको छ। मानिसको जैविक आवश्यकता (भोक, निद्रा, काम) को पूर्ति नहुँदा व्यक्ति असमन्जस परिस्थितिमा पर्छ (सिंह र सिंह, २००२: ३२५) भन्ने मनोवैज्ञानिक मान्यतासँग भीमे पात्रको क्रियाकलाप सम्बद्ध देखिन्छ। यहाँ भीमे तनावग्रस्त तथा द्वन्द्वग्रस्त हुनुमा अतृप्त कामवासना र आर्थिक अभाव नै कारकका रूपमा देखिएको छ।

भीमे कल्पनामा डुबेको अन्तर्मुखी प्रवृत्तिको पात्र हो। ऊ यथार्थमा पूरा हुन नसकेका वैयक्तिक इच्छालाई कल्पनामा तरङ्गिएर पूरा गर्ने प्रयास गर्दछ। व्यक्तिले कुण्ठायुक्त कष्टबाट छुटकारा पाउन कल्पनाको सहायता लिई नयाँ उत्साह जागृत गराउँदछ (श्रीवास्तव, २००३: १९३) भन्ने मनोवैज्ञानिक मान्यताको सापेक्षतामा भीमेलालाई लिन सकिन्छ। उसले ठुलो काजीको जडाउरी कोट लगाएर गाउँलेका विचमा फूर्ति लगाउने बारे सोच्नु, गाउँमा गएर राम्री स्वास्नी बिहे गरी सुखमय जीवन बिताउने कल्पनामा रमाउनु आदि उसका मनमा तरङ्गित भावहरू हुन्। राम्री स्वास्नी बिहे गर्ने उसको अचेतनमा लुकेको इच्छाले उसको कष्ट र इच्छा केही समयका लागि मात्रै भए पनि छुटकारा पाएको छ। भीमे एकातिर अचेतनमा लुकेको बिहे गर्ने इच्छा र अर्कातिर वर्तमानको दीनहीन अवस्थाको चाकाचुलीमा द्वन्द्वग्रस्त भएको छ। यौनमनोविज्ञानले अचेतनको सुखभोगलाई पनि सन्तुष्टिको आधार बनाएकोले भीमे काल्पनिक

सुखमा रमाएको छ। आफ्नो इच्छा र चाहनालाई अरू समक्ष व्यक्त नगरेर आफूभित्रै सीमित राख्ने उसको अन्तर्मुखी प्रवृत्तिका कारणले ऊ बेलाबखत आफू एकलै खुसी हुन्छ र एकलै दुःखी पनि हुन्छ। यस्तै सुखी र दुःखीको दोसाँधमा दिनचर्या बिताउने भीमे कथाकार गोठालेको उत्कृष्ट पात्रका रूपमा देखिएको छ।

भाँडो कथामा प्रयुक्त यौनमनोविज्ञानको मूल प्रवाह भीमे पात्रमा केन्द्रित देखिन्छ भने परिधीय रूपमा ठुली दुलहीको क्रियाकलापमा पनि यौनमनोविज्ञानका सन्दर्भहरू जोडिन्छन्। ठुली दुलहीले विभिन्न क्रियाकलापबाट यौन अतृप्तिको क्षतिपूर्ति गरेको पाइन्छ। धारामा अर्धनग्न भएर नुहाउने क्रममा ठुली दुलहीले भीमेबाट मात्र होइन आफ्नो देवर सानोकाजीबाट पनि नजानिदो पाराले यौन सन्तुष्टि लिएकी छे। ऊ देवरबाट नजानिदो ढङ्गले तृप्त हुन चाहन्छे। धारामा देवर भाउजूको भेट भएपछि भाउजूले (ठुली दुलही) लाज मानेको जसतो गरी लाली परेको चेहराबाट मुस्कुराउनु र देवरले मुख रातो पार्नु दुवै कामुकताका सन्दर्भ मानिन्छन्। उनीहरू अचेतनमा एकअर्काप्रति लिएका छन्। उनीहरूको अचेतनमा विपरीतलिङ्गी कामभाव जागनु नैसर्गिक यौनप्रवृत्ति हो। लिभिडोले नैसर्गिक यौनवृत्तिलाई त्यसैगरी अभिव्यक्त गर्दछ जसरी यौनप्यासको चाहना अन्य मार्गबाट अभिव्यक्त हुन्छ (कुमार, २००२: २१८) भन्ने फ्रायडको मनोविश्लेषणात्मक मान्यता वर्णित प्रसङ्गमा सान्दर्भिक छ। भाउजू (ठुली दुलही) को चेतन मनमा सामाजिक संस्कार छ भने अचेतनमा यौन आवेग छ। आफ्नो नाता पर्ने विपरीत लिङ्गीबाट यौन सन्तुष्टि लिनुलाई मनोविश्लेषकहरूले कौटुम्बिक व्यभिचार भनेका छन् (सिंह, २००२, ५८५)। समाज तथा सांस्कृतिक रूपबाट निषेधित हुँदाहुँदै यौन आवेगमा आएर व्यक्तिले कौटुम्बिक व्यभिचार गर्छ भन्ने मान्यता विवर्च्य कथामा मूल रूपमा ठुली दुलही पात्रमा चरितार्थ भएको छ। ठुली दुलही र सानुकाजीका बिचमा शारीरिक सम्बन्ध त देखाइएको छैन तर दृष्टि प्राक्क्रीडाका माध्यमबाट एकअर्कामा कामवासनात्मक तृप्ति भने भएको

देखिन्छ। यस्तै असाधारण परिस्थितिबाट गुज्रेकी ठुली दुलहीमा चेतन र अचेतन इच्छाबिच असमन्जस परिस्थिति सिर्जना भई तनावग्रस्त भएकी छे। उसको चेतन मनमा देवरप्रतिको औपचारिकता र अचेतनमा कामवासनात्मक आवेग एकअर्कामा टकराएका छन्। यस टकरावबाट ऊ मानसिक रूपमा असहज परिस्थितिमा गुज्रिएको पाइन्छ।

कथाकार गोठालेले ठुली दुलहीलाई अतृप्त कामवासनले ग्रसित नारीका रूपमा चित्रण गरेका छन्। उसले देवर सानुकाजी मात्र होइन भीमेबाट पनि यौन तृप्तिको माध्यम बनाएकी छे। भिन्न लिङ्गका निर्दोष र कम उमेरका मानिसलाई जानीजानी यौनाङ्ग देखाउन आनन्द आउने हुँदा कामाङ्ग प्रदर्शनले मैथुनिक आनन्दको स्थान ग्रहण गर्दछ (एलिस, २००२: १५१) भन्ने मनोवैज्ञानिक मान्यता र ठुली दुलहीको क्रियाकलापमा सामान्जस्य देखिन्छ। उसले यौनजन्य क्रियाकलाप देखाउनुमा एकातिर ऊ आफ्नो लोग्नेप्रति असन्तुष्ट भएको सङ्केत पाइन्छ भने अर्कातिर उसले भीमेको अहम् भावमा ठेस पुऱ्याइएकी छे। नोकरलाई जडवस्तु जस्तै ठानेर उसको मानसिक बलात्कार गर्नु एउटी मालिकनीले गर्ने व्यवहारबाट समि नाघेको ठानिन्छ। उसले भीमेलाई भाँडोजस्तै ठानेर अर्धनग्न अवस्थामा नुहाउनुबाट भीमेको अचेतनमा सुषुप्त अवस्थामा रहेको यौनभावना जागृत भएको छ। ठुली दुलहीको चेतन मनमा आफू मालिकनी भएको औपचारिक संस्कार रहेको भए पनि अचेतनले त्यसलाई स्वीकार गर्दैन र भीमेलाई यौन चाहना पूरा गर्ने माध्यमका रूपमा लिन्छे।

४. भाँडो कथामा आन्तरिक परिवेश

साहित्यको मनोविश्लेषणको पूर्णताको लागि त्यसको आन्तरिक परिवेश अपरिहार्य देखिन्छ। हुन त आन्तरिक परिवेशको पुष्टि गर्न बाह्यपरिवेशको पनि उत्तिकै भूमिका रहन्छ तर मनोविश्लेषण भन्नासाथै आन्तरिक परिवेशको केन्द्रियता रहन्छ र परिधीय रूपमा बाह्य परिवेश पनि आएको हुन्छ। त्यसैले भाँडो कथाको मनोविश्लेषणामा मूलतः आन्तरिक परिवेशमै केन्द्रित भइन्छ र बाह्य परिवेशलाई पनि

साधनका रूपमा लिन सकिन्छ ।

मनोलोकलाई नै मूल पीठिका बनाइएको भाँडो कथामा कुण्ठा, अन्तर्द्वन्द्व, मानसिक विचलनलाई स्वाभाविक र प्रभावकारी बनाउन तदनुकूल आन्तरिक परिवेश उल्लेख गरिएको छ । अविवाहित पट्टो भीमे र विवाहिता ठुली दुलहीलाई अतृप्त यौन चाहनाबाट कुण्ठित भएको देखाई यौनभावनालाई स्वाभाविक प्रक्रिया मान्नु यस कथाले अङ्गीकार गरेको आन्तरिक परिवेशको भूमि हो । यसै पृष्ठभूमिमा निर्माण भएका विभिन्न आन्तरिक क्रियाकलापकै सापेक्षतामा भाँडो कथाको मनोविश्लेषणले पूर्णता पाएको पाइन्छ । ठुली दुलहीले आफ्नो लोग्ने अफिस गएको मौका छोपी धारामा गएर उत्ताउलो पाराले नुहाई यौन सन्तुष्टि लिनु र भीमेले पनि मालिकनीको नग्नदर्शनरतिबाट अचेतनमा आनन्द लिनुलाई कार्यसिद्धिको उपयुक्त समय, स्थान र परिस्थिति मानिन्छ । यहाँ उनीहरूको कार्यसिद्धिको लागि उपयुक्त वातावरण निर्माण भएको छ । मनोविज्ञानले भाँडोलाई स्त्रीलिङ्गको प्रतीक मानेको छ । भीमेले मच्चीमच्ची भाँडा माभनुबाट ऊ मानसिक रूपमा यौन सन्तुष्टिकै दौरानमा भएको बुझिन्छ । त्यस्तै उसलाई उत्तेजित बनाउन ठुली दुलहीले प्रदर्शन गरेका पिँडुला, तिघ्रा, नितम्ब, कपाल, पेटीकोट आदि कामात्मक प्रतीक हुन् भने ठुली दुलहीको शरीरभरि बच्चाले मलमूत्र त्याग गर्नु, भीमेलालाई पसिना आउनु जस्ता प्रसङ्गहरू यौन उत्तेजनाका प्रतीक मानिन्छन् । मनोवैज्ञानिकहरूले धारालाई पुरुष लिङ्गको प्रतीक मानेका छन् र साबुनको फिँजलाई यौनिक क्रियासँग जोडेका छन् (एलिस, २००२: ६७) । विवेच्य कथाकी ठुली दुलहीले धारामा आफ्नो जिउ थाप्नु र साबुनको फिँज दलेर सन्तुष्टि लिनु प्रतीकात्मक रूपमा यसै सुखानुभूतिसँग तादात्म्य भएको देखिन्छ । यौन निर्वाचनका घटकहरूमध्ये एउटा घटक दृष्टिपात पनि हो । ठुली दुलहीको अर्धनग्न र उत्ताउलो क्रियाकलाप दृष्टिपात गरी भीमेको अचेतन सन्तुष्टि हुनुलाई यौन निर्वाचनको सन्दर्भ मान्न सकिन्छ । यस्ता परिस्थितिबाट उत्तेजित भई इद भावको निर्देशनमा ऊ प्राय मानसिक रूपमा विक्षिप्त

नै बनेको छ । उसलाई खलखली पसिना आउनु, स्वाँ-स्वाँ, फ्वाँ-फ्वाँ हुनु, मालिकनीको पद बिर्सेर यौनिक क्रियाको साथीजस्तो ठान्नु जस्ता प्रसङ्गहरू पनि उसको मानसिकतामा सिर्जना भएका आन्तरिक परिवेश नै हुन् ।

यस कथामा प्रयुक्त आन्तरिक परिवेशलाई सबल बनाउन बाह्य परिवेशको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ । भीमे गोठालेको पात्र मात्र नभएर समाजको समग्र निम्नवर्गीय युवकको प्रतिनिधिमूलक पात्र हो । कथामा उसले वर्गीय चरित्रको भूमिका निर्वाह गरेको छ । ऊ आर्थिक समस्याका कारण सहरमा आई जेठाकाजीको घरमा नोकर बसेको गाउँले युवक हो । उसले गाउँले निमुखा, शोषित र अनपढ युवाहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ । आफ्नो मालिकको जडाउरी कोटप्रति लालायित हुनु र आफ्नो आङ खालि भएकोमा तनावग्रस्त हुनुबाट उसको अहम् भावमा ठेस लागेको छ । उसले आफ्नो गाउँको स्मरण गर्दै भट्टिघरकी छोरीको गोरो गाला सम्झनु, विगतमा पुटुसँग लहसिएको स्मरण गर्नु, ठुलीको कल्पनामा रमाउनुजस्ता प्रसङ्गले बाह्य परिवेशले आन्तरिक परिवेशको सबलतामा बल पुऱ्याएको बुझिन्छ । मालिक-मालिकनीको घरको दृश्य, धाराको परिस्थिति आदि सबै बाह्य परिवेशले आन्तरिक परिवेशलाई सघाउ पुऱ्याएको सन्दर्भ मानिन्छ । त्यति मात्र होइन नेपालको ग्रामीण भेगका किशोर किशोरीहरू कामको खोजीमा सहर आउने जुन प्रचलन छ त्यसलाई भीमेको दिनचर्याले प्रस्ट्याएको पाइन्छ । एकातिर गाउँमा रोजगारको समस्या देखाउनु र अर्कातिर सहरका धनाढ्य भनाउँदाहरूको विकृति प्रस्तुत गर्नु जस्ता बाह्य परिवेशले ठुली दुलही र भीमेको आन्तरिक चरित्र निर्माणमा तादात्म्य देखाई मनोविश्लेषणमा बाह्य परिवेशको पनि भूमिका रहन्छ भन्ने प्रस्टाइएको छ ।

कथामा प्रस्तुत भएका परिवेशगत अभिव्यक्तिले कथानक र पात्रलाई स्वाभाविक, गतिशील, विश्वसनीय र प्रभावकारी बनाउन मद्दत पुऱ्याएको छ । कथाकारले वर्ग, देशकाल र परिस्थितिअनुसार

आन्तरिक तथा बाह्य परिवेशको निर्माण गरेर पात्रको भावबोधलाई सुगम बनाएका छन् । कथामा उच्च र निम्न, सहर र गाउँका बिचमा देखिएको विषम परिस्थितिले बाह्य परिवेशको आवरणमा आन्तरिक परिवेशको सघनता निर्माण भएको पाइन्छ ।

५. निष्कर्ष

कथाकार गोविन्द गोठाले नेपाली कथा यात्राका अविस्मरणीय व्यक्तित्व हुन् । नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएका गोठालेले मुख्य रूपमा कथा विधामा प्रसिद्धि कमाएका छन् । कथा यात्राको पूर्वाद्देखि नै सशक्त देखिएका गोठालेका प्रकाशित कथाहरू पचपन्नवटा छन् । उनको कथा लेखनले बालमनोविज्ञान, यौनमनोविज्ञान, अपराधमनोविज्ञान, समाजमनोविज्ञानजस्ता मनोविज्ञानका क्षेत्रहरू समेटेको पाइन्छ । विवेच्य लेखमा उनको भाँडो कथालाई यौनमनोविश्लेषणको सैद्धान्तिक मान्यतामा केन्द्रित भई विश्लेषण गरिएको छ ।

फ्रायडीय मनोविश्लेषणले प्रतिपादन गरेको मुख्य विषय हो यौनमनोविज्ञान । फ्रायडले लिबिडो शब्दबाट सम्बोधन गरेको यौनमनोविज्ञानले साहित्य क्षेत्रमा सर्वाधिक महत्त्व राख्दछ । व्यक्तिको सम्पूर्ण जीवन नै यौनको माध्यमबाट सञ्चालित हुन्छ भन्दै फ्रायडले जीवन सञ्चालकका रूपमा यौनलाई लिएका छन् । मनोविश्लेषणको पूर्ण व्याख्याका लागि मनको चेतना स्तर खोल्न, अवचेतन र अचेतन अनि मनको स)रचनात्मक पक्ष इद, इगो, सुपर इगो अपरिहार्य देखिन्छ । बाल्यकालीन अवस्थामा सुषुप्त रहेको यौनेच्छा मनको चेतनास्तर र संरचनात्मक पक्षको माध्यमबाट किशोर किशोरीमा विकसित हुँदै जाने बताइन्छ । इद भाव र अचेतन मनको सक्रियतामा व्यक्ति कामोत्तेजक हुने र त्यस परिस्थितिमा अहम्ले इदलाई र चेतनले अचेतनलाई नियन्त्रित गर्नासाथै यौन चाहना पूरा गर्न नपाई व्यक्ति असमायोजित भई तनाव र द्वन्द्वको अवस्थाको सामना गर्न बाध्य हुने मनोवैज्ञानिक सन्दर्भबाट नै यौनमनोवैज्ञानिक कथाहरूको विश्लेषण गर्न सकिने देखिन्छ । त्यस्तै यौनविज्ञानको अध्ययनअन्तर्गत कामात्मक प्रतीकवाद

र प्राकक्रीडाले पनि ठूलो महत्त्व रहन्छ । स्पर्श, गन्ध, श्रवण, दृष्टिजस्ता प्राकक्रीडाहरू यौन सुखानुभूतिका महत्त्वपूर्ण पक्ष मानिन्छन् । व्यक्तिले यौनिक क्रियाबाट मात्र होइन प्राकक्रीडाका माध्यमबाट पनि यौन सुख प्राप्त गर्न सक्दछ । साहित्य लेखनको सन्दर्भमा कामात्मक प्रतीकवादले यौनमनोवैज्ञानिक साहित्यलाई कलात्मक एवम् ओजनदार बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने देखिन्छ । विभिन्न मैथुनिक प्रतीकको प्रयोग गरेर लेखिएका साहित्य नै उत्कृष्ट बन्न सक्छन् । मनोवैज्ञानिक साहित्यमा कथावस्तुभन्दा पात्रको क्रियाकलापले बढी महत्त्व राख्दछ । पात्रका विभिन्न प्रवृत्तिहरूमध्ये बहिर्मुखी र अन्तर्मुखी प्रवृत्तिका पात्रहरू मनोवैज्ञानिक साहित्यमा प्रयोग हुने गर्छन् । साहित्यको विश्लेषणमा अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी प्रवृत्तिलाई पनि आधार बनाएर विश्लेषण गर्नु वाञ्छनीय देखिन्छ ।

कथाकार गोविन्द गोठाले सफल यौनमनोवैज्ञानिक कथाकार हुन् । उनका १५ वटा यौनमनोवैज्ञानिक कथाहरूमध्ये भाँडो पनि एउटा हो । आफ्नो कथा यात्राको दोस्रो चरणमा यौनमनोविज्ञानका क्षेत्रमा तल्लीन भएका गोठालेको भाँडो कथालाई फ्रायड, एड्लर, युङ्गजस्ता मनोविश्लेषकहरूको मनोवैज्ञानिक मान्यताको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यस कथामा मूल रूपमा भीमे र ठुली दुलहीको चरित्रको सापेक्षतामा यौनमनोविज्ञानको अध्ययन गरिएको छ । कथाको मुख्य पात्र भीमेकै केन्द्रीयतामा कथावस्तु अधि बढेकाले ऊ कथाको केन्द्रीय पात्र हो । कामको खोजीमा गाउँ छाडेर सहर आएको भीमे अतृप्त कामवासनाले ग्रसित पात्र हो । उसको सुषुप्त अवस्थामा रहेको यौन चाहनालाई ठुली दुलहीको व्यवहारबाट विकसित भएको छ । उसको चेतन मन र अहम् भावमा मालिकनीप्रति श्रद्धा भाव छ भने अचेतन मन र इद भावको निर्देशनमा मालिकनी भीमेको यौन सन्तुष्टिको माध्यम बनेकी छे । यौन सन्तुष्टिका लागि यौनिक क्रिया नै गर्नु पर्छ भन्ने छैन हेरेर, सुँघेर, कल्पना गरेर पनि यौन सन्तुष्टि पाउन सकिन्छ भन्ने मनोवैज्ञानिक यथार्थता यस कथाबाट

पुष्टि भएको छ । भीमे मालिकनीको अर्धनग्न प्रदर्शन हेरेर सन्तुष्टि लिन्छ भने मालिकनी चाहिँ अङ्ग प्रदर्शन गराएर सन्तुष्टि लिन्छे । भीमेलाई भाँडो सम्भेर ऊ आफ्ना अङ्ग प्रत्यङ्ग प्रदर्शन गर्छे, जसबाट भीमे प्रायः विक्षिप्त अवस्थामा पुगेको छ । चेतन मनको खबरदारी हुँदाहुँदै ऊ अचेतनबाट निर्देशित भएर यौन सुखानुभूतिमा व्यस्त छ । त्यसैगरी मालिकनी पनि आफ्नो लोग्नेबाट पूर्ण नभएको यौनइच्छाको क्षतिपूर्तिस्वरूप भीमेको कल्पनामा रमाउँदै यौन सन्तुष्टि लिन्छे ।

मनोविश्लेषणात्मक रचनाको पूर्णताका

लागि आन्तरिक परिवेशको विशेष भूमिका रहन्छ । मनोवैज्ञानिक कथामा बाह्य परिवेश परिधीय रूपमा रहेर आन्तरिक परिवेशको केन्द्रीय भूमिकामा रहन्छ । व्यक्तिको कुण्ठा, तनाव, द्वन्द्वको चर्चा गर्नु नै आन्तरिक परिवेश हो । यस आन्तरिक परिवेशको पूर्णतामा त्यसैअनुरूपको बाह्य परिवेश पनि हुनु पर्दछ । मालिकनीले नुहाउने धारो, भीमेले भाँडा माभ्नु आदि बाह्य परिवेशका सन्दर्भ मानिन्छन् । बाह्य परिवेशको उचित प्रयोगले आन्तरिक परिवेश सघन र प्रभावकारी बनेको पाइन्छ ।

सन्दर्भ सूची

- एलिस, ह्याब्लक (सन् २००२), **यौन मनोविज्ञान**, दिल्ली: राजपाल एन्ड सन्स ।
- गोठाले, गोविन्दबहादुर मल्ल (२०५२), **कथैकथा**, छैटौँ संस्करण, काठमाडौँ: साभा प्रकाशन ।
- पाण्डेय, जगानन्द (१९६६), **असमान्य मनोविज्ञान**, पाचौँ संस्करण, वाराणसी: तारा पब्लिकेशन ।
- पौडेल, राम, (२०६०), **आधुनिक नेपाली कथामा बालपात्रको मनोवैज्ञानिक अध्ययन**, विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- बजाज, गुरुदयाल (सन् १९९३), **साहित्य मनोविज्ञान और हिन्दी एकात्ती**, दिल्ली: राधाकृष्ण प्रकाशन प्रा.लि. ।
- भण्डारी, कृष्णप्रसाद (२०५८), **फ्रायड र मनोविश्लेषण**, दो.सं., काठमाडौँ: साभा प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज र सुवेदी, राजेन्द्र (सम्पा.) (२०४१), **समसामयिक साभा कथा**, काठमाडौँ: साभा प्रकाशन ।
- श्रीवास्तव, रामजी र अन्य (सम्पा.)(सन् २००३), **आधुनिक असमान्य मनोविज्ञान**, दोस्रो संस्करण, दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०३९), **पच्चीस वर्षका नेपाली कथा**, काठमाडौँ: ने.रा.प्र.प्र. ।
- सिंह, अरूण कुमार (२००२), **आधुनिक असमान्य मनोविज्ञान**, तेस्रो संस्करण, दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास ।
- सिंह, अरूण कुमार र आशीष कुमार (२००२), **मनोविज्ञान के सम्प्रदाय एवं इतिहास**, चौथो संस्करण, दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास ।
- सिंह, ब्रह्मेन्द्रनाथ (सम्पा.)(१९८३), **अन्तर्द्वन्द्व**, ग्वालियर: ज्ञानमण्डल प्रकाशन ।
- सुवेदी, राजेन्द्र (सम्पा.)(२०५१), **स्नातकोत्तर नेपाली कथा**, काठमाडौँ: साभा प्रकाशन ।

‘अपर्णा’ उपन्यासमा अपसमायोजन

गोपालप्रसाद न्यौपाने

लेख सार

गोविन्दबहादुर मल्ल गोठाले नेपाली उपन्यासका प्रथम मनोवैज्ञानिक उपन्यासकार हुन् । मनोवैज्ञानिक चिन्तन पद्धतिलाई उपन्यासका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेर यिनले औपन्यासिक व्यक्तित्वलाई चर्चित बनाए । यिनका दुई उपन्यास मात्र प्रकाशित छन् – पल्लो घरको झ्याल (२०१६) र अपर्णा (२०५३) । प्रस्तुत आलेख उपन्यासकार गोविन्दबहादुर मल्ल गोठालेको अपर्णा उपन्यासमा पाइने अपसमायोजनको अध्ययनमा केन्द्रित छ । अपसमायोजन समाजमनोविज्ञानसँग सम्बद्ध विषय हो । आफ्नो आन्तरिक तथा बाह्य पर्यावरणमा अपेक्षित परिवर्तन गरी पर्यावरणसँग आफ्नो अनुकूल सामञ्जस्य बनाउने प्रक्रियालाई सामाजिक समायोजन भनिन्छ भने यसको ठिक विपरीत प्रक्रियालाई अपसमायोजन भनिन्छ । यसमा अपसमायोजनको के कस्तो प्रयोग भएको छ भन्ने कुरालाई प्रस्ट्याउने प्रयास गरिएको छ । यसका लागि गोठालेको उपन्यास अपर्णालाई प्रथम सामग्री र अपसमायोजन सम्बन्धी सैद्धान्तिक सामग्रीलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । फ्रायडको मनोविश्लेषण र विशेषतः एडलरको समाजमनोविज्ञानको आधारमा गरिएको अपर्णाको अध्ययन विश्लेषणबाट सामाजिक/पारिवारिक अपसमायोजनका कारण अपर्णाले घरबाट बहिर्गमित हुनुपरेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दावली

अपसमायोजन, पर्यावरण, समाज मनोविज्ञान, भवितव्य, नियतत्ववाद, सामञ्जस्य, मनस्ताप, व्यष्टिमनोविज्ञान, हीनताबोट, युक्ति, समायोजन ।

अपसमायोजनको सैद्धान्तिक चिनारी

मनोविज्ञानलाई मनको विज्ञान पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ । मनको अध्ययन गर्नु यसको उद्देश्य हो । मनोविश्लेषण मनोविज्ञानकै एउटा प्रसिद्ध पद्धति हो, जसका जनक सिगमन्ड फ्रायड हुन् । फ्रायड एक मनोचिकित्सक थिए । उनका निम्ति मनोविश्लेषण मानसिक रोगीहरूको उपचारको सफल विधि वा पद्धति थियो । पछि आएर यो पद्धति साहित्यकै अभिन्न अङ्ग र विधि बन्न पुगेको छ । आज साहित्यका विभिन्न विधामा यसको सफल प्रयोग भैरहेको छ, जसका कारण विश्वसाहित्यको श्रीवृद्धिमा ठुलो मदत मिलेको छ ।

मनोविज्ञानका क्षेत्रमा फ्रायडपछि एडलर र युंगको विशेष योगदान छ । मनोवैज्ञानिक नियतत्ववाद र अचेतनका सम्बन्धमा फ्रायड र एडलर सामान्यतः

सहमत देखिन्छन् तापनि कतिपय कुरामा यी दुईविच मतभेद देखापर्छ । फ्रायडका अनुसार मनस्ताप मनको विकृति हो भने एडलरका अनुसार पुरै व्यक्तित्वको उपज हो । फ्रायड जीवनको मूल प्रेरणा यौन भावनालाई मान्छन् भने एडलर अधिकारभावनालाई मान्छन् । फ्रायड मनस्तापको मूल कारण यौनभावना हो भन्छन् भने एडलर यौनेतर कारणहरूको महत्वलाई पनि स्वीकार गर्छन् । एडलरको सिद्धान्त व्यष्टिमनोविज्ञान हो जसले सामाजिक पक्षको प्रधानतालाई स्वीकार गरेको देखिन्छ । यिनका अनुसार व्यक्तिका समस्याहरूलाई समाजकै परिवेशमा राखेर हेर्नुपर्छ । जीवनको सफलता सामाजिक समायोजनमा नै निर्भर हुन्छ ।

समायोजनको अर्थ हो—कसैलाई वा कुनै

कुरालाई वातावरण, परिस्थिति आदिको अनुकूल बनाउने काम वा वातावरण, परिस्थिति आदिसँग मिल्दोपन (पोखरेल, २०४०, पृ. १३०७) । यस्तै भनाइ एड्लरको पनि छ, उनका अनुसार मानिसको सम्पूर्ण जीवन, उसका समस्या, इच्छा, प्रेरणा र सन्तुष्टि समाजसापेक्ष हुन्छन् र यिनै मानिसका यावत् क्रियाकलाप वा गतिविधिलाई आफ्नो अनुकूल बनाउनु नै सामाजिक समायोजन हो । मानिसको अस्तित्व समाजनिर्पेक्ष सम्भव छैन (शर्मा, १९६९ इ. पृ. ६) ।

एड्लरका दृष्टिमा सामाजिक समायोजनको आरम्भ परिवारबाट हुन्छ, किनभने परिवार समाजकै एउटा सानो अङ्ग हो । जसको जीवनपद्धति (आचार, विचार, व्यवहार आदि) सन्तुलित छ, उसलाई समायोजनमा कठिनाई हुँदैन । उसका लागि सुरूमा पारिवारिक समायोजन सहज हुन्छ, पछि गएर सामाजिक समायोजन पनि प्राप्त हुन्छ । (शर्मा, १९६९, पृ. ६) यसरी कुनै तरिकाले पारिवारिक वा सामाजिक समायोजन हुन नसक्नु नै अपसमायोजन हो । अपसमायोजनले मानिस मनस्तापी बन्दछ । उसमा हीनताबोध उत्पन्न हुन्छ । असामान्य अवस्था बढ्दै गएर समाज वा परिवारलाई पाच्य नहुने असामान्य गतिविधि गर्न थाल्छ । अन्ततः गर्न नहुने काम गरेर आफै दुर्घटनाको सिकार पनि हुन्छ ।

अपर्णा उपन्यासमा पाइने अपसमायोजनको विश्लेषण परिचय

उपन्यासकार गोठालेले भूमिकामा अपर्णा उपन्यास पटकपटकको प्रयासको परिणति भएको उल्लेख गरेका छन् । उनले यस कृतिलाई प्रथम पटक २०१५ सालतिर र दोस्रो पटक २०२९ सालतिर तयार पार्ने कोसिस गरे तर सफल भएनन् । अन्त्यमा २०५० सालमा आएर मात्र यसलाई उनी मूर्तरूप दिन सक्षम भए (गोठाले, भन्नु पर्ने कुरा) । प्रकाशन भने ऐही वर्ष ढिलो अर्थात् २०५३ मा ‘बगर’ पत्रिकामार्फत हुनसक्यो । ‘पल्लो घरको भ्याल’को प्रकाशनकाल र अपर्णालाई लेखकले पहिलोपटक उतार्न खोजेको समयको अन्तराल त्यति धेरै छैन, त्यसैले होला दुवै उपन्यासमा

उनी एकै किसिमको विषयवस्तु (नारीमनोविज्ञान) बाट प्रभावित हुन पुगेका छन् । काठमाडौंको नेवारी समाज र नारी चरित्रमा दुवै उपन्यासलाई केन्द्रित गरिएको छ । यौनमानसिकताको चित्रणमा आधारित दुवै उपन्यासहरूको कथानक सूक्ष्म छ । ‘पल्लो घरको भ्याल’ले जम्मा ५ परिच्छेदमा संरचित भएर पनि ‘तुलनात्मक रूपमा अपर्णा’ ले भन्दा केही स्थूल शरीर ओगटको छ, भने ‘अपर्णा’ ९ परिच्छेदमा संरचित भएर पनि जम्मा ५१ पृष्ठमा सीमित छ । दुवैमा नायिकालाई पतिघर त्याग्न लगाइएको छ । आफ्नो लोग्नेबाट यौनसन्तुष्टि प्राप्त गर्न नसकी मिसरी पल्लो घरको भ्यालबाट हरदम चियाइरहने नौजवान गुन्डाबाट यौनाकृष्ट भई उसैबाट अतृप्त यौनचाहना पूरा गर्ने अभिलाषा लिएर अचेतन मनबाट एकोहोरिएर डोरिँदै गएर पोइल जान्छे भने अपर्णा विवाहपूर्व परपुरुषसँग गरेको यौन संसर्गसम्बन्धी रहस्यको पर्दाफास गरी पतिबाट गलहत्ति लिएर बाहिरिएकी हुन्छे । मिसरीले एकमात्र वैध लोग्नेलाई भोगेकी छे, जसलाई भोगेकी छैन त्यसप्रति आकृष्ट बनेकी छे, तर अपर्णाले दुई पुरुषसँग वैध र अवैध यौनसम्बन्ध कायम गरेकी छे । मिसरी निःसन्तान हुन्छे भने अपर्णा सन्तानवती छे । यसरी दुवै उपन्यासमा पर्याप्त समानता अनि भिन्नता पनि पाइन्छ ।

‘अपर्णा’ को कथावस्तुको आरम्भ उसको विवाहको घटनाबाट भएको छ । पारम्परिक विधिविधान अनुसार उसको विवाह बाबुआमाले तय गरिदिएको केटासँग हुन्छ । भुवनमानकी पत्नीका रूपमा ऊ पतिघर भित्रिन्छे, तर विवाहपूर्व अर्कै पुरुषसँग यौनसम्पर्क गरीसकेकीले उसलाई पापबोध र पश्चाताप हुन्छ । यही कारण अपर्णा सहजै परिवारमा समायोजन हुन सक्तिन । ऊ एउटी छोरीलाई जन्म दिन्छे र आमा कहिलिने सौभाग्य पनि पाउँछे, तर सन्तानेश्वरको भाकल र पूजापछि गर्भ धारण गरेकी, रूप र सुन्दरतामा समेत आफूभन्दा धेरै राम्री र खाइलाग्दी जेठानीले पछि छोरा जन्माउँछे । जेठाजुको जागिर बढुवा भएकोमा घरभरि हर्षबढाई हुँन्छ,

आफ्नो पतिको हुँदैन । पतिले जागिर सुरूवा गरेर अन्तै बस्न जाने भनेर अपर्णालाई आश्वस्त तुल्याउँछ, तर त्यो सम्भव हुँदैन । घरभित्रको काममा अपर्णा एकपछि अर्को गल्ली गर्दै जान्छे, र सासूद्वारा हप्की खान थाल्छे । उसले आफू परिवारबाट अलगिएको अनुभव गर्न थाल्छे, अपमानित र तिरस्कृत हुँदै गएको महसुस गर्छे । उसको सहनशीलताको बाँध भत्किन्छ, परिणामस्वरूप अचेतन मनभित्र गुम्सिएर रहेको रहस्य खुलासा गर्छे, र घरपरिवारबाट ऊ त्यागिन्छे । यसपछि ऊ एकजना केही नभएको अधवैसेसँग घरजम गरेर धेरै वर्ष बाँच्छे । ऊ बुढी हुन्छे, उसको एउटा आँखामा फुलो परेको हुन्छ, अर्को आँखाले देख्छे, आफ्नो स्मृतिमा भने पहिलेको लोग्ने र छोरी पुरानै रूपमा आइरहन्छन् र उसलाई उस्तै लाग्छन् । यसरी अपर्णाको कथावस्तु समाप्त हुन्छ ।

यो चरित्रप्रधान उपन्यास हो । नायिकाको नामबाट नै शीर्षक तय गरिएबाट पनि यो कुरो प्रस्ट हुन्छ- उपन्यास नायिका अपर्णाको चरित्रमा केन्द्रित छ । नायिका अपर्णाका अतिरिक्त अपर्णाका माइतीघरका आमाबुवा, पतिघरका ससुरा-प्रतापमणि, सासू-पुण्यवती, जेठाजु-प्रभुमान, जेठानी-प्रभा, नन्द र अपर्णाको पति-भुवनमान ठाउँठाउँमा चर्चामा आएका उपन्यासमा वर्णित अन्य चरित्रहरू हुन् । यी पात्रहरूले अपर्णाको असामान्य मनोदशाको विकासका निम्ति सहयोगी भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

उपन्यासका अनुसार अपर्णाले विवाहपूर्व नै परपुरुषसँग यौनसम्पर्क कायम गरेकी हुन्छे । समाजमा एकातर्फ यौनसम्पर्क युवायुवती दुवैको सहमतिमा हुने गर्छ, भने अर्कोतर्फ युवतीको सहमतिबिना नै जबरजस्ती पनि हुन सक्छ, जसलाई बलात्कार भनिन्छ । जबरजस्ती गरिने कार्य पुरुषका गागि सामाजिक र कानुनी रूपले समेत अपराध र दण्डनीय दोष ठहर्छ । अपर्णाको शीलभङ्ग कुन युक्तिमा भएको हो भन्ने कुरा उपन्यासमा प्रस्ट छैन । सहरबजार जस्तो ठाउँमा यसरी सुटुक्क भयालबाट कुनै युवक बैँसालु युवतीको शयनकक्षमा प्रवेश गर्न र एकाएक गालामा गाला

जोडेर अरू कृत्यहरू गरी अस्तित्व लुटिदिनु, त्यस अवस्थामा छरछिमेकीले नदेख्नु, घरका अरू सदस्यले पनि चाँडैचुई पत्तो नपाउनु, नायिकालाई समेत होसै नहुनु, उसले हारगुहार पनि नगर्न जस्ता घटनाहरू अस्वाभाविक प्रतीत हुन्छन् । आएर एकाएक गालामा गाला जोड्ने ‘त्यो’ सर्वनामले औल्याएको पुरुषका बारेमा उपन्यासले प्रस्ट गरेको पनि छैन । यहाँ के अनुमान गर्न सकिन्छ, भने अपर्णाले त्यस पुरुषलाई सुटुक्क डाकेर यौवनोन्मादको प्यास मेटाएकी हुनुपर्छ, या अपर्णाले हारगुहार गर्न नसकेर फुत्किने प्रयास गर्दागर्दै अचेतनगत प्रभावमा परी अन्ततः यौनप्यासको आनन्दलाई स्वीकारेकी हुनुपर्छ । जे होस् उपन्यासले यसलाई प्रस्ट गरेको देखिँदैन । उक्त घटनाका बारेमा अपर्णाले कसैलाई भन्दिन । आमालाई पनि भन्दिन । “मुटुमा सुटुक्क लुकेर बसेको रहस्य” भनी उपन्यासमा नायिकाको चिन्ताको विषय बनाइएको छ । त्यसले अपर्णा गर्भिणी भएको सङ्केत गर्छ, तर घटनाक्रमले यसलाई कतै पुष्टि गरेको पाइँदैन त्यसैले उपन्यासमा घटित उक्त घटना विश्वसनीय बन्न नसके पनि औपन्यासिक घटनाको बीजारोपण र अझ भनौं अपसमायोजनको मूल कारणको बीजाधान यहीँबाट भएको छ ।

उपन्यासकारले भूमिकामा ‘अपर्णा’ किसिमको घटनालाई सामाजिक उपज भनेका छन्, तापनि सामाजिक यथार्थताको वस्तुपरक अङ्कन नै यसको मूल अभीष्ट भने होइन । सदियौं पुराना रूढीग्रस्त सामाजिक नैतिक मूल्यमान्यताहरू नै पात्रका असामान्य मानसिक दशाका मूल कारक हुन् भन्ने औल्याउनु समाज चित्रणका दृष्टिले यसको मूल प्राप्ति रहेको ठान्न सकिन्छ, तापनि अपर्णा मूलतः मनोवैज्ञानिक उपन्यास हो । अपर्णाको असामान्य मानसिक अवस्थाको चित्रण यसमा छ । असामान्य मनोदशाका लागि यौनजन्य विषय मात्र प्रयाप्त छैन । यसका अतिरिक्त अरू कुराको पनि उत्तिकै भूमिका हुन्छ, भन्ने कुरा औल्याउनु यसको अभीष्ट पक्ष हो । अपर्णालाई यौनसन्तुष्टिको भौतिक साधन

सहजै उपलब्ध छ, तापनि ऊ खुसी र सुखी हुन सकिन । यसले उक्त कुरालाई स्पष्ट गर्दछ । अतः मानसिक तनावको बीजारोपणमा यौनजन्य विषयको भूमिका भए पनि पारिवारिक समायोजन हुन नसक्नु नै अपर्णाको जीवन दुर्घटनामा पर्नुको मुख्य कारण हो । समायोजन हुन नसक्नुका कारणहरूलाई निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ :

अनमेल विवाह

सामाजिक मान्यता अनुसार विवाहपूर्व कुनै पनि हिन्दू नारीले परपुरुषगमन गर्न हुँदैन, गरी भने उसले त्यही पुरुषसँग विवाहबन्धनमा बाँधनुपर्छ । अन्य पुरुषसँग त्यस्ती नारी विवाहयोग्य हुन सक्तिन । कुनै युक्तिद्वारा विवाह भइ नै हाल्यो भने कुनै पनि बेला ज्ञात हुनासाथ पतिले त्यागिदिन सक्छ । यही पारम्परिक सौँच र दृष्टिकोणका कारण परम्परागत नारीआर्दशलाई अक्षुण्ण राख्न नसकेका अपर्णाजस्ता नारीहरूले आफुलाई निकै दोषी, अपवित्र र पापिनी ठान्न पुग्छन् अनि मानसिक सन्ताप भेलेर दुर्घटित जीवन जिउन विवश बन्छन् । यसरी नारीका लागि बहुपुरुषगमन महापाप ठानिनु एउटा सामाजिक सांस्कृतिक समस्या हो भने अनमेल विवाह समाजको अर्को जटिल समस्या हो । उपन्यासमा अपर्णाको विवाह उसले स्वीकार गरेको व्यक्तिसँग नभई बाबुआमाले तय गरेको व्यक्तिसँग भएको छ । लोग्नेको अनुहार उसले देखेको नहुनुले नै विवाहका निमित्त उसका अभिभावकले स्वीकृति नलिएको प्रस्ट हुन्छ । आफुले रोजेको व्यक्ति वा प्रेमीलाई अथवा जसले उसको सतीत्व लुट्यो उसैलाई अपर्णाले जीवनसाथी स्विकार्ने अवसर पाएकी भए सायदै ऊ खुसी हुने थिए र विगतले आगतलाई असर गर्ने अवस्था नै आउने थिएन । लोग्नेको जुठो खाँदा र लोग्नेका खुट्टामा शिर राखेर ढोग्दा अरूचि उत्पन्न हुने थिएन, त्यसैले व्यक्तिलाई असामान्य बनाउने र पारिवारिक समायोजनमा कठिनाई उत्पन्न गर्ने कारक तत्त्वहरूमध्ये अनमेल विवाह पनि एउटा हो भन्ने कुरालाई उपन्यासले स्पष्ट गर्न खोजेको छ ।

मानसिक द्वन्द्व :

मानिसलाई असामान्य बनाउने तत्त्व ऊभित्रको अचेतन मन हो । अचेतन सुखापेक्षी हुन्छ र चाहना अवरूढ हुँदा ऊ कुण्ठित हुन्छ, कुण्ठाले उसलाई असामान्य बनाउँछ । व्यक्ति सदा चेतनमनद्वारा निर्देशित भई सकारात्मक क्रियाकलापतर्फ अग्रसर हुने प्रयासमा हुन्छ तापनि प्रतिकूल परिस्थिति र आफ्नै मानसिक कमीकमजोरीका कारण कहिलेकाहीँ अचेतनमनद्वारा प्रभावित भई गर्न नहुने काम गर्न तम्सन्छ, जुन काम गर्दा आफ्नो जीवन बर्बाद हुन्छ, त्यही बाटोलाई उसले जानेर वा नजानेर समाउँछ, र दुर्घटित बन्छ । अपर्णामा पनि त्यही स्थिति देखापर्छ । एकातर्फ विवाहपूर्व नै सतीत्व लुटिएको अति गोप्य घटनाले गर्दा आफूलाई विवाहका निमित्त अयोग्य सम्झनु अर्कातर्फ परम्परित ढंगले मातापिताको चाहनाअनुसार विवाहका निमित्त तयार भएर समायोजनको बाटो आत्मसात गर्नुपर्ने बाध्यता आइपर्नु, यी दुवै परस्पर विरोधी कुराहरू हुन् । पहिलो घटना अपर्णाको अचेतनमनमा स्थिर बनेर बसेको छ भने पछिल्लो घटना उसको चेतनमनसँग सम्बन्धित छ । यहीँबाट अपर्णा मानसिक द्वन्द्वको चपेटामा पर्छ । सुहागरातको पहिलो क्षणमा पतिको अँगालोमा निष्ठापूर्वक समाहित हुने वा आफ्नो निष्ठास्खलनको पर्दाफास गर्ने ? ऊ नजानिदो द्विविधामा पर्छ । तत्काल पतिलाई अगाल्न सकिदैन । उसको चेतनमनमा माइती, घर, पति, समाज र आफ्नो इज्जत हुन्छ, भने अचेतनमनमा उसले गरेको त्यही पाप, जसले उसको मानसिकतालाई भकभकाइ रहेको हुन्छ अनि निकास खोजिरहेको हुन्छ । चेतनमनले त्यसलाई दबाउन खोज्छ तर अचेतनमन त्यो बोझलाई बाहिर निकालेर हल्का हुन चाहन्छ । यही मानसिक द्वन्द्व चर्किदै जाँदा समायोजनको बाटो अगाल्नुको सट्टा एकाएक ऊ त्यही गर्न नहुने बाटोलाई समाउन पुग्छ, जुन बाटोले उसको जीवनलाई बर्बाद बनाउँछ ।

परिस्थितिको प्रतिकूलता र इर्ष्या

मानिस परिवारको अङ्ग हो भने परिवार समाजको अङ्ग हो । सामाजिक प्राणी भएकैले

मानिस पारिवारिक र सामाजिक भूमिकामा आवद्ध हुनपुग्छ । समाजअनुकूल व्यवहार गरेर वा आफ्नो कार्य वा व्यवहारलाई समाजअनुकूल बनाएर परिवार वा समाजमा श्रेष्ठता हासिल गर्ने कोसिसमा हुन्छ तर कहिलेकाहीँ मानिसका लागि समाज वा परिवारका सदस्यले गरेका राम्रा काम पनि असहज वा प्रतिकूल लाग्न थाल्छन् । अपर्णामा यही स्थिति देखापर्छ । अपर्णालाई परिवारले गरेको व्यवहार त्यति प्रतिकूल छैन तर असामान्य अवस्थाबाट गुञ्जिरहेको उसको मानसिक अवस्थाका लागि प्रतिकूल भैदिएको छ । त्यसैले उसको समस्या पारिवारिक वा सामाजिक हैन नितान्त व्यक्तिगत बनेको छ । उसले परिवारसँग अनुकूल व्यवहार गरेर, सामन्जस्य कायम गरेर आफ्नो मानसिक पीडालाई हटाउन सक्थी तर अपर्णा न त्यसो गरेर मनको पीडालाई हल्का पार्न खोज्छे न त बाह्य पर्यावरणलाई आफूअनुकूल बनाउन नै सक्छे । जेठानी आफूभन्दा राम्री हुनु, उसको मुस्कानले अपर्णाको अहमलाई चुनौति दिनु, आफू छोरीकी आमा हुनु तर जेठानीले छोरा जन्माउनु, जेठानीको हेरचाहमा सासूआमाले विशेष ध्यान दिनु, जेठाजुको जागिर बढुवा हुनु तर आफ्ना पतिको नहुनु आदि उसका लागि प्रतिकूल परिस्थिति र ईर्ष्याका कारण बनेका छन् । आफ्नो कमजोरी ढाकछोप गर्न क्षतिपूर्तिका रूपमा श्रेष्ठता कायम गर्न ऊ चाहन्थी तर परिस्थिति विपरीत भइदिन्छ । यस्ता प्रतिकूलताले पनि उसलाई समायोजनमा कठिनाई उत्पन्न हुन्छ ।

पापबोध

सामान्य व्यक्ति समाजका हरेक कानुनमा समाहित हुन्छ र पारम्परिक आस्था वा आदर्शलाई शिरोधार्य गरेर समायोजित हुन खोज्छ तर असामान्य मनस्थितिका व्यक्तिचरित्रलाई त्यसले झन्डै प्रतिकूल असर पारिरहेको हुन्छ । अपर्णामा पनि यही स्थिति देखापर्छ । अपर्णाले विवाहपूर्व गरेको गुप्त यौनसम्बन्ध पारम्परिक आदर्श र मूल्य विपरीत भएकै कारण ऊभित्रको संस्कारले उसलाई पिरोल्छ । त्यही अव्यक्त पीडाले ऊ सताइएकी हुन्छे । पापबोधले उसको

मस्तिष्कमा डेरा जमाउन थाल्छ, अनि त्यसले धेरै समयसम्म मानसिक तनाव दिइरहन्छ । “अचानक अपर्णा झस्की, मानौँ उसले भर्खर बाबुलाई देखी तर उसले बाबुको आँखासँग आँखा जुधाउन नसकेर आँखा ओझाली....” (पृ. २८) । यसरी जन्म दिने, हुर्काउने बाबुका अगाडि आफूलाई पापी ठहर गरेकै कारण उसका आँखा झुक्छन्, ऊ स्वभाविक हुन सकिदैन । बिहेकै दिन देखेको लोग्नेको अनुहार उसलाई एकदम मायालु लाग्छ । मायालु लाग्नुका पछाडि प्रेम वा वासना छैन, एउटा निर्दोष मानिसका अगाडि आफूलाई दोषी ठानेर नै लोग्नेको अनुहार उसलाई मायालु लागिरहेको हुन्छ । बिहेका सिलसिलेवार विधिका कार्यहरूले उसको मानसपटललाई अरू द्रवित तुल्याउँछन् । यहाँसम्म कि कौसीबाट तलेजु भवानीको गजुरमा आँखा पर्दा उसलाई थक्क बसेर आर्त याचना गरेर प्रायश्चित्त गर्न मन लाग्छ तर हात उठाएर प्रार्थना गर्न सकिदैन । यसरी परिवारमा असामान्य हुँदै जानुका पछाडि पापबोध पनि एउटा कारण हो र अपसमायोजनमा यसको पनि महत्वपूर्ण भूमिका छ ।

मनस्तापी हुनु

सामान्य व्यक्ति जो सबैतिरबाट सन्तुष्ट छ, त्यस्तो व्यक्तिको जीवनपद्धति सन्तुलित हुन्छ । जीवनपद्धति सन्तुलित भएकै कारण उसलाई समुदायभावनाको पूर्ण समन्वय प्राप्त हुन्छ । व्यक्ति असामान्य छ र अव्यक्त पीडाले त्यसलाई सताइरहेको छ वा त्यो कुनै कुण्ठाबाट ग्रसित छ भने त्यस्तो व्यक्ति मनस्तापी हुन्छ (शर्मा, पृ. ७) । विवाहको भोज सकिएपछि अपर्णालाई उसको लोग्नेको कोठामा पुर्‍याउन खोज्दा “नन्दले उसलाई तानेर उठाउन खोजी । मानौँ अपर्णाले भाव र कुरा बुझी । ऊ आत्तिएर उठी । विभत्स भय उसभित्र व्याप्त भयो । मानौँ उसको अङ्ग-प्रत्यङ्ग तड्फडायो । ऊ चिच्याउन खोजी । तर स्तब्ध ऊ । उसको स्वर निस्कैन” (पृ. १३) । यसबाट प्रस्ट हुन्छ, अपर्णाको भावात्मक आवश्यकताका सम्बन्धमा बाधा पर्न गएकाले ऊ निराश भएकी छे र

यसबाट कुण्ठाग्रस्त हुनुका साथै मनस्तापी बनेकी छे । मनस्तापीले समस्यालाई अचेतनमा दबाएर राख्छ (भण्डारी, पृ. ३५) । अपर्णाले पनि समस्यालाई अचेतनमा दबाएर राखेकीले उसमा विभत्स भय देखापर्छ तर ऊ आवाज निकाल्न सकिन्न । मनस्तापीले समुदायलाई भन्दा अहमलाई प्रश्रय दिन्छ अनि मानसिक रूग्णताको सिकार बन्न पुग्छ (शर्मा, पृ. ६) । मनस्तापी व्यक्तिलाई विवाहपश्चात् पनि सामाजिक समायोजन प्राप्त हुन कठिन पर्छ । यसरी मनस्तापले समायोजनदोष उत्पन्न गराउने हुँदा अपर्णा यसको सिकार भएकी छे ।

कमजोर आत्मबल

आत्मबल दह्रो भएका मानिसलाई समायोजनमा कठिनाई हुँदैन । त्यस्ता पुरुष वा नारीहरू समाजका कथित समस्यासँग मुकाबिला गर्ने साहस राख्दछन् अनि प्रतिकूलतालाई पनि आफ्नो अनुकूल बनाउन सक्दछन् तर अपर्णा त्यस्तो छैन, ऊ कमजोर छे । दमित वासनाका कारण रन्थनिएर उसको आत्मबल कमजोर भएको होइन । त्यसो भएको भए विवाहपश्चात् उसको वासनात्मक कुण्ठाले निकास पाउन सक्ने थियो र ऊ परिवारमा सहजै सन्तुलित व्यवहार पनि देखाउँथी । समाजमा कति यस्ता कुलटा स्त्रीहरू पनि हुन्छन्, जसले विवाहपूर्व वा पछि पनि परपुरुषसँग अवैध सम्बन्ध कायम गरेर वैवाहिक जीवनमा सामञ्जस्य कायम गरेका हुन्छन् । अपर्णा त्यो वर्गमा पर्दैन । ऊ त परम्परागत हिन्दू नारीआदर्शबाट थिचिएकी कमजोर नारी पात्र हो त्यसैले ऊ अवैध सम्बन्धलाई पाप ठानिरहेकी हुन्छे । सतीत्व लुटिएको विषयमा तत्काल अमालाई भन्न नसके पनि विवाहको कुरो टुङ्गो लाग्दा-नलाग्दा ऊ आमासँग अप्ठेरो पुकाउन सक्थी अथवा जानअज्ञानमा जे भए पनि त्यसलाई बिसरेर, भविष्यको बाटो सहज बनाउन पारिवारिक समायोजनको बाटो समाउन सक्थी । यी सामान्य नारीका लागि पार लगाउन सकिने कुरा हुन्, तर अपर्णाका लागि यी समस्याहरू पहाड बनेर तेर्सिएका छन् । परिणमतः ऊभित्रको अचेतनले उसलाई नीच

,अधर्मिणी र पापिनी ठान्नपुग्छ । पापबोधका कारण आत्मबल कमजोर हुन्छ । यही आत्मबल कमजोर हुनु अपर्णाका लागि अपसमायोजनको अर्को कारण बन्छ ।

हीनताबोध

आफूलाई हीन सम्झनु, अथवा अरूको तुलनामा नराप्पी, कमजोर वा तुच्छ ठान्नु हीनताबोध हो । मानसिक सन्ताप भेल्लै जाँदा अपर्णा हीनताबोधले ग्रस्त हुन्छे । उसमा आत्मविभेदनको एकभी (मषाभचभलतष्वतष्यल) स्थिति समेत देखापर्छ । ऊ समूहबाट आफूलाई कुनै सीमासम्म पृथक् र विलक्षण सम्झ्छे । यो स्थिति उसमा विवाहपछिका दिनहरूमा लगभग अन्त्यसम्म नै देखापर्छ । विवाहसम्बन्धी सबै विधिविधानलाई ऊ यन्त्रवत् स्वीकार गरिरहेकी हुन्छे । पतिसँगको पहिलो रातको पहिलो मिलनको क्षणलाई ऊ आनन्दपूर्वक लिन सकिन्न, बेवास्ता गर्छे । नन्दबाट डोऱ्याइँदै लगिएकी अपर्णा पतिको कोठाको सँधारबाट अधि बढ्न नसकी थचक्क त्यहीँ बस्न पुग्छे । अनुनयपूर्वक पतिले उसको कुममा समाउँदा रोमाञ्चित हुनुको सट्टा उसमा स्पर्शसंवेदनको अभाव (anaphia) देखिन्छ । भन्दै ऊ “म त्यो होइन जुन तपाईंले सम्झनु भएको छ” (गोठाले, पृ. १४) । भनी ऊ आफ्नो गुप्त रहस्य खोलेर पतिबाट पर हुन खोजेकी हुन्छे तर मुखबाट बोली छुट्न नपाउँदै ऊ सम्हालिन्छे र यन्त्रवत् अगाडि बढ्छे । पहिलो पतिमिलनप्रति उसमा कुनै आकर्षण देखिँदैन । दोस्रो रात लोग्नेद्वारा डोऱ्याइँदै विस्तरासम्म पुऱ्याइएकी अपर्णाले पतिको अँगालो र यौनसमागलाई यन्त्रवत् स्वीकार गरेकी छे । पहिलोपटक लोग्नेको समागमपछि ऊ अपर्णामात्र नभएर लोग्ने भुवनमानकी अर्धाङ्गिनी वा पत्नीका रूपमा समर्पित भएको महसुस गर्छे । यसरी अचेतन रूपमा विवाहपूर्व यौनसमागम, निष्ठास्खलन र पापबोधका कारण सताइएर अलग्गिन खोजे पनि चेतनरूपमा पारम्परिक विधिविधानलाई स्वीकार गरेर अपर्णाले बाबुआमाको इज्जत राखिदिनु परेको हुन्छ । यसपछि अपर्णामा एक किसिमको यन्त्रवत् समरूपता देखापर्छ । फोमका अनुसार “व्यक्ति स्वयम्लाई

सामाजिक संगठनको उपयुक्त बनाउने वा त्यस अनुरूप ढाल्ने मानसिक रक्षायुक्ति या पलायन वा यस प्रकृतिका माध्यमबाट व्यक्ति वा सदस्यहरूको समान बन्ने प्रयास यन्त्रवत् समरूपता (automaton conformity) हो (मधुकर: १७) । यही मानसिक रक्षायुक्तिका माध्यमबाट परिवारको समान सदस्य बन्ने प्रयास ऊ गर्दछे । परिणामतः ऊ एउटी अपरिवर्तनीय यन्त्रमानव जस्तै हुन पुग्छे । बिहान सबेरै उठी कसेर बढार्ने, साग केलाउने, चुल्हामा गई आगो फुक्नेदेखि लिएर अन्य काममा ऊ तल्लीन हुन खोज्छे । “अपर्णा उठी र त्यही र रफ्तारमा बाहिर निस्की, मानौं उसले अठोट गरी, उसले स्वाभाविक हुनुपर्छ, केही नभएको देखाउनुपर्छ” (गोठाले: ३४) । यो स्थिति पनि धेरै दिनसम्म टिक्दैन । विस्तारै उसले परिवारमा घुलमिल हुन खोजे पनि धप्प बलेको चम्किलो अनुहार भएकी जेठानी (भाउजू) का अगाडि आफूलाई फिक्का अनुभव गर्छे । जेठानीभन्दा पहिले नै आफू गर्भवती भई एउटी सन्तानकी आमा हुने सौभाग्य प्राप्त भएपछि उसमा उत्पन्न ईर्ष्याभाव कम हुन्छ तर अरूलाई नीच देखाएर आफूलाई अरूभन्दा श्रेष्ठ देखाउने प्रयास गर्दा उसमा शत्रुता वा विद्वेषभावना उत्पन्न हुन्छ । ऊ जेठानीका आँखामा आफूप्रति ईर्ष्या देख्न चाहन्छे र जगाउन खोज्छे । भान्सामा गएर काम गरिरहेकी जेठानीलाई निर्भीक भएर हेर्ने आँट गर्छे, जेठानीको दृष्टि आफूतिर नपरेपछि भाउजू भनेर केही भन्न तम्सन्छे तर बोल्ने कुरा पाउँदैन । उसको अहम् भावना चकनाचुर हुन्छ । लोग्नेका लागि सतीसाध्वी हुन नसक्नु, जेठानीभन्दा सुन्दर र असल अनि पुत्रवती भएर श्रेष्ठता दर्साउन नसक्नु आदि अपर्णाका लागि हीनभावनाका कारण बनेका छन् । यही कारण आफूलाई लायक ठहर गर्न सकिन्न, परिणामतः अपर्णा हीनताबोधबाट ग्रसित हुँदा पारिवारिक समायोजनबाट बञ्चित हुन्छे ।

भ्रम

जेठानी (भाउजू) पनि गर्भवती हुन्छे र उसले छोरालाई जन्म दिन्छे । यसपछि भने ऊभित्रको ईर्ष्या विषादमा परिणत हुन्छ । रोसेजविगका अनुसार “विभिन्न

कुण्ठासँग सामना गर्ने एक विशेष ढङ्ग, जसमा कुण्ठित व्यक्ति सड्कट या मूलस्रोतप्रति आक्रामक बनेर आफ्नो विपत्तिका लागि अरूमाथि दोषारोपण गर्दछ, त्यसलाई परदोषारोपी प्रतिक्रिया (extrapunitive reation)” भनिन्छ (मधुकर, पृ. ५४) । यो स्वभाव अपर्णाले पनि देखाउँछे । अपर्णाको कुण्ठा वा सड्कटको मूल स्रोत आफूले गरेको गल्ती भए पनि भाउजू उसको ईर्ष्याको मूल स्रोत बनेकी हुँदा ऊ आक्रामक हुन्छे । ताक्के घोप्टिएर दूध पोखिँदा सासू कराउँछिन् । अपर्णाको प्रतिक्रिया हुन्छ - “रातदिन काम गर्नपर्छ । यो गर् त्यो गर सबै मैले गर्नपर्छ, वहाँ भने...” (गोठाले: ४९) । यसरी उसले भाउजू (जेठानी) लाई काम नगर्ने ठहर्याएकी हुन्छे । मानसिक असन्तुलन जति तीब्र हुदै जान्छ त्यति नै ऊ एकपछि अर्को गल्ती पनि दोहोर्‍याउँदै जान्छे । सासूको हप्काइ पनि त्यति नै तीब्र हुदै जान्छ । पूजाको थाली घोप्टिएको निहुँमा सासू भनिरहेकी हुन्छिन् - “बेसोमती, अलच्छिनी, घरानकी छोरी भए पो” (गोठाले, पृ. ५६) । अनि उसमा एक किसिमको मनोविकृति विकसित भई विषादमयता, उदासी र खिन्नता बढ्दै गएर वास्तविक घटनाहरूको गलत व्याख्या गर्ने प्रवृत्ति जाग्छ, जसलाई अवसादी मनस्ताप (depressive psychosis) भनिन्छ (मधुकर, पृ. ४०) । यसले उसको व्यवहारलाई गम्भीर रूपमा असामान्य बनाइदिन्छ अनि ऊ आत्मसुरक्षाका निम्ति उफ्रन्छे र कराउँछे - “हो हो म पापिनी ... म अलच्छिनी” (गोठाले, पृ. ५६) । मानौं उसले गरेको पापलाई लक्षित गरेर सासूले कुल घरानकी होइन भनेकी हो । उसका चारैतिरका मानिसहरू जानेर, बुझेर उसको सर्वनाश गर्न लागि परेका छन् भन्ने मिथ्या भ्रम - (delusion of persecution) अपर्णामा उत्पन्न हुन्छ । उसलाई घरपरिवार सबैबाट उछिट्टिए भैं लाग्छ । घरमा मान्छेका बोलीचाली र छोरीको रूवाइ समेत उसलाई अर्कै लोकका जस्ता लाग्न थाल्छन् । अर्को दिन लोग्नेसँग बाहिर निस्केकी अपर्णाका आँखा मान्छेहरूको हुलमा त्यही आफूलाई कलङ्कित तुल्याउने पुरुषमाथि पर्छन् । ऊ यन्त्रवत् थामिन्छे । लोग्नेको सहारामा अगाडि बढेर घर पुग्छे । ऊभित्रको चेतन

मन निस्क्रिय हुन्छ । अचेतनले निकास खोज्छ । त्यही अचेतनभित्र गुम्सिएर रहेको रहस्य जो घरीघरी उसको मुखबाट निस्कन खोज्यो, जसलाई जबर्जस्ती उसले दबाएर राखेकी थिई एकाएक विस्फोट हुन्छ, अनि सुनसान रातमा शून्यलाई भेदन गरेर ऊ चिच्याउँछे - “हो हो म बिगिसकेकी थिएँ । म तपाईंसँग बिहे गर्न अधि नै बिगिसकेकी थिएँ” (गोठाले, पृ. ५८) । एक किसिमले उसबाट वाक्स्खलन (lapis linguae) हुन्छ, अर्थात् वास्तविक तर अचेतन वा दमित अभिप्राय उसबाट प्रकट भएरै छाड्छ । यसरी वर्षौंदेखि गुम्सिएर रहेको बोझ फ्याँकेर आफ्नो छाती हलुङ्गे भएको महसुस भए पनि उसले सुख पाउँदैन । तत्काल ऊ लोग्नेबाट कुटिन्छे, पिटिन्छे र त्यागिन्छे । यसरी घरका अन्य सदस्यहरूले उसलाई बिग्रेकी चरित्रहीन भन्ने सोचेका छन् भन्ने भ्रमका कारण उसले आफ्नो गुप्तर हस्य खोलेकी छे । अपर्णाले एकाएक रहस्य नखोलेकी भए कदापि ऊ निस्कासनमा पर्ने थिइन । त्यसलाई सधैंका लागि मनमा दबाएर राख्न नसक्नु उसको कमजोरी बनेको छ । यही कमजोरीले समायोजनको बाटो सदाका लागि बन्द हुन्छ, अपर्णा गलहतिन्छे ।

निष्कर्ष

अपर्णाले पतिसामु आफूले गरेको पापको खुलासा गरेकी छे, तर यसमा उसको पश्चात्तापको छनकभन्दा पनि आक्रोश वा आवेगको परिणाम देखापर्छ । घटनालाई भवितव्य मानेर लोग्नेले अपर्णालाई क्षमादान गरेर स्वीकार्ने आँट गरेको भए भुवनमानको चरित्रमा पनि महानता झल्किन्छ्यो । अपर्णा पनि वर्षौंदेखि गुम्सिएर रहेको मानसिक सन्तापबाट मुक्त हुने थिई र दुर्घटनाबाट ऊ जोगिने थिई तर भुवनमान त्यस्तो आँट गर्दैन । शिक्षित र जागिरे भए पनि पारम्परिक सोच र आडम्बरी सामाजिक संस्कारबाट किञ्चित पनि मुक्त हुन नसकेकाले लोग्ने आवेगमा आउनु, पत्नीको संवेगलाई उसले आत्मसात गर्न नसक्नु स्वाभाविक देखिन्छ । अतः अपर्णा घनकाला हुनुमा उसको

असामान्य मानसिकताका अतिरिक्त समाजको परम्परित सङ्कुचित अनुदार प्रवृत्तिको पनि गौण भूमिका छ भन्ने कुरालाई नकार्न सकिन्न ।

सामान्य नारीका लागि विगतको आफ्नो दोष सदाका लागि गोप्य बनाई लुकाइरहन कठिन थिएन तर अपर्णा असामान्य मनोदशाबाट गुञ्जिरहेकी नारी भएकीले उसलाई त्यही गुप्त रहस्यकै कारण समायोजनमा कठिनाई भयो । अर्को तर्क के पनि हो भने अनुकूल वातावरण वा परिवेश भइदिएको भए असामान्य मनोदशाको पनि उपचार हुन्थ्यो र अपर्णाले पनि सहज महसुस गर्न सक्थी । पारिवारिक समायोजन प्राप्त हुन सक्थ्यो र घरमा रमाउने थिई । विगतमा उसले गरेको जस्तोसुकै पाप भए पनि उसले सायद बिसर्ने थिई । जेठानीसँग रिस गर्नपर्ने अवस्था नै आउने थिएन । जेठाजुको सम्मान बढ्दा ईर्ष्या नगरी ऊ खुसीमा सहभागी बन्ने थिई तर अपर्णाले त्यसो गर्न सकिन्न, किनभने ऊ असामान्य छे र वातावरण पनि उसले चाहेजस्तो छैन । यसरी उपन्यासले पारिवारिक समायोजनको आवश्यकता औल्याउन खोजेको प्रस्ट हुन्छ ।

परम्परित पुरुषप्रधान समाज जहाँ नारीले जन्मथलो छाडेर अर्कैको घरलाई कर्मथलो बनाएर, नयाँ अनुहार, नयाँ ठाउँ, समाज, परिवेश आदिसँग घुलमिल हुन आवश्यक हुन्छ, त्यहाँ पारिवारिक र सामाजिक समायोजनका निमित्त समस्या हुन्छ नै । त्यसमा पनि कुनै घटनाविशेष वा कुनै कारण मानसिक उल्झनमा परेकी नारीले अपसमायोजनको सिकार हुनु अस्वाभाविक होइन । अपर्णा उपन्यासले विवाहिता नारीलाई नै विषय बनाएको छ । उपयुक्त मनोवैज्ञानिक कारणहरूलाई यथोचित स्थान दिएर स्वभाविक परिणतिमा टुङ्ग्याउने काम भएको छ । अतः यस उपन्यासले नारी मानसिकताको चिरफार गरेर मनोवैज्ञानिक उपन्यास परम्परामा थप महत्त्व स्थापित गरेको छ । अस्तु

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

- उपाध्याय, केशवप्रसाद. (२०४०). **साहित्य-प्रकाश** (तेस्रो संस्क.). काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- जमुआर, कृष्ण कुमार, (१९७३इ) **मनोविज्ञानकी रूपरेखा** बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी ।
- डी.एस. मधुकर (सम्पा.).(१९७६इ). **मनोविज्ञान परिभाषा कोश**. दिल्ली : नियन्त्रक, प्रकाशन विभाग, भारत सरकार सिविल लाइन्स ।
- थापा, मोहन हिमांशु. (२०५०) **साहित्य-परिचय**. (चौथो संस्क.) काठमाडौं : साभा प्रकाशन
- देवेन्द्र कुमार(अनु.). (१९९६ इ.) **फ्रायड मनोविश्लेषण**. (द्वितीय संस्क.). दिल्ली : राजपाल एण्ड सन्ज ।
- पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (२०४०) **नेपाली बृहत् शब्दकोश** , काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- भण्डारी, कृष्णप्रसाद, (२०४५) **मानसिक अन्तर्द्वन्द्व र कुण्ठा** काठमाडौं:साभा प्रकाशन ।
- मल्ल,गोठाले, गोविन्द बहादुर, (२०५३)अपर्णा, बगर, पूर्णाङ्क ५१,नदी प्रकाशन प्रा.लि.
- शर्मा, देवेन्द्रनाथ (अनु.). (१९६९इ).**मनोविश्लेषण और साहित्यलोचन**. पटना : भारती भवन ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद. (२०५२). **शोधविधि**. ललितपुर : साभा प्रकाशन, ।

परिश्रमीको 'जूनको चुम्बन' गजलसङ्ग्रहको विधातात्त्विक अध्ययन

नारायणप्रसाद शर्मा गैरे

लेखसार

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा घनश्याम न्यौपाने 'परिश्रमी' द्वारा लिखित 'जूनको चुम्बन' गजलसङ्ग्रहमा सङ्गृहीत गजलहरूको विधातत्त्वका आधारमा समीक्षा गरिएको छ । यी गजलहरूमा संरचनासम्बन्धी एकाइ वा घटकहरू - सेर, मिसरा, मतला, मध्यभागका सेर, मकता, काफिया, रदिफ, तखल्लुस र लय, एवं मूल तत्त्वहरू - विषयवस्तु: भाव वा विचार, भाषाशैली, विम्बालङ्कार, सहभागी, परिवेश, उद्देश्य र दृष्टिबिन्दुको संयोजन केकसरी भएको छ ? भन्ने समस्यामा आधारित भएर अध्ययन गरिएको छ । अध्ययन गर्नका निम्ति पुस्तकालयविधिबाट सामग्री संकलन गरिएको छ भने विषयवस्तुको अध्ययन विश्लेषणात्मक विधिबाट गरिएको छ । गजलगत विधातत्त्वका आधारमा अध्ययन गरेर परिश्रमीको 'जूनको चुम्बन' गजलसङ्ग्रहमा सङ्गृहीत गजलहरूमध्ये अधिकांश गजलहरू स्तरीय रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दावली

विधातत्त्व, मतला, मकता, काफिया, रदिफ, तखल्लुस, बहर, पिङ्गल छन्द, सेर, मिसरा, लक्षण, मात्रा गिरावट, मात्रामिलावट, मात्राचढावट ।

१. विषयप्रवेश

घनश्याम न्यौपाने 'परिश्रमी' (२०१५) ले आफ्नै घरमा पिताबाट अक्षर आरम्भ गरेका हुन् । परिश्रमीले विभिन्न विद्यालय, महाविद्यालय र विश्वविद्यालयमा अध्ययन गरेर प्रवेशिका, प्रमाणपत्र र स्नातक हुँदै औपचारिक रूपमा नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर र 'हिन्दी और नेपाली गजलों का विश्लेषणात्मक अध्ययन' शीर्षकमा विद्यावारिधि गरेका छन् । उनको लेखनका दृष्टिले पहिलो रचना **आयो वसन्त** कविता (२०३०) हो भने प्रकानका दृष्टिले **जागजाग** (सिम्निक, सन् १९७४) कविता हो । यी दुवै हाल अप्राप्त छन् । पुस्तकाकारमा प्रकाशित उनको पहिलो कृति अन्यमा खण्डकाव्य (२०३६) हो । विभिन्न साहित्यिक सङ्घसंस्थामा समेत प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा संलग्न भएर नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धिमा सक्रिय रहेका परिश्रमी कहिलेकाहीँ साहित्यका अन्य विधामा समेत

कलम चलाउन सक्रिय भए पनि उनको खास रूचिको क्षेत्र गजल नै रहेको छ । उनको गजललेखन तथा अनुसन्धान र समीक्षणका साथै गजललेखनप्रशिक्षणमा समेत गहिरो रूचि रहेको छ । उनलाई नेपाली साहित्यको विकासमा पुऱ्याएको योगदानको कदर गरेर विभिन्न साहित्यिक सङ्घसंस्थाहरूले उचित सम्मान र पुरस्कार पनि प्रदान गर्दै आइरहेका छन् । विभिन्न व्यक्तित्वका धनी घनश्यामले स्रष्टा र द्रष्टा दुवै व्यक्तित्वको सन्तुलित भूमिका निर्वाह गरेका छन् । विद्यालय, महाविद्यालय र विश्वविद्यालय तहका पाठ्य सामग्रीहरूको समीक्षासमेत लेख्ने परिश्रमीका नेपाली गजलका समीक्षासम्बन्धी पुस्तकहरूका साथै **यो मौसम** (२०५०), **घामको छहारी** (२०५३), **जून चुहेको रात** (२०६०), **जुनुमामा** (२०६०, सह), **राम्रा चाचा मिठा पापा** (२०६३) र **जूनको चुम्बन** (२०७३) गजल सङ्ग्रहसमेत प्रकाशित भएका छन् । उनको

यो मौसममा ७५, घामको छहारीमा ६०, जून चुहेको रातमा ८२, (दोस्रो संस्करणमा १२५), जुनुमामामा १०, राम्रा चाचा मिठा पापामा २० र जूनको चुम्बनमा १०० ओटा गजलहरू सङ्गृहीत छन् । यी गजलहरूमा विविध विषयको अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ । उनका प्रकाशित गजल सङ्ग्रहहरूमध्ये हाल यहाँ यही पछिल्लो गजलसङ्ग्रह जूनको चुम्बनको मात्रै विधातात्विक अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ ।

२. परिश्रमीको 'जूनको चुम्बन' गजलसङ्ग्रहको संरचनात्मक स्वरूप

गजलका बाहिरी संरचक तत्वका रूपमा सेर, मिसरा, मतला, मकता, काफिया, रदफ र तखल्लुस रहेका छन् । यहाँ गजलका यी बाहिरी तत्वका आधारमा घनश्याम न्यौपाने परिश्रमीको 'जूनको चुम्बन'मा सङ्गृहीत गजलहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

२.१ 'जूनको चुम्बन'मा सेरविधान

'जूनको चुम्बन'मा सङ्गृहीत गजलहरूमध्ये ३ ओटा (३, ७० र ७१औँ) गजलहरूमा चार सेरको प्रयोग गरिएको छ । ३७ ओटा (२, ४, ५, ६, ७, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, ४०, ४१, ४६, ४७, ५६, ५७, ६०, ६१, ७२, ७३, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८९, ९०, ९२ र ९३ औँ) गजलहरूमा ५ सेरको प्रयोग गरिएको छ । ३५ ओटा (८, ९, १०, ११, २५, २६, २७, २८, ३१, ३२, ३६, ३७, ३८, ३९, ४४, ४५, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५८, ५९, ६२, ६३, ६८, ६९, ७५, ७६, ८५, ८६, ९४, ९५, र १०० औँ) गजलहरूमा ६ सेरको प्रयोग गरिएको छ । १७ ओटा (१, २९, ३०, ३४, ३५, ४२, ४३, ५४, ५५, ६४, ६५, ६६, ६७, ७७, ७८, ९८ र ९९ औँ) गजलहरूमा ७ सेर प्रयुक्त छन् । यसरी नै ४ ओटा (३३, ७४, ९६ र ९७ औँ) गजलहरूमा ८ सेरको प्रयोग गरिएको छ भने ४ ओटा (२४, ८७, ८८ र ९१ औँ) गजलहरूमा ९ सेरको प्रयोग गरिएको छ । यसरी

यस सङ्ग्रहमा सबैभन्दा बढी अर्थात् ५ सेरका ३७ ओटा गजलहरू सङ्गृहीत छन् भने त्यसपछि ६ सेरका ३५ ओटा गजलहरू सङ्गृहीत छन् । त्यसपछि ८ र ९ सेरका ४/४ गजल र ४ सेरका ३ ओटा गजलहरू सङ्गृहीत छन् । तुलनात्मक रूपमा हेर्दा ३, ८ र ९ सेरका गजलहरूको सङ्ख्या निकै कम रहेको पाइन्छ । यसरी उनले खास गरी पाँचदेखि एघार सेरसम्मका गजल सुन्दर हुन्छन् भन्ने मान्यतालाई महत्त्व दिन खोजेको देखिन्छ भने थोरै सङ्ख्यामा पनि चार सेरका समेत गजल रचना गरेको देखिन्छ ।

२.२ मतलाको प्रयोग

अनुप्रासयुक्त गजलको पहिलो सेरलाई मतला भनिन्छ । मतलासेर कमजोर भएमा पूरै गजल कम प्रभावकारी देखिने हुँदा गजलकारहरूले यसको सिर्जनामा विशेष ध्यान दिएको देखिन्छ । यस दृष्टिले हेर्दा परिश्रमीले रदफयुक्त मुरदफर र रदफहीन गैर मुरदफ दुवै थरी गजलको रचना गरेको देखिन्छ भने दुवै थरी गजलका मतलाका दुवै मिसरामा काफियाको प्रयोग गरेको देखिन्छ । उनले रदफहीन गैरमुरदफ गजल कम सङ्ख्यामा रचना गरेका छन् भने रदफयुक्त मुरदफ गजल नै बढी सङ्ख्यामा रचना गरेका छन् । उनका रदफयुक्त मुरदफ गजलका केही मतला र रदफहीन गैरमुरदफ गजलका केही मतला यस प्रकारका छन् :

पूर्णचन्द्रकी चाँदनी तिमी

रूपरङ्गकी छौ धनी तिमी (परिश्रमी, २०७३ : ८५) उज्यालो विरोधी रमाउँदै छ राति चढेको छ माथि उही राष्ट्रघाती (परिश्रमी, २०७३ : ६२)

यहाँ बुढ्का आँसुको बग्छ खोली बसेको छ द्रष्टा नबोली नबोली (परिश्रमी, २०७३ : ६६)

यसरी परिश्रमीले रदफको प्रयोग गरेर तथा नगरेरै पनि आफ्ना गजलमा सुन्दर मतलाको प्रयोग गरेको देखिन्छ । उनका गजलमा प्रयुक्त मतलाहरू प्रायः सबल रहेका छन् ।

२.३ मकताको प्रयोग

गजलको अन्तिम सेर मकता हुन्छ । मकतालाई गजलको समापक सेर भनिन्छ । कतिपय गजलकारहरूले यसमा तखल्लुसको समेत प्रयोग गरेको देखिन्छ, भने कसैले तखल्लुसको प्रयोग नगरेको पनि पाइन्छ । केही गजलकारले तखल्लुसको प्रयोग मकतासेरमा नगरेर अन्य सेरमा गरेको पनि देखिन्छ । खास गरी गजललाई उत्तरोत्तर प्रभावकारी बनाउँदै गएर चरमोत्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि श्लेषार्थी तखल्लुससहितको मकताको प्रयोग बढी प्रभावकारी हुन्छ । परिश्रमीको 'जूनको चुम्बन' गजलसङ्ग्रहमा सङ्गृहीत गजलका केही मकतासेर यस प्रकारका छन् :

म दिन्छु उज्यालो जली मै न जस्तो

त्यसैले छु लेख्छु गजल जिन्दगीमा (परिश्रमी, २०७३ : ७९)

आरामको विरोधी हो परिश्रमी छ

कर्म नै हो धर्म यही भन्छ घनश्याम (परिश्रमी, २०७३ : १०७)

यसरी परिश्रमीले तखल्लुसको प्रयोग नगरेर तथा गरेर पनि गजलमा मकता सेरको प्रयोग गरेको देखिन्छ ।

२.४ काफियाको प्रयोग

अनुप्रासलाई काफिया भनिन्छ । घनश्याम न्यौपाने परिश्रमीले 'जूनको चुम्बन' गजल सङ्ग्रहमा पूर्णशब्द, एकल, मिश्रित र मिलित काफियाहरूको प्रयोग गरेको पाइन्छ । उनका ७२ ओटा (१, २, ३, ४, ५, ७, ८, ९, १०, ११, १५, १७, १८, २२, २३, २४, २५, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ४२, ४५, ४६, ४८, ४९, ५०, ५१, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ७०, ७१, ७२, ७४, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८५, ८६, ८७, ८८, ९२, ९३, ९५, ९६, ९७, ९८ र ९९ औँ) गजलहरूमा मिश्रित काफियाको प्रयोग गरिएको छ । १८ ओटा (६, १२,

१३, १४, १६, १९, २०, २१, २६, ३९, ४७, ५२, ५९, ६९, ७३, ८३, ८९ र १०० औँ) गजलहरूमा पूर्णशब्द काफियाको प्रयोग गरिएको छ । ३ ओटा (३२, ४१ र ४४ औँ) गजलहरूमा मिलित काफियाको प्रयोग गरिएको छ । ७ ओटा (४०, ४३, ७५, ८४, ९०, ९१ र ९४ औँ) गजलहरूमा एकाक्षरी काफियाको प्रयोग गरिएको छ । उनका गजल नं. १९, २९, ७२ आदि केही गजलहरूमा काफिया प्रयोगमा केही असहजता देखिए पनि प्रायः उनी काफिया प्रयोगमा सफल देखिन्छन् । उनले सबैभन्दा बढी (७२ ओटा) गजलमा मिश्रित काफियाको प्रयोग गरेका छन् । १८ ओटा गजलहरूमा पूर्णशब्द, ७ ओटा गजलमा एकाक्षरी र ३ ओटा गजलमा मिलित काफियाको प्रयोग गरेका छन् । उनका गजलमा काफियाको पुनरावृत्ति कमै मात्रामा भएको पाइन्छ । उनका यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत गजलहरूमा काफिया प्रयोगमा अस्वाभिकता र कृत्रिमता कमै भल्किन्छ, भने सहजता र सरसता नै बढी भेटिन्छ । समग्रमा हेर्दा काफिया प्रयोगका दृष्टिले परिश्रमीका गजल सफल देखिन्छन् । नमुनाका लागि केही काफियायुक्त सेर यहाँ प्रस्तुत छन् :

तुफानी छ हावा बिहानी प्रहरमा

चिसो पो छु भोग्दै म तातो शहरमा (परिश्रमी, २०७३ : १०४)

कतै जानु नै छैन गोडा उचाल्यौ

पखेटाबिना नै तिमी उड्न थाल्यौ (परिश्रमी, २०७३ : १०८)

२.५ रदिकको प्रयोग

काफियापछि आउने पद, पदावली र वाक्यलाई रदिक भनिन्छ । परिश्रमीले यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत अधिकांश गजलहरूमा रदिकको प्रयोग गरेको देखिन्छ, भने थोरै गजलहरूमा मात्रै यसको प्रयोग नगरेको देखिन्छ । यस दृष्टिले हेर्दा उनको यस सङ्ग्रहमा रदिकयुक्त मुरदृफ गजलहरूकै सङ्ख्या बढी रहेको पाइन्छ । रदिकको प्रयोग गरिएका मुरदृफगजल उनका रदिकहीन गैरमुरदृफ गजलभन्दा

बढी मनमोहक पनि देखिएका छन् ।

परिश्रमीका २८ ओटा (१, २, ३, ५, ६, ७, ८, १० १२, १३, १५, १७, १८, १९, २२, २३, २६, ३१, ३२, ३३, ३५, ६०, ६४, ७३, ८१, ८२, ८४ र ८९ औं) गजलहरूमा बहुल रदिकको प्रयोग गरिएको छ भने ४२ ओटा (९, १४, १६, २०, २५, २७, २८, २९, ३०, ३७, ३८, ४१, ४५, ४७, ४९, ५१, ५३, ५६, ५७, ५९, ६२, ६३, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७४, ७५, ७७, ७९, ८०, ८६, ९०, ९१, ९४, ९६, ९९ र १०० औं) गजलहरूमा एकल रदिकको प्रयोग गरिएको छ । ३० ओटा (४, ११, २१, २४, ३४, ३६, ३९, ४०, ४२, ४३, ४४, ४६, ४८, ५०, ५२, ५४, ५५, ५८, ६१, ७६, ७८, ८३, ८५, ८७, ८८, ९२, ९३, ९५, ९७ र ९८ औं) गजलहरूमा रदिकको प्रयोग गरिएको छैन । मुरदफ र गैरमुरदफ गजलका केही सेर यस प्रकार छन् :

२.५.१ रदिकयुक्त मुरदफ गजल

मरुभूमिमा बसेको आभास हुन्छ कहिले
फूलबारीमा पसेको आभास हुन्छ कहिले
(परिश्रमी, २०७३ : ११२)

२.५.२ रदिकहीन गैरमुरदफ गजल

नसोध्नु मलाई मेरै आनीबानी
छ मेरो दुखेको पुरानै कहानी (परिश्रमी, २०७३ : ११९)

माथिका मतलासेरहरूमध्ये पहिलोमा बहुल रदिकको प्रयोग गरिएको छ भने दोस्रो सेरमा एकल रदिकको प्रयोग गरिएको छ त्यसैले यी दुवै मुरदफ गजलका सेर हुन् । तेस्रो सेरमा रदिकको प्रयोग गरिएको छैन, काफियाको मात्रै प्रयोग गरिएको छ त्यसैले यो गैरमुरदफ गजलको सेर हो ।

२.६ तखल्लुसको प्रयोग

कवि वा स्रष्टाले आफ्ना रचनामा प्रयोग गर्ने छोटो नाम वा उपनामलाई तखल्लुस भनिन्छ । यसको

प्रयोग सामान्य परिचय दिन, चमत्कारपूर्ण तरिकाले वैयक्तिक विशेषता प्रकट गर्न र अभिव्यक्तिकौशल देखाउनका निम्ति गरिन्छ । परिश्रमीले गजलमा तखल्लुसको प्रयोग कमै मात्रामा गरेको देखिन्छ । उनले कतै अभिधार्थ र कतै श्लेषार्थमा तखल्लुसको प्रयोग गरेको पाइन्छ । तसल्लुसको प्रयोग गरिका दुई सेर तल प्रस्तुत छन् :

घनश्याम घुमदै छ पागलसरी

कुनै ज्यान पायौ तिमी आइनौ (परिश्रमी, २०७३ : २८)

परिश्रमी बनी रहनु यस्तै

सन्देश पुगोस् जनजन मेरो (परिश्रमी, २०७३ : ८२)

३. परिश्रमीको 'जूनको चुम्बन'मा लयविधान

मानवीय मनको भावानुभूतिको सहज र स्वःस्फूर्त साङ्गीतिक अभिव्यक्तिलाई लय भनिन्छ । नेपाली भाषामा भने पुनर्जागरणकालपश्चात् पनि मुक्तलय र लोकलयमा समेत गजल रचना गर्ने गजलकारहरूको सङ्ख्या अत्यधिक छ । शास्त्रीय बहर वा संस्कृत पिङ्गल छन्दमा गजल रचना गर्ने गजलकारहरूको सङ्ख्या नेपालीमा निकै कम छ । तिनै थोरै स्रष्टाहरूमध्येका एक जना गजलकार घनश्याम न्यौपाने परिश्रमी पनि हुन् । उनका अन्य सङ्ग्रहहरूमा सङ्गृहीत धेरै जसो गजलहरू लोकलय वा स्वनिर्मित लयमा लेखिएका भए पनि उनको पछिल्लो गजल सङ्ग्रह 'जूनको चुम्बन' मा सङ्गृहीत सबै गजलहरूमा शास्त्रीय बहर एवं छन्दको प्रयोग गरिएको छ । यहाँ यस सङ्ग्रहमा रहेका गजलहरूको लयविधान (छन्दविधानका बारेमा) छोटकरीमा चर्चा गरिएको छ ।

'जूनको चुम्बन'मा सङ्गृहीत पहिलो गजलमा १६मात्राको चौपाई मात्रिक छन्दको प्रयोग गरिएको छ । हरेक पाउ तथा पङ्क्तिमा १६ मात्रा हुने छन्दलाई पादाकुलक छन्द भनिन्छ । सबै पङ्क्तिमा समानमात्रा हुने हुँदा यसलाई सममात्रिक छन्द पनि भनिन्छ ।

परिश्रमीले यस छन्दको प्रयोग गरेर रचना गरेका गजलको एउटा सेर यस प्रकारको छ :

SS SS SS SS

जूनको चुम्बन मीठो लाग्यो

प्रेम निवेदन मीठो लाग्यो (परिश्रमी, २०७३ : १९)

उनको ३८ औं गजलमा पनि १६ मात्रा हुने पादाकुलक यात्रिक छन्दकै प्रयोग गरिएको छ । त्यस गजलको एउटा सेर नमुनाका लागि यहाँ प्रस्तुत छ :

मधुरस पाउँछु मधुशालामा

पिउँछु पिलाउँछु मधुशालामा (परिश्रमी, २०७३ : ५८)

यसरी नै उनको ६२ औं गजलमा समेत उक्त छन्दको प्रयोग गरिएको छ । त्यसको एउटा सेर नमुनाका लागि प्रस्तुत छ :

मन होस् पुष्पित उपवन मेरो

कम होस् दिलको तडपन मेरो (परिश्रमी, २०७३ : ८२)

यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत ५१औं गजलमा १२ मात्रा हुने तोमर मात्रिक छन्दको प्रयोग गरिएको छ । हरेक पाउ तथा पङ्क्तिमा बाह्र मात्रा हुने छन्दलाई तोमर छन्द भनिन्छ । सबै पाउमा समान मात्रा हुने हुँदा यसलाई सममात्रिक छन्द पनि भनिन्छ । परिश्रमीको यस छन्दको प्रयोग गरिएको गजलको एउटा सेर यस प्रकार छ :

जय होस् सबको जय होस्

जीवन मङ्गलमय होस् (परिश्रमी, २०७३ : ७१)

'जूनको चुम्बन'मा सङ्गृहीत उनको ९६ औं गजलमा पनि १२ मात्रा हुने तोमरमात्रिक तथा सममात्रिक छन्दको प्रयोग गरिएको छ । त्यस गजलको एउटा सेर निम्नलिखित प्रकारको छ :

अचमको काम भयो

जतासुकै जाम भयो (परिश्रमी, २०७३ : १२०)

यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत २, २३, ३९ र ७५ औं गजलमा खफिफ मख्बुन महजुफ मुन्सरेह बहरको प्रयोग गरिएको छ । त्यस्ता गजलका केही सेर तल प्रस्तुत छन् :

SIS SIS ISSS

फाइलुन् फाइलुन् मफाईलुन्

आज मेरो नजिक तिमी आयौ

यो भो बेठिक कि ठिक तिमी आयौ (परिश्रमी, २०७३ : २०)

छन् धनी जो महल सजाएका

मोजमा रागमा रमाएका (परिश्रमी, २०७३ : ५९)

यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत ३, ५, ७, २४, २५, २६, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३५, ३६, ४२, ४४, ४६, ४७, ४८, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५९, ६१, ७०, ७८, ८२, ८३, ८४, ८७, ९१, ९२, ९४, ९५ र ९८ औं गजलमा मुतकारिब मुसम्मन सालिम बहरको प्रयोग गरिएको छ । यस बहरको लक्षण र यस्ता गजलका केही सेरका उदाहरण यस प्रकारका छन् :

फऊलुन् फऊलुन् फऊलुन् फऊलुन्

ISS ISS ISS ISS

छ केके लुकेको सजल ती नयनमा

म देखिरहेछु गजल ती नयनमा (परिश्रमी, २०७३ : २५)

जमेको थियो दिल पगाल्यो कसैले

मलाई उतै तान्न थाल्यो कसैले (परिश्रमी, २०७३ : ४४)

यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत १७ औं र ४० औं गजलमा मुतकारिब मुसद्दस सालिम बहरको प्रयोग गरिएको छ । ती गजलका एकएक सेर तल प्रस्तुत छन् :

फऊलुन् फऊलुन् फऊलुन्

ISS ISS ISS

रमाऊँ भनी यो जुनीमा

डुबें प्रेमको पोखरीमा (परिश्रमी, २०७३ : ६०)

यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत ४, २७, २८ र ६५ औं गजलमा मुतदारिक मुजाहिफ बहरको प्रयोग गरिएको छ । यो बहर संस्कृत द्रुता तथा सुन्दरी छन्दसित मिल्दोजुल्दो छ । यस बहरमा लेखिएको गजलको एउटा सेर यस प्रकारको छ :

फाइलुन् मफा फाइलुन् मफा

SIS IS SIS IS

प्रेम हो खुसी प्रेम त्रासदी

प्रेम रोग हो प्रेम औषधी (परिश्रमी, २०७३ : २२)
प्रस्तुत सङ्ग्रहमा रहेका ६, १८, ३७, ४१, ४३ र
७३ औं गजलमा मुतदारिक मुसम्मन सालिम बहरको
प्रयोग गरिएको छ ।

फाइलुन् फाइलुन् फाइलुन् फाइलुन्

SIS SIS SIS SIS

प्रेमको स्वाद चाखेर आयौ तिमी

जिन्दगी दाउ राखेर आयौ तिमी (परिश्रमी,
२०७३ : २४)

यसका १२, १७ र ७१ औं गजलमा मुतदारिक मुसद्स
सालिम बहरको प्रयोग गरिएको छ । यस बहरमा
लेखिएको जगलको एउटा सेर यस प्रकारको छ :

फाइलुन् फाइलुन् फाइलुन्

SIS SIS SIS

आज माटो दुखेको छ है

रोग पक्कै लुकेको छ है (परिश्रमी, २०७३ : ३०)

८ औं गजलको रचना निम्न लिखित प्रकारको सूत्रमा
गरिएको छ :

मुस्तफ् फैलुन् मुस्तफ् फैलुन् मफाईलुन्

SS SS SS SS ISSS

दुख्दा तिम्रो छाती सम्भें तिम्रीलाई

एकै थिएँ राति सम्भें तिम्रीलाई (परिश्रमी,

२०७३ : २६)

यसमा रहेका गजलहरूमध्ये ९, १०, १३, २२, ८० र
८१ औं गजलमा मुतकारिब मुसम्मन महजुफ बहरको
प्रयोग गरिएको छ । यीमध्ये एउटा गजलको सेर
यस्तो छ :

फऊलुन् फऊलुन् फऊलुन् मफा

ISS ISS ISS IS

निकै भो नि तिम्रो सहरमा म छु

र तिम्रै नशालु नजरमा म छु (परिश्रमी,
२०७३ : ३१)

तिम्रीलाई पूजा गरें प्रेमले

म तिम्रै शरणमा परें प्रेमले (परिश्रमी, २०७३ :

३४)

यसका ११ र ५० औं गजलमा कामिल
मुरब्बा सालिम बहरको प्रयोग गरिएको छ । यहाँ
नमुनाका लागि एउटा सेर प्रस्तुत गरिएको छ :

मुतफाइलुन् मुतफाइलुन्

IISIS IISIS

मुखमा मिठो रसमाधुरी

र छ धारिलो करमा छुरी (परिश्रमी, २०७३ : ७०)

यसमा सङ्गृहीत १४, २१ र ७२ औं गजलमा हजज
अखरब अवतार मुसद्स बहरको प्रयोग गरिएको छ ।
यो बहर संस्कृत तोटक छन्दसँग मिल्दोजुल्दो छ ।

यसको उदाहरण यस प्रकारको छ :

मुतफाइलुन् मुतफाइलुन्

IIS IIS IIS IIS

मनमा धमिलोपन वञ्चित होस्

नवचिन्तन सार्थक सञ्चित होस् (परिश्रमी,
२०७३ : ९२)

यसमा रहेको १५ औं गजलमा मुजारे बहरको प्रयोग
गरिएको छ । त्यसको एउटा सेर यस्तो छ :

मुस्तफ्इलुन् फे मुस्तफ्इलुन् फे

SSISS SSISS

उन्मुक्त जस्तै थियौ तिमी नै

जन्जालमा बल्भियौ तिमी नै (परिश्रमी,
२०७३ : ३३)

उनको १९ औं गजलमा मुजारे बहरको प्रयोग
गरिएको छ :

मुस्तफ्इलुन् फऊलुन् मुस्तफ्इलुन्

SSIS ISS SSIS

मदहोसको मजाले पीडा भुलूँ

हर साँझ मलाई हाँक्छ पिउने रहर (परिश्रमी,
२०७३ : ३७)

२० औं गजलमा स्वनिर्मित नयाँ बहरको प्रयोग भएको
छ । त्यसको एउटा सेर यस प्रकारको छ :

मुस्तफ्इलुन् फऊलुन् फैलुन्

SSIS ISS SS

तिम्रो सहर अनौठो लाग्यो

मीठो जहर अनौठो लाग्यो

३४ औं गजलमा हजज मुसद्दस मकबुज बहरको प्रयोग गरिएको छ । त्यसको एउटा सेर यस्तो छ :
मफाइलुन् मफाइलुन् मफाइलुन्

ISIS ISIS ISIS

सजाउनु छ जे जहाँ सजाइयोस्
नचाहिने कुराहरू हटाइयोस् (परिश्रमी,
२०७३ : ५४)

४५ औं गजलमा हजज मुर्ब्बा मकबुज बहरको प्रयोग गरिएको छ । यो बहर संस्कृतको चामर वा तूणक छन्दसँग मिल्दोजुल्दो छ । लक्षण र उदाहरण यस प्रकार छ :

मफाइलुन् मफाइलुन् फे

ISIS ISIS S

कतै दिया जलाँउदै छन्

कतै भने निभाँउदै छन् (परिश्रमी, २०७३ :
६५)

४९ औं गजलमा हजज मुसम्मन मकबुज बहरको प्रयोग गरिएको छ । यो बहर संस्कृतको मञ्चचामर छन्दसँग मिल्दोजुल्दो छ । यस्तो बहरको एउटा सेर निम्न प्रकारको छ :

मफाइलुन् मफाइलुन् मफाइलुन् मफाइलुन्

ISIS ISIS ISIS ISIS

कहाँ उसै सकार्दछन् नकार्न चाहनेहरू

समाजभित्र नै त छन् बिगार्न चाहनेहरू

६०, ६३, ६७, ७९, ८५ र ८९ औं गजलमा मुजारे बहरको प्रयोग गरिएको छ । यहाँ उदाहरणका रूपमा एउटा सेर प्रस्तुत छ :

मुस्तफ्इलुन् फऊलुन् मुस्तफ्इलुन् फऊलुन्

SSIS ISS SSIS ISS

विश्वासको नदीमा खहरे बगाउँदै छन्

अनि यो भएन भन्दै हल्ला चलाउँदै छन्
(परिश्रमी, २०७३ : १००)

६४ औं गजलमा मुजारे बहरको प्रयोग गरिएको छ ।

त्यस्तो एउटा सेर यस प्रकारको छ :

मुस्तफ्इलुन् फऊलुन् मुस्तफ्इलुन् मफा

SSIS ISS SSIS IS

बुझ्ने र बुझ्पचाउने बानी हजुरको

साँचो कुरा लुकाउने बानी हजुरको (परिश्रमी,

२०७३ : ८४)

६६ र ६८ औं गजलमा मुजाहिफ बहरको प्रयोग गरिएको छ :

फाइलुन् मफाइलुन् मफाइलुन् मफा

SIS ISIS ISIS IS

हिंङ्नु हुन्न त्यै पुरानु चालले अब

फेर्नपछि काँचुली नेपालले अब (परिश्रमी,
२०७३ : ८८)

६९, ७४, ७७, ८८ र ९० औं गजलमा मुजाहिफ बहरको प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तो एउटा सेर यस प्रकारको छ :

मफाइलालुन् मफाइलालुन्

ISSISS ISSISS

म प्रेममाला सजाऊँ भन्छु

तिमी नदीमा बगाउँदै छौ (परिश्रमी, २०७३ :
९५)

७६ औं गजलमा नवनिर्मित बहरको प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तो गजलको एउटा सेर निम्न लिखित प्रकारको छ :

फऊलुन् फाइलुन्

ISS SIS

सतायो भोकले

दुख्यो मन शोकले

९३ औं गजलमा रमल मुर्ब्बा बहरको प्रयोग गरिएको छ :

फाइलालुन् फाइलालुन्

SIS SISS

पूर्णमाको रात आओस्

जूनले धर्ती रंगाओस् (परिश्रमी, २०७३ :
११७)

९६ औं गजलमा हजज मुरब्बा सालिम बहरको प्रयोग गरिएको छ :

मफाईलुन् मफाईलुन्

ISSS ISSS

रूँदै छुन् आर्त पीडामा

छ को संलग्न सेवामा (परिश्रमी, २०७३ : १२२)

९९ औं गजलमा मुदारिक मुरब्बा सालिम बहरको प्रयोग गरिएको छ । यस्तो बहरको एउटा सेर तल प्रस्तुत छ :

फाइलुन् फाइलुन्

SIS SIS

बन्द मूलद्वार छ

मौन सरकार छ (परिश्रमी, २०७३ : १२५)

१०० औं गजलमा मिश्रित बहरको प्रयोग गरिएको छ :

मफाइलुन् मफाइलुन् मफाइलुन्

ISIS ISIS ISIS

म राष्ट्रमाथि घात गर्न सक्दैन

म स्वार्थको समुद्र तर्न सक्दैन (परिश्रमी, २०७३ : १२६)

४. 'जूनको चुम्बन' मा वस्तुसंयोजन तथा भावविधान

परिश्रमीको 'जूनको चुम्बन' गजल सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत गजलहरूमा विविध भावको अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ । सामाजिक यथार्थवादी धारणा, व्यङ्ग्य चेतना, युगान्तकारी परिवर्तनको चाहना, प्रगतिवादी चिन्तन, स्वच्छन्दतावादी स्वर, शृङ्गारिक भावधारा, देशभक्ति, लोकतान्त्रिक चेतना, निराशा र आशाको अभिव्यक्ति, कुशासन र भ्रष्टाचारको विरोध, हत्याहिंसाको विरोध र मानवताको खोजी, बेरोजगारीको अवस्थाप्रति चिन्ता, प्राकृतिक सौन्दर्य, जीवनचेतना आदिसित सम्बन्धित विविध भावको अभिव्यक्तिका दृष्टिले यसमा सङ्गृहीत उनका गजलहरू उल्लेखनीय छन् । त्यस्ता केही नमुनाहरू तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१ सामाजिक यथार्थवादी धारणा

परिश्रमीको 'जूनको चुम्बन' गजल सङ्ग्रह (२०७३)मा सङ्गृहीत गजलहरूमध्ये केही गजलहरूमा वर्तमान समयमा नेपाली जनजीवनले भोग्नुपरिरहेका कष्टकर विषम परिस्थितिको यथार्थपरक वर्णन गरिएको छ । निमुखा गरिब नेपालीहरूले जीवन यापन गर्ने क्रममा प्राप्त गरेका अनेकौं किसिमका कठिनाइहरू, दुःखपीडा, निरीहता, नीरसता, संवेदन शून्यता, निरुपायता, निराशा तथा यस विचमा पनि सँगालेको जिजीविषाको चित्रण गरिएको छ । वर्तमानमा शिक्षित हुने र आर्थिक भौतिक दृष्टिले समृद्ध हुने मानिसहरूको सङ्ख्या ह्वात्तै बढेको भए पनि दया, माया, सद्भाव र परोपकारको भावना भन्नुभन्नु हराउँदै गएर शक्तिशालीहरू निर्दयी र चरम स्वार्थी भइदिँदा असहाय गरिब नेपालीहरूको जीवन दुःखपूर्ण बन्दै गएको अवस्थाको जीवन्त चित्र प्रस्तुत गरिएको छ । यस्ता केही गजलका सेरहरू तल प्रस्तुत छन् :

उज्यालोले भोग्दै छ बन्धन अचेल

अँध्यारो बढेको छ भन्नुभन्नु अचेल (परिश्रमी, २०७३ : २७)

कठै भोपडी ती महलका खुसीमा

सधैं भोकमा छुन् कहाँ मिल्छ शान्ति (परिश्रमी, २०७३ : ५१)

यहाँ बुद्धका आँसुको बग्छ खोली

बसेको छ द्रष्टा नबोली नबोली (परिश्रमी, २०७३ : ६६)

भोकाहरू छन् भोकै बसेका

अन्यायका दलदलमा फसेका (परिश्रमी, २०७३ : ७२)

कसैले सुनेनन् पुकारा दुःखीको

म बुझ्दै छु स्वार्थी छ संसार साथी (परिश्रमी, २०७३ : ७६)

४.२ समाजका विभिन्न क्षेत्रमा व्याप्त विकृतिप्रति कटु व्यङ्ग्य

मुलुकमा ठुलो जनसङ्घर्षपश्चात् गणतान्त्रिक लोकतन्त्रको बहाली भएको भए पनि नेताहरू व्यक्तिगत

र दलगत स्वार्थबाट माथि उठ्न सकेका छैनन् । सत्ता परिवर्तन भए पनि सत्ताको कुर्सीमा बस्ने व्यक्तिको प्रवृत्तिमा खासै परिवर्तन आउन सकेको छैन, विधिको शासन चलन नसकेर छाडापन बढ्दै गएको छ र राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आदि क्षेत्रमा विकृतिविसङ्गति व्याप्त भएको छ भन्दै परिश्रमीले त्यस्ता विद्रूपताप्रति व्यङ्ग्यको भटारो हानेका छन् । त्यस्ता केही गजलहरू यस प्रकारका छन् :

लुटेरा थियो जो हिजोसम्म नामुद
उही आज बन्दै छ ज्ञानी र दानी (परिश्रमी,
२०७३ : १२४)
छ यो फूलवारी उजाड भैसकेको
सुतेको छ हेरचाह गर्दैन माली (परिश्रमी,
२०७३ : ८१)
उज्यालोविरोधी रमाँउदै छ राति
चढेको छ माथि उही राष्ट्रघाती (परिश्रमी,
२०७३ : ६२)
नजारा सधैं देख्न पाइन्छ केके
चलाएर सत्ता मदारीहरूले (परिश्रमी, २०७३
: ६८)

४.३ युगान्तकारी परिवर्तनको चाहना

घनश्याम न्यौपाने परिश्रमी निर्दलीय र बहुदलीय दुवै थरी व्यवस्था देखेका, भोगेका र अनुभव गरेका व्यक्ति हुन् त्यसैले उनले जनता सूचित, शिक्षित, सचेत र जागरूक भएमा र दलीय नेताहरू देश र देशवासीप्रति इमानदार र कर्तव्यपरायण भइदिएमा वास्तविक रूपमै निरङ्कुशतन्त्रको समापन भएर गणतान्त्रिक लोकतान्त्रिक व्यवस्था सार्थक हुन्छ र सामन्ती सत्ता, संस्कार र संस्कृतिको अन्त हुन्छ भन्ने भाव व्यक्त गरेको पाइन्छ । शासकदेखि शासितसम्मका सबै व्यक्तिले दुराचार त्यागी सदाचारलाई अँगालेर आआफ्नो दायित्व निर्वाह गर्दै जानुपर्ने कुरामा उनले जोड दिएको देखिन्छ । युगान्तकारी आमूल परिवर्तनको

चाहना उनका कतिपय गजलहरूमा स्पष्ट रूपमा प्रकट भएको देखिन्छ । यहाँ यस्ता केही उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ :

नयाँ मार्ग विस्तार गर्ने छ पर्ने
गोरेटाहरू साँघुरा छन् अनेकौं (परिश्रमी,
२०७३ : २१)
अमृतमय बनाउनु छ यो धरा
सबै विषालु रूखहरू ढलाइयोस् (परिश्रमी,
२०७३ : ५४)

४.४ प्रगतिवादी चिन्तन

परिश्रमीका यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत गजलहरूमा प्रगतिवादी चिन्तन पनि सशक्त रूपमा प्रकट भएको पाइन्छ । समाज जिम्मेवार र विवेकशील बन्न नसकेको र राज्यसत्ताले प्रभावकारी ढङ्गले समानुपातिक वितरण प्रणाली कायम गर्न नसकेको हुनाले बाठा र धनीमानिसहरूकै हालीमुहाली कायम भएर लाटा, सोझा र निमुखा गरिब नेपाली जनताको अवस्था दयनीय रहेको अवस्थाप्रति परिश्रमीले चिन्ता प्रकट गरेका छन् । उनले आर्थिक र सामाजिक क्षेत्रमा व्याप्त असमानताप्रति विमति जनाउँदै लैङ्गिक, आर्थिक र सामाजिक समानताका पक्षमा आवाज उठाएका छन् । यस्ता गजलका केही सेरहरू तल प्रस्तुत छन् :

मुक्तिको घोषणा भैसक्यो तैपनि
मान्छे नै मान्छेको दास सर्वत्र छ (परिश्रमी,
२०७३ : ३६)
स्वयं सीपले ज्ञानले चलनु राम्रो
नठान्नु डुबेमा उतार्नेहरू छन् (परिश्रमी,
२०७३ : ५३)
भेद कस्तो अचम्मको हो यो
छन् गरिब भोकमै अघाएका (परिश्रमी,
२०७३ : ५९)
महलमा छ आनन्दको जिन्दगानी
यहीं भोपडीको छ जीवन कहरमा (परिश्रमी,
२०७३ : १०४)

४.५ स्वच्छन्दतावादी स्वर

परिश्रमीका यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत गजलमा स्वच्छन्दतावादी स्वर पनि सबल रूपमा प्रस्तुत भएको छ । आत्मपरकता, काल्पनिकता, विद्रोहात्मकता, प्रकृतिप्रेम, सौन्दर्यप्रेम, स्वतन्त्रताप्रेम, सहरी सभ्यताप्रति वितृष्णा र गाउँले जीवनप्रति आकर्षण, दानवीय प्रवृत्तिको विरोध र मानवतावादी चिन्तनको प्रस्तुति उनका यी गजलमा भएको पाइन्छ । भाषिक दृष्टिले समेत उनका गजल सहज र स्वाभाविक छन् । केही यस्ता गजलका सेरहरू तल प्रस्तुत छन् :

सिकारीले माय्यो उता माउलाई
कठै ! तड्पिएका बचेराहरू छन् (परिश्रमी, २०७३ : ५५)
प्रकृति मनोहर धरती
सज्जनको आश्रय होस् (परिश्रमी, २०७३ : ७१)
महलमा कहाँ पाउनु प्रेम चोखो
रमाएको तिम्रै कुटीमा छु प्यारी (परिश्रमी, २०७३ : १०५)
पूर्णमाको रात आओस्
जूनले धर्ती रँगाओस् (परिश्रमी, २०७३ : ११७)

४.६ शृङ्गारिक भावाभिव्यक्ति

शृङ्गारिक भाव गजलमा विगतदेखि वर्तमानसम्म नै प्रयोग हुँदै आएको महत्त्वपूर्ण विषय हो । 'जूनको चुम्बन'मा प्रेमका संयोग र वियोगसम्बन्धी भावको कलात्मक प्रस्तुति भएको पाइन्छ । मायालुको रूपमाधुरी, शीलस्वभाव, हाउभाउ, मिलनको खुसी, वियोगको छटपटी, प्रेमको उदात्तता, शालीनता र महत्ताको वर्णन गरिएको छ । यसमा शारीरिक आकर्षणको समेत चर्चा गरिएको भए पनि आत्मिक प्रेमको विशेष महत्त्व दर्साइएको छ । यस सङ्ग्रहमा शृङ्गारिक गजल पर्याप्त सङ्ख्यामा रहेका छन् । केही यस्ता गजलका सेरहरू नमुनाका लागि तल प्रस्तुत छन् :

तिमी साथमा छौ खुसीमा छु प्यारी
डुबेको खुसीकै नदीमा छु प्यारी (परिश्रमी, २०७३ : १०५)
गन्थौ घात विश्वासमा चोट लाग्यो
हुरीमा परेको थियो मन सम्हालौं (परिश्रमी, २०७३ : ९९)
तिमीलाई भेट्ने छ धोको यो मनको
बसेको छु गर्दै प्रतीक्षा मिलनको (परिश्रमी, २०७३ : ११६)

४.७ देशभक्ति र राष्ट्रिय स्वाभिमानप्रति आस्था, विखण्डन र विघटनको विरोध

नेपाली कविता र गीतमा जस्तै समकालीन नेपाली गजलमा पनि देशभक्तिको भाव सबल रूपमा प्रकट भएको पाइन्छ । परिश्रमीको 'जूनको चुम्बन' गजल सङ्ग्रहमा पनि देशभक्तिको भावना सबल रूपमा अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । राष्ट्रको अखण्डता, सुरक्षा, प्रगति, सुख र शान्तिका पक्षमा परिश्रमीले कलम चलाएको देखिन्छ । सर्वसाधारण नेपाली जनताले आर्थिक र सामाजिक दृष्टिले कमजोर भएर समान्य जीवन यापन गर्नका लागि समेत कठिन सङ्घर्ष गर्न परेको र सम्बन्धित निकायले यिनको जीवन स्तर उकास्नेतिर पर्याप्त ध्यान नदिएको अवस्थाप्रति उनले आक्रोश व्यक्त गरेको पाइन्छ । यस्ता केही गजलका सेरहरू तल प्रस्तुत छन् :

अँध्यारो जता बाक्लिएको छ ज्यादा
उतै पुग्नु पर्ने छ है दीप वाली (परिश्रमी, २०७३ : ८१)
रहेन राष्ट्रप्रेममा पवित्रता
छ स्वार्थको कलुष पूरै पखालियोस (परिश्रमी, २०७३ : ५४)
धरा छ उर्वरा भनी बसेर मात्र हुन्छ के
खटेर लाग्नुपर्छ बीज उमार्न चाहनेहरू (परिश्रमी, २०७३ : ६९)
फुकोँ शङ्ख उद्घोषको राष्ट्रवादी
बजाऊँ नयाँ चेतनाको मृदङ्ग (परिश्रमी,

२०७३ : ७४)

यता खास चल्दैँन व्यापार हाम्रो

सिमाना सुनौली र खासाहरू छन् (परिश्रमी,
२०७३ : ७७)

४.८ लोकतन्त्रको चाहना र स्वतन्त्रताप्रेम

समकालीन नेपाली गजलमा लोकतान्त्रिक चेतनाको अभिव्यक्ति सशक्त रूपमा भएको पाइन्छ। परिश्रमीका अधिल्ला सङ्ग्रहहरूमा जस्तै यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत गजलहरूमा समेत छिटफुट रूपमै भए पनि लोकतान्त्रिक भावनाको अभिव्यक्ति भएको देखिन्छ। आफू सत्ताबाहिर हुँदा सत्तासीन नेताहरूलाई अलोकतान्त्रिक तरिकाले सत्ता सञ्चालन गरेको आरोप लगाउने र आफू सत्तामा पुगेपछि फट्याई र ढाँटछल गरेर मनपरीतन्त्र चलाउन खोज्ने र देशको रक्षा र प्रगतिमा भन्दा आफ्नै सुखसुविधा वृद्धिमा ध्यान दिने नेताहरूको गैरजिम्मेवारीपनका कारण जनतामा केही हदसम्म दल र नेताप्रति अविश्वास र आक्रोश बढेको भए पनि पुरानो अलोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाप्रति जनता आकर्षित नभई विकर्षित नै छ, लोकतान्त्रिक व्यवस्थाप्रति जनताको विश्वास कायमै रहेको देखिन्छ र यसलाई सुधारेर देश र जनताको हित हुने कार्यमा उपयोग गरिनुपर्छ भन्ने जनधारणा रहेको छ र परिश्रमीका यस्ता चेतनायुक्त गजलका केही सेरहरू तल प्रस्तुत छन् :

ढल्ल पक्कै बूढो वृक्ष त्यो

भिन्नभिन्नै सुकेको छ है (परिश्रमी, २०७३ :
३०) गणतन्त्र फुलोस् गणतन्त्र फलोस्
नवनीति लिई अब राज्य चलोस् (परिश्रमी,
२०७३ : ३९)

धेरै बिते अँध्यारा उपलब्धिहीन रात

चाहिन्छ हामीलाई विश्वासको उज्यालो
(परिश्रमी, २०७३ : १०६)

४.९ सहरिया परिवेशप्रति विकर्षण

वर्तमानमा विज्ञानप्रविधिको विकास र

विस्तारले सिङ्गो विश्व एउटा आँगन बन्न पुगेको छ। मानिस आज कोठाभित्र बसेर कम्प्युटर र सञ्चारका माध्यमबाट छिनछिनमै विश्वको गतिविधि बुझ्न समर्थ भएको छ र सिप र जाँगरका माध्यमबाट छोटो समयमै ठुलो प्रगति गर्न समर्थ भएको छ। धेरै मानिसले लामो समयमा श्रम गरेर पूरा गर्न नसक्ने काम यन्त्रमार्फत मानिसले छोटो समयमै गर्न सक्ने भएको छ। भौतिक विकास गर्दै मानिस वनबाट गाउँ र गाउँबाट विकसित सहरमा आइपुगेको छ र पर्याप्त भौतिक सुविधा भोग्न समर्थ पनि भएको छ तर ऊभित्रको नैतिकता, इमानदारी र मानवता, आपसी विश्वास, सरसहयोग, सम्मान, स्नेह, दया र माया हराउँदै गइरहेकाले ऊ आफैं दूषित भइरहेको छ भने उसको दूषणले सहरी सभ्यतासमेत प्रदूषित हुँदै गइरहेको छ। धनीका लागि ठिकै भए पनि सहर गरिबका लागि झन् कष्टकर बनेको छ भन्ने भावना जनसाधारणमा विकसित भएको पाइन्छ र यसलाई अभिव्यक्ति दिने उद्योग परिश्रमीले पनि गरेको देखिन्छ। यस्तो भावना व्यक्त भएका यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत गजलका केही सेर तल प्रस्तुत छन् :

तुफानी छ हावा बिहानी प्रहरमा

चिसो पो म भौगदै छु तातो शहरमा (परिश्रमी,
२०७३ : १०४)

तिम्रो सहर अनौठो लाग्यो

मीठो जहर अनौठो लाग्यो (परिश्रमी, २०७३ : ३८)

कठै ! भोपडी ती महलका खुसीमा

सधैं भोकमा छन् कहाँ मिल्छ शान्ति
(परिश्रमी, २०७३ : ५१)

४.१० हत्याहिंसाको विरोध र शान्ति तथा मानवताको कामना

राजनीतिक दृष्टिले प्रायः अस्थिर देखिने हाम्रो मुलुक विभिन्न किसिमका आपसी द्वन्द्वबाट समेत पीडित हुँदै आइरहेको छ। हाम्रो सानो मुलुकमा सोझा जनतालाई आपसमा लडाई फुटाएर स्वार्थ

सिद्ध गर्न चाहने स्वदेशी र विदेशी शक्तिहरूको नित्य जस्तै चलखेल कायम रहेको छ । जनसाधारणले यथार्थ स्थिति नबुझी तिनका इसारामा आपसमा लड्न तमिस्रहाले हुनाले समयसमयमा हाम्रो मुलुक आपसी युद्धभूमि बन्दै आइरहेको छ । गरिब जनताको कल्याणका लागि भनेर आयोजना गरिने त्यस्ता द्वन्द्वहरूबाट शक्तिसम्पन्न धनी व्यक्तिहरूभन्दा गरिब जनता साधारण महिला र बालबालिका नै बढी प्रभावित हुने गरेका छन् । मुलुकमा सिर्जित यस्ता द्वन्द्व, लुटपाट, आगलागी, अपहरण, हत्या, हिंसा आदिबाट सिर्जित कहालीलाग्दो सन्त्रासपूर्ण परिस्थितिका द्रष्टा र भोक्ता परिश्रमीले त्यस्तो दुःखपूर्ण अवस्थाको विरोध गरेका छन् र आफ्ना जायज माग शान्तिपूर्ण तरिकाले सङ्घर्ष गरेर पूरा गराउनेतिर लाग्न, शान्तिको स्थापना गर्न र मानवतावादी बन्न समस्त नेपाली जनसमुदायसँग गजलमार्फत आग्रह गरेका छन् । त्यस्ता भावयुक्त गजलका केही सेरहरू यस प्रकारका छन् :

द्वन्द्व नै द्वन्द्व आभास सर्वत्र छ
रातदिन मृत्युको त्रास सर्वत्र छ (परिश्रमी,
२०७३ : ३६)
उधारो कसैले दिएको छ शान्ति
चलेकै छ वेलाबखत रक्त होली (परिश्रमी,
२०७३ : ६६)
गुलेली नहान्नु सिकारीहरू हो,
रूँदै छन् उडेका परेवा अनेकौं (परिश्रमी,
२०७३ : ११४)
युद्धको सञ्जाल टुटोस् मनहरू मिलून्
ज्योति छरोस् शान्तिको मशालले अब
(परिश्रमी, २०७३ : ८८)

४.११ निराशाबिच आशाको खोजी

अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा शक्तिकेन्द्रहरूका बिचमा उत्पन्न द्वन्द्व, बढ्दो युद्धको भय, राष्ट्रिय स्तरमा राजनीतिक दलहरूका बिचमा सत्ताका लागि बढेको किचलो, सरकारी साधन र स्रोतहरूमा सत्तासीन

तथा पहुँचवालाहरूकै हालीमुहाली र लुछाचुँडी, विधिको शासनको अभाव, व्याप्त चरम विथिति, महङ्गी, बेरोजगारी, आपसी अविश्वास, असमझदारी, आफन्तजनहरूबाट समेत प्राप्त उपेक्षा र असहयोगका कारण वर्तमान नेपाली समाजमा एकातिर नैराश्य, कुष्ठा, आक्रोश र मृत्युबोधको भाव बढ्दै गइरहेको छ भने अर्कातिर केही सचेत व्यक्तिहरूबाट निराश हुनु तथा समस्याबाट पलायन हुनु समस्याको उचित समाधान होइन त्यसैले समस्याको कारण पत्ता लगाएर त्यसको समाधान खोज्नेतिर लाग्नुपर्छ र आशावादी भएर जीवन यापन गर्नपर्छ भन्ने आशापूर्ण भावको सञ्चारण पनि हुँदै आइरहेको छ । नेपालीहरूको यस्तो आशा र निराशाको भाव अन्य केही समकालीन नेपाली गजलकारहरूले भैं परिश्रमीले पनि व्यक्त गरेको पाइन्छ । यस्ता गजलका केही सेर निम्न लिखित प्रकारका छन् :

४.११.१ निराशाको भाव

अँध्यारो छ मेरो अगाडि खडा
बढेको नदीको बगरमा म छु (परिश्रमी,
२०७३ : ३१)
यहाँ बुद्धका आँसुको बग्छ खोली
बसेको छ द्रष्टा नबोली नबोली (परिश्रमी,
२०७३ : ६६)

४.११.२ आशावादी भाव

हामी लक्ष्य भेट्न हिँड्यौं बेगले भने
रोक्न कहाँ सक्छ र पर्खालले अब (परिश्रमी,
२०७३ : ८८)
शुभ कर्म सदैव सुपूजित होस्
शिव, सत्य र सुन्दर शोभित होस् (परिश्रमी,
२०७३ : ९२)

४.१२ कुशासन र भ्रष्टाचारको विरोध

हाम्रो मुलुकमा ठुलो क्रान्ति भयो र पुरानो राजनीतिक व्यवस्था हटेर नयाँ लोकतान्त्रिक व्यवस्था

कायम पनि भयो तर कुशासन र भ्रष्टाचारको अन्त्य हुन सकेको छैन । प्रकारान्तले ठगी, बेइमानी अराजकता र अव्यवस्था भन्नुभन्नु मौलाउँदै गइरहेको छ । सरकारले विधिको शासन गरेर सदाचार कायम गर्न नसक्ने हो भने मुलुकमा बेइमानी, ठगी, अनैतिकता र दुराचार बढ्दै गएर राष्ट्रकै अस्तित्व समेत खतरामा पर्न सक्छ भनेर चिन्ता प्रकट गर्दै समकालीन गजलकारहरूले जस्तै परिश्रमीले पनि कुशासन र भ्रष्टाचारको विरोध गरेर सुशासन र सदाचारमा जोड दिएको देखिन्छ । यस्ता गजलका केही सेर तल प्रस्तुत छन् :

यहाँ द्रौपदी फेरि देख्छु रूँदै

छ के चीर हर्दै दुःशासन अचेल (परिश्रमी, २०७३ : २७)

उज्यालोविरोधी रमाउँदै छ राति

चढेको छ माथि उही राष्ट्रघाती (परिश्रमी, २०७३ : ६२)

विरामी परेको छ माटो यहाँको

भनै रोगले ग्रस्त बाटो यहाँको (परिश्रमी, २०७३ : ६७)

४.१३ मदिरासम्बन्धी भावानुभूति

उर्दू र हिन्दी गजलमा मदिरासम्बन्धी भावानुभूति घनीभूत रूपमा प्रकट भएको पाइन्छ, तर नेपाली गजलमा यस विषयको अभिव्यक्ति कमै मात्रामा भएको देखिन्छ । पहिलेका गजलकारहरूले यस विषयको उठानमा खासै रूचि नदेखाए पनि समकालीन केही गजलकारहरूले यस विषयमा समेत केही हदसम्म कलम चलाएको पाइन्छ । जीवनमा व्याप्त विभिन्न किसिमका दुःखकष्टहरू बिसन नारीको रूपसौन्दर्यभैँ मदिराको नशा पनि सहायक सिद्ध हुने गरेको धारणा केही गजलकारहरूले व्यक्त गरेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा परिश्रमीले समेत मदिरासम्बन्धी अनुभूतिलाई गजलमा अभिव्यक्ति दिएको देखिन्छ । यस्ता गजलका केही सेरहरू तल प्रस्तुत छन् :

मदहोसको मजाले पीडा भुलू

हर साँझ मलाई हाँक्छ पिउने रहर (परिश्रमी,

२०७३ : ३७)

बस्तछु आफ्नै भुपडीमा तर

महल ठड्याउँछु मधुशालामा (परिश्रमी, २०७३ : ५८)

सुराको मजा हो मेरो जिन्दगी

सुराकै नदीमा डुबाऊ प्रिये (परिश्रमी, २०७३ : १०१)

यसरी यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत गजलहरूमा भावगत विविधता रहेको पाइन्छ । नेपालमा विदेशीहरूको हस्तक्षेप बढ्दै गएको सर्वसाधारणहरूलाई आपसमा लडाएर स्वार्थ सिद्ध गर्ने राजनीतिक अवस्थाप्रति चिन्ता प्रकट गरीएको छ । अर्थका लागि विदेश पलायन भएर स्वदेशलाई बिसर्नेलाई सचेत गराइएको छ । समाजको गलित अवस्थाको चित्रण गर्दा प्राकृतिक बिम्बहरूको समेत पर्याप्त मात्रामा प्रयोग गरिएको छ । आयात घटाएर निर्माण बढाउन सकेमा मात्रै राष्ट्रको प्रगति सम्भव छ भनेर उत्पादनमूलक औद्योगिक प्रतिष्ठानको स्थापना र सञ्चालनलाई प्रथामिकता दिन सरकारसँग आग्रह गरिएको छ । मुलुकका जिम्मेवारीपूर्ण संस्था वा निकायमा बसेर समाजलाई नेतृत्व प्रदान गर्ने व्यक्ति नै देश र जनताप्रति गैरजिम्मेवार भएमा तिनीसहित समग्र नेपाल र नेपालीकै पतन हुने खतरा देखिएकाले सदाचारी र कर्तव्य परायण भएर कार्य गर्न जिम्मेवार व्यक्तिहरूसँग आग्रह गरिएको छ । विषयगत विविधता रहेको यो गजलसङ्ग्रह भावविधानका द्रष्टिले समेत सबल रहेको छ ।

५. भाषाशैली

परिश्रमीले सरल, सरस, कलात्मक र प्रभावकारी भाषाशैलीको प्रयोग गरेर गजल रचना गरेका छन् । उनले नेपाली जनजीवनमा भिजेका बोधगम्य तत्सम शब्दहरू र तत्त्व शब्दहरूको प्रयोग अत्यधिक मात्रामा गरेका छन् भने आवश्यकताअनुसार सुपाच्य र बोधगम्य आगन्तुक शब्दहरूको पनि प्रयोग गरेका छन् । कतैकतै तत्त्व मीठो र मीठो, आगन्तुक शहर र सहर, मशाल र मसाल जस्तो दोहोरो प्रयोग

पनि देखिन्छ । ठाँउठाँउमा सन्दर्भ र प्रसङ्गानुसारका सूक्ति, उखानटुक्का विम्ब र प्रतीकहरूको प्रयोग गरेर पनि भाषालाई मिठासपूर्ण र रोचक तुल्याएको पाइन्छ । सङ्गृहीत गजलहरूमध्ये अभिधात्मक तथा सामान्य शैलीको प्रयोग कमै मात्रामा गरिएको छ भने विशिष्ट आलङ्कारिक शैलीकै बढी मात्रामा प्रयोग गरिएको छ । बाहिरी रूपमा मात्र होइन आन्तरिक रूपमा समेत अनुप्रासको सिर्जना र बहरयोजना गरिएको हुनाले गजलहरू सङ्गीतपूर्ण, लयात्मक र गेयात्मक बनेका छन् । यसमा सङ्गृहीत परिश्रमीका गजल भावसौन्दर्य र शब्दसौन्दर्य दुवै दृष्टिले सबल छन् । भाषाशैलीगत सरलता, सरसता र बौद्धिक कोमलता परिश्रमीका 'जूनको चुम्बन' का गजलहरूको विशेषता देखिन्छ । बौद्धिक कोमलता, भावुकता, कवितात्मकता, सरलता, सरसता र कलात्मकताका दृष्टिले उनका यी गजलहरू उल्लेखनीय रहेका छन् ।

६. विम्ब, अलङ्कार र व्यञ्जना तथा प्रतीकको प्रयोग

विम्ब कृतिको मुख्य अर्थको छायाजस्तै बनेर अर्को अर्थ प्रकट गर्ने गरी आउँछ । कुनै पनि कृतिमा प्रस्तुत गरिएको मुख्य अर्थका साथै छायाका रूपमा आउने सहवर्ती अर्को अर्थलाई विम्ब भनिन्छ । पश्चिमी विम्बहरू पूर्वीय अर्थालङ्कार हरूसँग मिल्दाजुल्दा हुन्छन् । जीवनजगत्का विभिन्न सन्दर्भ र सामग्रीहरूबाट विम्बविधान गरिन्छ (त्रिपाठी र अन्य, २०४५ : २०-२१) विम्ब कृतिव्यापी र निश्चित स्थानव्यापी गरी दुई किसिमका हुन्छन् । अर्थालङ्कारभै विम्ब पनि अभिधार्थी समेत हुने भए पनि वक्रोक्तिमूलक विम्ब नै बढी प्रभावकारी हुन्छन् । यसरी नै कृतिमा प्रस्तुत हुने मुख्य अर्थभन्दा अझ बढी स्पष्ट र प्रभावकारी भएर आउने अर्को अर्थलाई व्यञ्जनार्थ भनिन्छ । यो पनि विम्बभै कृतिव्यापी र निश्चित स्थानव्यापी गरी दुई प्रकारको हुन्छ । कृतिमा मुख्य अर्थका साथमा छायाका रूपमा नआई सोभै लक्षणा वा व्यञ्जनाका रूपमा आउने अर्थ प्रतीकात्मक हुन्छ । गजलकार परिश्रमीले 'जूनको चुम्बन' गजल सङ्ग्रहमा स्वभावोक्तिमूलक अभिधार्थी गजलका

साथै प्रयाप्त सङ्ख्यामा विम्बात्मक, व्यङ्ग्यात्मक वा प्रतीकात्मक गजलहरूको पनि रचना गरेको पाइन्छ । केही त्यस्ता गजलहरू तल प्रस्तुत छन् :

तलाउ कहाँ धाउनु फूल खोज्दै

फुलकै छ सुन्दर कमल ती नयनमा (परिश्रमी, २०७३ : २५)

जहाँ पुष्पको अस्मिता लुट्छ माली

सजाएर के अर्थ यो फूलबारी (परिश्रमी, २०७३ : ४३)

यता सर्प पाल्ने सपेराहरू छन्

उता लाभ खोज्ने चमेराहरू छन् (परिश्रमी, २०७३ : ५५)

७. मात्रागिरावट, मात्रामिलावट र मात्राचढावट वा मात्राबढावट

संस्कृत छन्दशास्त्रमा छन्दसम्बन्धी नियमको कडाइका साथ पालना गरिएको पाइन्छ । संस्कृतमा शब्दलाई काटछाँट गरेर भए पनि छन्द मिलाउनै पर्छ भन्ने मान्यता छ तर फारसीउर्दू बहर व्यवस्थामा केही उदारता र लचकता देखिन्छ । यसरी नै संस्कृत छन्दको प्रयोग लेखाइव्यवस्थाअनुसार नै गरिन्छ भने फारसीउर्दू बहरको प्रयोग उच्चारण व्यवस्थाअनुसार गरिन्छ ।

७.१. मात्रागिरावट

फार्सी उर्दू र हिन्दी भाषामा आ, ई, ऊ, ए, ऐ र ओ स्वरवर्णलाई दीर्घका साथै आवश्यकताअनुसार दीर्घ नै लेखेर द्वस्व मान्नु र वाचन वा गायनमा द्वस्व वर्णका रूपमा उच्चारण गर्नुलाई मात्रागिरावट भनिन्छ (परिश्रमी, २०६६ : ९५) । नेपाली भाषामा पनि उपेन्द्रबहादुर जिगर, बूँद राना, कृष्णहरि बराल, घनश्याम न्यौपाने 'परिश्रमी', सनतकुमार वस्ती आदिले बहरमा गजल रचना गर्ने क्रममा यस्तो प्रयोग गरेको देखिन्छ ।

परिश्रमीले 'जूनको चुम्बन'मा सङ्गृहीत गजलहरूमा पनि केही ठाउँमा मात्रागिरावटको प्रयोग

गरेका छन् । केही उदाहरण तल प्रस्तुत छन् :
परिश्रमीले २८ औं गजलको पहिलो सेरमा 'कोही'
शब्दमा रहेको दीर्घ 'ही' वर्णलाई मात्रागिरावट गरी
द्वस्व 'हि' मानेर प्रयोग गरेका छन् :

फाइलुन मफा फाइलुन मफा

SIS IS SIS IS

भोजभोजमा कोही मस्त छन्

कामकाजमा कोही व्यस्त छन् (परिश्रमी,
२०७३ : ४७)

उनले निम्न लिखित सेरमा मेरो शब्दको 'मे'
र 'को' गुरू (S) वर्णलाई मात्रागिरावट गरी
लघुवर्ण (I) का रूपमा प्रयोग गरेका छन् :

फऊलुन् फऊलुन् फऊलुन्

ISS ISS ISS

मेरो दिलको धडकन तिमी हौ

म बाँचेको जीवन तिमी हौ (परिश्रमी, २०७३
: ३५)

परिश्रमीले दोस्रो गजलको पहिलो सेरमा भो
गुरूवर्णलाई मात्रागिरावट गरेर लघुवर्णका रूपमा
प्रयोग गरेका छन् :

फाइलुन् फाइलुन् मफाईलुन्

SIS SIS ISSS

आज मेरो नजिक तिमी आयौ

यो भो बेठिक कि ठिक तिमी आयौ (परिश्रमी,
२०७३ : ३५)

७.२ मात्रामिलावट

आवश्यकताअनुसार दुई लघु वर्णलाई एउटा
गुरूवर्ण मान्ने नियमलाई मात्रामिलावट भनिन्छ
(परिश्रमी, २०६६ : ९७) । परिश्रमीले २७ औं गजलको
पहिलो सेरमा दुइटा लघु (द्वस्व) वर्ण 'सम' र 'उद'
लाई एउटा गुरू (दीर्घ) वर्ण मानेर मात्रामिलावटको
प्रयोग गरेको देखिन्छ :

फाइलुन् मफा फाइलुन् मफा

SIS IS SIS IS

बुभुत्तुपर्छ सब समयका कुरा

अस्तका कुरा उदयका कुरा (परिश्रमी,
२०७३ : ४६)

७.३ मात्राबढावट वा मात्राचढावट

गजलकारहरूले आवश्यकताअनुसार दुई लघु
वर्ण 'अ', 'इ' र 'उ' लाई यति वा अडान हुने स्थानमा,
अन्य स्थानमा वा मिसरा तथा पङ्क्तिको अन्तमा
गुरू वर्णका रूपमा प्रयोग गर्नलाई मात्राबढावट वा
मात्राचढावट भनिन्छ (परिश्रमी २०६६ : ९७) ।
परिश्रमीले २६औं गजलको पहिलो सेर 'भुमरी' शब्दमा
रहेको लघु 'भु' लाई गुरू वर्ण मानेर मात्राबढावट वा
मात्राचढावट गरेका छन् :

बढेको नदीमा पसेभैं भएँ म

कुनै भुमरीमा फसेभैं भएँ म (परिश्रमी,
२०७३ : ४५)

परिश्रमीले १५औं गजलको पहिलो सेरमा
मात्राचढावट गरेर 'बल्भियो' शब्दमा रहेको लघु भिं
वर्णलाई गुरू वर्णका रूपमा प्रयोग गरेका छन् :

मुस्तफ् इलुन् फे मफाइलुन फे

SSIS S ISIS S

उन्मुक्त जस्तै थियौ तिमी नै

जन्जालमा बल्भियौ तिमी नै (परिश्रमी,
२०७३ : ३३)

परिश्रमीले गजल रचना गर्ने क्रममा
ठाउँठाउँमा मात्रागिरावट, मात्रामिलावट र मात्राचढावट
वा मात्राबढावटको प्रयोग गरेको देखिन्छ । यसरी अति
आवश्यक ठाउँमा बहर मिलाउन निकै अप्ठेरो परेको
अवस्थामा यस्तो प्रयोग गर्नलाई स्वाभाविक मानिन्छ
तर यस्तो प्रयोग बढी मात्रामा गर्दा सौन्दर्य सिर्जनामा
बाधा पुग्ने र बहरको जथाभावी प्रयोग गर्ने जस्तो
बिधिति बढ्ने सम्भावना हुन्छ । त्यसैले गजलकारहरू
यसतर्फ सचेत हुनुपर्ने देखिन्छ ।

८. सहभागी, परिवेश, उद्देश्य र दृष्टिबिन्दुको प्रयोग

कविता विधाका तत्त्वहरू – सहभागी, परिवेश
र उद्देश्यको प्रस्तुति आख्यानयुक्त कविताका मध्यम

एवं बृहत् रूप (लघुकाव्य, खण्डकाव्य र महाकाव्य)मा बढी स्पष्ट र व्यवस्थित रूपमा हुन्छ भने कविताको लघु रूप मानिने गजलमा साङ्केतिक एवं आंशिक रूपमा हुन्छ। यस दृष्टिले हेर्दा यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत गजलहरूमा प्रत्यक्षअप्रत्यक्ष रूपमा म, हामी, ऊ, उनी, तँ, तिमी, को, कुन, घनश्याम, द्रौपदी, दुःशासन, महाराजा, चौकीदार, कुकुर, साँढे, सत्यमार्गी, दुष्ट, जनसमुदाय, भिकारी, धुन्धकारी, बुद्ध, हाकिम, सुब्बा, आमा, युवा,माली, सारथी, गोमन, दुर्जन, परेवा, सपेरा, चमेरा, चोर, गुन्डा, लुटेरा, सिकारी, शस्त्रधारी, माउ, बचेरा, काग, भँगेरा, मान्छे, गरिब, धनी, राष्ट्रघाती, कर्मचारी, मदारी, विचारी, पुजारी, मनुसन्तति, भुजङ्ग, फटाहा, साथी, हजुर, बदमास, ताराहरू, दलाल, धूर्त, आमा आदि सहभागी वा पात्रका रूपमा देखापरेका छन्। यीमध्ये प्रत्यक्ष रूपमा प्रथम पुरुष, तृतीय पुरुष र द्वितीय पुरुष मानवीय पात्रहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ। यसमा शृङ्गारिक भावको पर्याप्त मात्रामा वर्णन भएको छ। यसमा द्वन्द्वकाल तथा जनयुद्धकालदेखि वर्तमान कालसम्मकै बहरबद्ध गजलहरू समावेश गरिएकाले २०५२ देखि २०७२ सम्मकै करिब २० वर्षको राजनीतिक परिवेशको चित्रण घनीभूत रूपमा भएको छ भने सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आदि परिवेशको पनि साङ्केतिक रूपमा वर्णन भएको छ। भौगोलिक दृष्टिले गाउँ, सहर र वनको समेत पनि साङ्केतिक वर्णन छ। देश र जनताको उज्ज्वल भविष्य निर्माणमा दलीय नेताहरूले इमानदारीपूर्वक जिम्मेवारीपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न नसकेकाले टाठाबाठाहरूले पर्याप्त सुविधा लुटिरहेका तर गरिब निमुखा जनताले आशाअनुरूप सेवासुविधा प्राप्त गर्न नसकिरहेको विषम परिस्थितिको वर्णनमा गजलकारले विशेष जोड दिएको देखिन्छ। समाजका विभिन्न क्षेत्रमा व्याप्त विकृतिप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गर्दै सत्ता र प्रतिपक्षमा बस्ने दलीय नेताहरूले क्रान्ति तथा निर्वाचनका समयमा गरेका प्रतिबद्धता पूरा गर्नेतर्फ लाग्नुपर्छ, जनताले पनि सुकर्मद्वारा प्रगति गर्ने मार्ग अबलम्बन गर्नपर्छ र कर्तव्यनिष्ठ, मानवतावादी र

समतामूलक सुखी समाजको निर्माणमा सबैका तर्फबाट यथाशक्ति पहलकदमी हुनुपर्छ भन्ने सन्देश प्रवाह गर्नमा गजलकारलाई सफलता मिलेको देखिन्छ। भाव वा कथ्य प्रस्तुत गर्ने क्रममा गजलकारले मूलतः प्रथम पुरुष कथन पद्धति र तृतीय पुरुष कथन पद्धतिको प्रयोग गरेको देखिन्छ भने आवश्यकताअनुसार द्वितीय पुरुष कथन पद्धतिको पनि उपयोग गरेको देखिन्छ।

९. निष्कर्ष

किशोरावस्थादेखि नै साहित्यप्रति गहिरो अभिरूचि राख्ने परिश्रमीले १५ वर्षको कलिलो उमेरमा 'आयो वसन्त' (२०३०) लेखेर साहित्यिक जगतको यात्रा आरम्भ गरेका थिए। उनका विद्यालय र क्याम्पस स्तरका नेपाली विषयका पुस्तक, कविताकृति र समीक्षात्मक पुस्तकहरूका साथै आधा दर्जन गजल सङ्ग्रहहरू पनि प्रकाशित छन्। नेपाली भाषासाहित्य र त्यसमध्ये पनि विशेषतः गजलको विकासमा सक्रिय रहेका परिश्रमीले नेपाली गजल सिर्जना गरेर, गजल सिर्जना गर्न सिक्नेहरूलाई सैद्धान्तिक र प्रायोगिक शिक्षा दिएर शोधअनुसन्धान तथा समीक्षा गरेर समेत नेपाली गजलको श्रीवृद्धिमा उल्लेखनीय योगदान पुर्‍याएका हुनाले उनी देश विदेशका सानाठुला विभिन्न सङ्घसंस्थाहरूबाट प्रशंसित, पुरस्कृत र सम्मानित पनि हुँदै आइरहेका छन्। उनले यसमा ४ देखि ९ सेरसम्मका गजल समावेश गरेका छन् भने सबैभन्दा बढी ५ सेर र ६ सेरका गजल समावेश गरेका छन्। उनले तखल्लुसको प्रयोग कमै गजलमा गरेका छन्। उनले रदिफयुक्त मुरद्दफ र रदिफहीन गैरमुरद्दफ दुवै थरी गजल रचना गरेका छन्। उनले मिलित, एकाक्षरी र पूर्णशब्द काफियाको समेत प्रयोग गरेका भए पनि सबैभन्दा बढी मिश्रित काफियाको प्रयोग गरेका छन्। सबै गजलहरूको रचना उनले फारसीउर्दू बहरमा गरेका छन्। उनका यी गजलहरूमा सामाजिक यथार्थ, व्यङ्ग्यार्थ, प्रगतिवादी चिन्तन, स्वच्छन्दतावादी स्वर, शृङ्गारिक भाव, देशप्रेम, लोकतान्त्रिक भाव, प्रकृतिप्रेम, बेरोजगारीको समस्या, हत्याहिंसाको विरोध,

मानवताको खोजी, मदिरासम्बन्धी भाव, दुराचारको तत्त्वहरूको समुचित समन्वयका दृष्टिले उनका विरोध, सदाचारको समर्थन जस्ता विविध भाव तथा गजल सबल छन् । नेपाली गजलपरम्परामा लययुक्त विषयवस्तुको अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ । कतैकतै एवं बहरबद्ध गजल रचनामार्फत उनले पुर्याएको विचारबाट भाव थिचिएको जस्तो देखिए पनि समग्रमा योगदान महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

Email : narayanagaire@gmail.com

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- आचार्य, बालिका (२०६५), **घनश्याम न्यौपाने परिश्रमीको जीवनी, व्यक्तित्व र 'जून चुहेको रात' गजलसङ्ग्रहको अध्ययन**, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली विभाग, महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्ज ।
- गैरे, नारायणप्रसाद शर्मा (२०७३), **नेपाली गजलको परम्परा र प्रवृत्ति**, काठमाडौं : आशिष बुक हाउस, प्रा.लि. ।
- थापा, मोहन हिमांशु (२०५०), **साहित्य-परिचय**, चौ.सं. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (२०४५), **नेपाली कविता (भाग ४)** काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।
- न्यौपाने, घनश्याम 'परिश्रमी' (२०६६), **गजल सौन्दर्य मीमांसा**, काठमाडौं : सङ्गम बुक्स पब्लिकेशन प्रा.लि. ।
- न्यौपाने, घनश्याम (२०७३), **'जूनको चुम्बन'** (गजल सङ्ग्रह) नवलपरासी : सुशील श्रेष्ठ ।
- पौडेल, अर्जुनप्रसाद (२०५८), **घनश्याम न्यौपाने परिश्रमीको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन**, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली विभाग, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०५२), **शोधविधि**, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

‘चम्पा’ उपन्यासमा सामाजिकता

होमप्रसाद ‘गृहस्थी’

लेखसार

साहित्य जीवनकै अभिव्यक्ति हो । त्यस्तै जीवन पनि सामाजिक भोगाइतर्फ उन्मुख भएकै हुन्छ । सामाजिक जीवन भोगाइ भित्रै लेखकको चेतना निर्माण हुने गर्छ । साहित्य लेखकको यही चेतनाको उपज हो । व्यक्ति चेतना सामाजिक परिवेशबाट विकसित हुने गर्छ । लेखकको घर परिवार, शिक्षा, दीक्षा, वंश, परम्परा, साथी संगती तथा आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक विविध पक्षसित सम्बन्ध रहेको हुन्छ । समाजबाट लेखक प्रभावित हुन्छ र साहित्यको सिर्जना गर्छ । भाषा, शैली द्वन्द्व, प्रतीक, बिम्ब जस्ता कुराहरू समाजकै उपज हुन्छन् । साहित्यमा लेखकले अनुभव गरेका कुराहरू नै अभिव्यक्त हुने हुनाले कृतिका माध्यमबाट समाज पढ्न र बुझ्न सकिन्छ । यही सामाजिक अनुभव र अध्ययनका आधारमा समालोचकले कृतिको मूल्याङ्कन गर्छ । अध्ययन र आश्वादनबाट समाजमा पर्ने मानसिक प्रभाव र कृतिमा देखिएको सामाजिक परिवेशको प्रभाव समाजमा रहेका अध्ययन कर्ताहरूमा पर्ने हुँदा समाजका तमाम कुराहरू प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा कृतिमा अन्तर्निहित हुन्छन् । तिनीहरूलाई सामाजिक दृष्टिकोणबाट हेरेर समीक्षा गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ । यस लेखमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा लेखिएको ‘चम्पा’ उपन्यासलाई समाजपरक समालोचनाको सैद्धान्तिक आधारबाट अध्ययन गरी समीक्षा गर्ने कार्य भएको छ । यसमा उच्च मध्यम वर्गको वास्तविक चित्रण भएको छ । बालविवाह, अनमेल विवाह जस्ता कुराका साथै आध्यात्मिकता र भौतिकताको समिश्रणमा रुमल्लिएको तत्कालीन नेपाली सामाजिक यथार्थतालाई समाजपरक समालोचनाका माध्यमबाट समीक्षा गरेर देखाइएको छ ।

मुख्य पदावली

अक्षरकीट, अत्यानन्दित, अलपक्का, आजाद, आवाधित, उदरपूरक, एडस्टेमोना, कष्टिक, कासविसमान, किसलय, कोपरसन, खिरखिराउनु, गवन्धि, चिथरसान, जखडबन्धी, जीवसंरक्षिणी, तारिलो, निरादर, फरेसमा, बाराटमा, भक्षित, मनजोगी, मसहुर, महती, माक्कमोरी, रसनोत्तेजक, लवलेस, वमनवेदान्ती, वियोगजोलित, वैठान, सूक्ष्मविक्षण, सल्लाहनीयता आदि ।

१. विषय प्रवेश

‘चम्पा’ महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (२०६६-२०१६) द्वारा लेखिएको उपन्यास हो । उनी नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने सिद्धहस्त व्यक्ति हुन् । उनका महाकाव्य, खण्डकाव्य, कवितासंग्रह, निबन्धसंग्रह, कथासंग्रह तथा नाटक, एकांकी, उपन्यास लगायत विविध पुस्तकहरू र पत्र-पत्रिकामा प्रशस्त लेख रचनाहरू प्रकाशित भएका छन् । आधुनिक नेपाली साहित्यको जगमा दरिलो

खम्बा भएर देखापर्ने देवकोटाले नेपाली साहित्य भण्डारलाई समृद्ध बनाउन ठूलो योगदान दिए ।

तीन महिनामा शाकुन्तल महाकाव्य, साठीघण्टामा सुलोचना महाकाव्य, रातभरमा कुञ्जिनी खण्डकाव्य, एकघण्टा बीस मिनेटमा सार्न लगाएर त्रियानब्बे श्लोकको आँसु कविता लेख्न सक्ने खुबी भएका देवकोटाको मुनामदन सर्वोत्कृष्ट खण्डकाव्य मानिन्छ । साँढे, पागल, बाघले बच्चा किन खान्छ, दालभात डुकू जस्ता उनका फुटकर कविताहरूले

पनि उनलाई उच्चस्तरका लोकप्रिय कविका रूपमा चिनाएका छन् । लक्ष्मी निबन्ध संग्रह, दाडिमको रूखनेर जस्ता निबन्ध संग्रहहरूले उनको उच्च वर्चस्व स्थापित गरेको छ । नाटक, उपन्यास जस्ता अन्य विधामा पनि देवकोटा संलग्न रहेका छन् ।

नेपाली साहित्यमा सामाजिक किसिमको मौलिक महाकाव्यको सुरुवात देवकोटाको सुलोचना महाकाव्यबाट भएको हो । देवकोटाको लेखाइ स्तरीय किसिमको गहन छ । उनलाई स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादी कविको रूपमा समालोचकहरूले ठाउँ ठाउँमा उल्लेख गरेका छन् । उनले लेखेको उपन्यास एउटा मात्र छ, जसको नाम ‘चम्पा’ हो । ‘चम्पा’ उपन्यासले तत्कालीन समाजको पारिवारिक चित्रण गरेर सामाजिक वस्तुस्थितिको वास्तविकता प्रस्तुत गरेको छ । बाह्र वर्षकी कलिली नातिनी चम्पालाई उनका बाजे सुब्बा श्रीकान्तले कोपिलै देखे पनि सुब्बानीले बाह्रवर्ष भनेको विवाह गर्ने समय बित्न लागेको ठानेकी छिन् । उनका विचारमा विवाह बालखैमा गरिदिनु पर्छ । परसर्नु भन्दा अगाडि नै विवाह गरिदिनाले स्वर्गको ढोका खुल्छ । नभन्दै रामकान्तका छोरा रामकान्तसित ‘चम्पा’ को विवाह गरिन्छ । अस्वस्थ भएर रहेका रामकान्तलाई ‘चम्पा’ सित शारीरिक सम्पर्क गर्न डाक्टरले प्रतिबन्ध लगाएपछि रामकान्त विश्वभ्रमणमा जान्छन् र ‘चम्पा’ घरमा टिक्न नसकेर माइत फर्कन्छे, यस्ता कुराहरू यस उपन्यासमा छन् र यी मार्मिक कुराहरूलाई सामाजिक दृष्टिकोणबाट समीक्षा गरेर देखाउने काम यस लेखमा भएको छ ।

२. विधि वा पद्धति

समालोचनालाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट वर्गीकरण गर्न सकिन्छ, तर पनि प्रमुख रूपमा बाह्य र आभ्यान्तरिक दुई किसिमका समालोचनाहरू, हुन्छन् भन्ने नवीन खालको मान्यता रहेको पाइन्छ । (कँडेल, २०५५:क) यी दुई पद्धतिहरू मध्ये बाह्य समालोचना पद्धति अनुसार कृतिका स्थान, काल, परिवेश र

कृतिकारको जीवनी जस्ता कुराहरूलाई ध्यानमा राखेर समालोचना गरिन्छ । अर्थात् कृतिको पाठमा भन्दा कृतिबाहिरका कुरामा बढी ध्यान दिइन्छ ।

आभ्यान्तरिक समालोचना पद्धति भने कृतिकेन्द्रित समालोचना पद्धति हो । यसमा बाह्य कुरालाई भन्दा कृति भित्रका कुरालाई महत्व दिइन्छ । कृति भित्रका विषयवस्तु, पात्र, भाषा, शैली, ध्वनि, वर्ण, शब्द, पङ्क्ति आदिको व्याख्या र विश्लेषण हुन्छ । संरचनाका घटकहरू बिच के कस्तो सम्बन्ध छ ? भन्ने कुरालाई ध्यान दिदै कृतिका पाठलाई नै राम्ररी बुझ्ने र लेखकका मस्तिष्कसम्म पुग्ने कुरालाई विशेष महत्व दिइन्छ । आभ्यान्तरिक समालोचना पद्धति अनुसार कृतिलाई स्वतन्त्र, स्वायत्त र आफैमा पूर्ण ठानेर विश्लेषण गरिन्छ । यस किसिमका बाहिरका सन्दर्भहरू भन्दा कृतिभित्रकै पाठसित केन्द्रित हुँदै गरिने समालोचना पद्धतिलाई आभ्यान्तरिक समालोचना पद्धति भनिन्छ । (कँडेल २०५५:ड,च) ‘चम्पा’ उपन्यासलाई आभ्यान्तरिक पद्धति अनुसार स्वतन्त्र, स्वायत्त र आफैमा पूर्ण ठानेर यसैभित्र केन्द्रितहुँदै समीक्षा गरिएको छ ।

३. सैद्धान्तिक आधार

साहित्यमा समाजको प्रतिबिम्ब खिचिने हुनाले साहित्यलाई समाजको ऐना भनिएको हो । साहित्यकारले अनुभव गरेका दुःख सुख, हर्ष विषमाद, कर्म अकर्म, धर्म संस्कृति, प्राप्ति अप्राप्ति जे जे छन् ती सबै कुराको वास्तविक प्रतिबिम्ब साहित्यमा पाइन्छ । साहित्य व्यक्ति चैतन्यकै अभिव्यक्ति हो । समाजकै चापमा सो व्यक्ति चैतन्य विकसित हुन्छ । लेखकको सामाजिकताको आधार त्यही हो । कृतिका माध्यमबाट समाज पढ्न र बुझ्न सकिने हुनाले कृतिमा समाज प्रतिबिम्बित भएको पाइन्छ । (त्रिपाठी, २०३६: ६१५-६१६) साहित्यकार समाजकै उपज हो र उसको हरेक गतिविधि समाजभित्रै घुलमिल भएर रहेको हुन्छ । त्यसैले उसभित्रका दृष्टिकोणहरू समाजसित सम्बन्धित हुन्छन् । साहित्यमा रहेको

सामाजिकतालाई सही मूल्याङ्कन गरेर प्रस्तुत गर्ने कार्य सामाजिक समालोचना प्रणालीबाट हुन्छ। समाजपरक समालोचना प्रणाली सामाजिक दृष्टिकोणबाट कृतिको मूल्याङ्कन गर्ने सशक्त र उपयोगी मानिन्छ। यस आधारमा हेर्दा साहित्यकारले रचना गरेका कृतिहरूको मुख्य आधार स्वयं साहित्यकार रहेकै समाज भएकोले साहित्यलाई सामाजिक परिवेशका आधारमा मूल्याङ्कन गर्ने कार्य समाजपरक समालोचनाको हो भन्ने कुराको निरूपण समाजपरक समालोचना प्रणालीमा हुन्छ। कृतिले पार्ने सामाजिक प्रभावका बारेमा विश्लेषण गर्नुका साथै कृतिमा व्यक्त भएका कुराका आधारमा कृतिकार र कृतिको सामाजिक मूल्य र मान्यताको निर्व्योला गर्ने कार्यमा यो समाजपरक समालोचना प्रणाली भरपर्दो देखिन्छ। कृतिमा समाजको प्रभाव र समाजमा कृतिले पारेको प्रभावको बारेमा सही मूल्याङ्कन गर्नु नै समाजपरक समालोचनाको लक्ष्य हुन्छ। जीवन र जगतका बिचको सम्बन्धलाई उजागर गरेर देखाउनु यसको दायित्व मानिन्छ। कृतिमा व्यक्त भएका कुराहरूको चर्चा परिचर्चा गरेर ठोस निर्णयमा पुग्नु समाजपरक समालोचनाको मर्म हो। यसले प्रमुख रूपमा विषयवस्तु, चरित्र, सम्वाद, उद्देश्य, भाषा, शैली शिल्पगत संरचनाजस्ता कुराका आधारमा कृतिमा रहेको सामाजिक परिवेशलाई समाजसापेक्ष मूल्याङ्कन गर्ने कार्य गर्छ। अझ भनी यसले सामाजिक प्रभाव र प्रेरणाको अध्ययन, कृतिको सामाजिक धरातल र विचारहरूको अध्ययन र विश्लेषण, कृतिका माध्यमले साहित्यकार र साहित्यको सामाजिक मूल्य र मान्यता तथा महत्त्वको निर्व्योला गर्ने कार्य गर्छ। समाजपरक समालोचनाको बीज रोप्ने काम प्लेटोले गरेका हुन्। उनको नीतिपरक समालोचनाको मूल मर्म सामाजिक आदर्श, नैतिक मूल्य मान्यताको जगेर्ना गर्नु हो। तथापि होमरका कृतिको विवेचना गरेर विसोले समाजपरक समालोचनाको जन्म दिएको मानिन्छ। जाति र समाजको विश्लेषण गरेर सैद्धान्तिक रूपमा टेनले अझ यसलाई दरिलो बनाए। शेक्सपियरका नाट्य कृतिहरूको सामाजिक विवेचना गर्ने हेर्दर

र जीवनीपरक समालोचनाको भूमिका निर्वाह गर्ने सेन्टव्युभको भूमिका पनि महत्त्वपूर्ण छ।

समाजपरक समालोचना प्रणालीमा कार्ल मार्क्सको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी अवधारणा र दार्शनिक चिन्तनहरू प्रभावशाली रहेको पाइन्छ। समाजपरक समालोचनाको विकासमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण व्यक्तिका रूपमा मार्क्सलाई नै लिइन्छ। उनको मार्क्सवादी विचार धाराले समाजपरक समालोचना क्षेत्रमा व्यापक स्थान पाएको छ। (त्रिपाठी, २०३६:६०१) खास गरी उनले मानवसमाजलाई साम्यवादी राजनैतिक तथा आर्थिक विचार धाराका माध्यमबाट समाजपरक समालोचनाको विकासमा मद्दत पुर्‍याएका हुन्। एकताका युरोपमा मार्क्सवादी समालोचनाको प्रचारप्रसार निकै थियो। चीनमा माउत्सेतुङ्गको सन् १९४२ को ‘येनान व्याख्यान’ पछि मार्क्सवादी समालोचना थालिएको पाइन्छ भने नेपालमा २००८ सालदेखि २०१७ सालसम्म यो बढी फस्टायो। तथापि मार्क्सवादी दृष्टिकोण बामपन्थी विचारधारा प्रति उन्मुख भएको, वर्ग द्वन्द्व सम्बन्धी मान्यताहरूले सबै वर्गलाई समेट्न नसकेको जस्ता आरोप खेप्नुपरेको सन्दर्भमा गैरमार्क्सवादी समाजपरक समालोचनाको पनि जन्म भयो। गैरमार्क्सवादी समाजपरक समालोचनाका यथार्थवादी उपधारा र आदर्शवादी उपधारागरी दुई धाराहरू देखा परे। आदर्शवादी उपधारामा सामाजिक राजनैतिक, आर्थिक, धार्मिक आदि पक्षहरूलाई यस्तो हुनुपर्छ भन्ने आदर्शात्मक दिशातिर डोहोर्‍याउने प्रयास भयो भने यथार्थवादी उपधारातर्फ समाजको वास्तविक वस्तुस्थितिको विश्लेषण गर्ने परिपाटी सुरू भयो। (त्रिपाठी, २०३६: ६०३) कुनै सैद्धान्तिक विचारधारा नराखेर यथार्थवादी उपधाराले कृतिमा रहेका समाजकै वस्तु तथ्यको दिग्दर्शन तर्फ उन्मुख गराउने भएकोले वास्तविकता प्रति उन्मुख यो धारा निकै भरपर्दो देखिन्छ। कृति समाजसापेक्ष छ कि छैन र समाज कृति सापेक्ष छ कि छैन? भन्ने निर्व्योला गर्नु यथार्थवादी धाराको मुख्य आधार रहेको पाइन्छ।

समाजपरक समालोचना प्रणाली सामाजिक

दृष्टिकोणबाट अत्यन्त बहुमुखी र उपलब्धि मूलक छ। साहित्यिक कृतिका माध्यमबाट समाजको विगत र वर्तमानको अध्ययन गर्नु, सामाजिक सन्दर्भका आधारमा कृतिको विश्लेषण गर्नु समाजपरक समालोचनाको क्षेत्र हो। समाजले साहित्यकारलाई, साहित्यकारले समाजलाई के कति प्रभाव पार्छो ? जस्ता कुरालाई विभिन्न कोणबाट गरिने अध्ययन यसै अन्तर्गत पर्छ। (त्रिपाठी, २०३६:६०३) सामाजिक जीवनका ज्ञास, विकृति, नग्नता, सामान्य वा निम्न वर्गको आर्थिक दुर्दशाको चित्रण, समाजका सफलता, विफलता, वास्तविक कुराहरूको प्रस्तुति समाजपरक समालोचना अन्तर्गत अध्ययन गरिने हुँदा यसबाट कृतिको मूल्याङ्कन निकै भरपर्दो हुने देखिन्छ। समाजपरक समालोचना मार्क्सवादी चिन्तनबाट बढी प्रभावित देखिन्छ। यसले साहित्यको व्यक्तिगत विवरण, वर्ग, धरातल, आर्थिक अवस्था र विचारका कोणबाट एकातिर साहित्यिक कृतिको मूल्याङ्कन गर्न चाहन्छ भने अर्कातिर साहित्यिक कृतिको विषयवस्तु, शिल्प, शैली, भाषा आदि सामाजिक आधारबाट त्यसको मूल्याङ्कन गर्न चाहन्छ। (पौडेल, २०६७:१०८) सामाजिक ताका दृष्टिकोणले लेखक कस्तो छ ? त्यसको व्यक्तित्वका सन्दर्भमा तथा कृति कस्तो छ ? त्यसको उच्चता न्यूनता सम्बन्धमा र जनमानसमा त्यसले पार्न सक्ने प्रभाव सम्बन्धी क्षमता जस्ता कुराको व्याख्या विश्लेषण समीक्षा गरी त्यसको सही मूल्याङ्कन गर्नमा समाजपरक समालोचना भरपर्दो देखिन्छ।

समाजपरक समालोचनाले समाज र साहित्यका बिच घनिष्ट सम्बन्ध राख्छ। लेखक र उसका चेतनाको सामाजिकतामा जोड दिन्छ। साहित्यलाई जीवनकै अभिव्यक्ति मानिने र जीवन व्यक्तिगत हुँदा हुँदै पनि समाजमा घुलमिल भएर सामाजिक भोगाइमा रम्नुपर्ने भएको हुँदा सामाजिक भोगाइलाई नै आत्मसात गर्दै हुर्केको लेखकको चेतनाबाट साहित्य सिर्जनाहुने जुनसुकै विधामा पनि थोरबहुत सामाजिक प्रभावको गन्ध आउन सक्छ। तथापि समाजपरक समालोचनाले सम्बन्धित विषयवस्तुमा आधारित

भएर समाजको वास्तविक वस्तुस्थितिको पूर्ण प्रस्तुति गराउने कार्य गर्छ। सामाजिक समालोचना अन्तर्गत सामाजिक जीवनमा देखापर्ने विभिन्न अवस्थाहरूको यथार्थ चित्रण गरिन्छ। समाजपरक समालोचना प्रणाली भूत र वर्तमानको अध्ययन गरेर सामाजिक दर्दलाई पाठक सामू प्रस्तुत गर्न सक्षम भएका कारण अत्यन्त प्रभावकारी देखिएको हो। यसै आधारमा ‘चम्पा’ उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ।

४. कथानक

साभा प्रकाशनबाट २०५५ सालमा पाँचौं पटक प्रकाशित भएको ‘चम्पा’ उपन्यासमा कभरसहित ५८ पृष्ठहरू छन्। टेकवीर मुखियाको सिपले आवरण निकै सजिएको छ। कमल दीक्षितको प्रकाशकीयले थप ऊर्जा वहन गरेको छ। ‘चम्पा’ उपन्यासमा ४ अध्यायहरू छन्। अध्याय १ मा बालचिन्ता शीर्षक दिइएको छ, अन्य ३ अध्यायहरूमा अङ्कमात्र लेखिएको छ।

सुब्बा श्रीकान्त उच्चमध्यमवर्गको परिवारका व्यक्ति छन्। उनको शारीरिक पोशाक र घरायसी सजिसजाउको वर्णनले यो कुरो स्पष्ट हुन्छ। चुनू र बुलुदुई बुहारीहरू ख्यालठट्टागर्दै भित्र पसेको प्रसङ्गले उनका दुई भाइ छोराहरू भएको बुझिन्छ। जवानीमा खूब लायक ठानेर राजाले सुब्बाङ्गी बक्सिस दिएका हुन् उनलाई। उहिलेउहिले हर्कबूढो, अरिमर्दन बूढो, सुब्बेनी माइजूलाई देखेर जिस्क्याएको कुरा पनि श्रीकान्त सम्झन्छन्। उनकी कागको फूलचोर्ने जस्ती बाठी नातिनी चम्पा १२ वर्षकी छे। नातिनी चम्पासित उसको विवाहको कुरो चल्छ। अधिकारीको घरबाट माग्न आएको प्रसङ्गमा समयमा विवाह नगरी दिए पाप लाग्छ भन्ने कुरो हुँदा अबोध बालिका चम्पाले पाप भनेको के हो ? भन्ने प्रश्न गरेकी छे। प्रश्न सामान्य हो तर अर्थ गहिरो छ। बूढाले उत्तर त दिए, तैपनि नातिनीलाई चित्त बुझेन। बूढाले नातिनी कोपिलै छ भन्ने ठानेका हुन् तर सुब्बिनीले १२ वर्ष धेरै देखिन्, स्वर्गको सजिलो बाटो छोड्न नहुने कुरा

बताइन् । चम्पा भने पढ्ने, नाचगान सिक्ने तत्काल विवाह नगर्ने कुरा बताउँछे । उसका मनमा पोइ भनेको के होला ? मलाई दिने भनेको पोइ कस्तो होला ? नराम्रो घिनलाग्दो छ कि ? भन्ने खालका कुराहरू छचल्किन्छन् । उता रामकान्त अधिकारी पनि उच्च मध्यम वर्गकै व्यक्ति जस्ता देखिन्छन् । ओखलढुङ्गा जस्तो विकट जिल्लाबाट काठमाडौं आएका भए पनि उनको राम्रै बन्दवस्त छ । उनकै कान्छो छोरा रामकान्तसित चम्पाको विवाहको कुरा चलेको हो । उनलाई प्रकृतिले अलिठगेकी छिन् । उनी होचो च्यान्टे, मुख केही बाङ्गो, ओखरको रूखबाट लडेर बायाँ गालामा चारअङ्गुलखत तथा चिउडो चिरिएको, डण्डीफोर, चाया मुखभरी भएका व्यक्ति थिएँ तर औधि ठाँटिनु पर्ने खालका छन् । अरूको जोड जिद्दिले रामकान्त र चम्पाको विवाह सम्पन्न हुन्छ । चम्पाले आफ्नो जेल जीवनको पहिलो अनुहार देखी । श्रीमान्को शारीरिक रूप देखेर पहिलोपल्ट वान्ता आएको थियो भने पहिलोवार गोडाको पानी खाँदा दोस्रोपटक वान्ता गरेकी थिई चम्पाले । जेठानीलाई हजूर नभनेर तपाईं भन्ने ठाडो स्वभाव भएकी, विवाह भएको १५ दिन हुननपाउँदै घरका कुरा माइत पुऱ्याइसक्नुपर्ने भनेर उसलाई खूब आलोचना गरिन्छ । रामकान्तले पनि उसको नाम कीचक राखे । माइतमा आफ्नो भाग्य भनेर सम्झाउने कार्य हुन्थ्यो । रामकान्तले प्रवेशिका परीक्षा दिनुपर्ने भएको हुँदा बाबुआमाले छोराबुहारीलाई अलगअलग राखेका थिए ।

अचानक रामकान्तको शरीरमा क्षयरोगका किटाणु देखिए । डक्टरले चार महिनाको आयु निर्धारण गरेको थियो । यो कुरा चम्पालाई पनि सुनाइयो । साथै व्यक्तित्वभए आफू मरेपछि पुनः विवाहगर्न समेत श्रीमान्ले अनुमति दिए । रामकान्तले पुस्तक जलाएर जपमाला लिए । चम्पालाई पनि मबाट तिमी आजादभयौं भनेका हुन् । उपचारका लागि उनी टोखामा भर्ना भए । चम्पाले श्रृङ्गार गरेको पनि आलोचना हुन्थ्यो । रामकान्त उपचार सकेर घरमा आए तर दाम्पत्य जीवनको सुखद अनुभवबाट उनले

टाढै रहनु पऱ्यो । कारण उनी बाँचे तर पत्नीसितको शारीरिक सम्पर्कहुनु जीवनको लागि घातक ठहरियो । रामकान्तले टेनिसनको कविता पढे । डी.एच.लारेन्सका निबन्धहरू अध्ययन गरे । यौन विवरणहरू उल्लेख भएका ती निबन्धहरूबाट यौन भाव पवित्र अग्नि हो भन्नेकुरा थाहा भयो तर उनी अयोग्य महसुस गर्न पुगे । उनको जीवन संरक्षणी शक्तिले खतरा देख्यो र उनले चम्पालाई एकपत्र लेखेर छोडे अनि विश्व भ्रमणका लागि बाटो तताउन पुगे । चम्पाले खूब चित्त दुःखाई । मैले के गरेकी थिएँ र ? के विराएकी थिएँ र ? भन्ने खालको विभिन्न तर्क वितर्कहरू भए । आखिर रोगी भएका कारण स्त्रीसँग फसे मरिन्छ भनेर भाग्या होलान् भन्ने ठाने पनि मरेतुल्य रहेकी चम्पा प्रति धेरै आक्षेपहरू आए । उसैका कारण त्यस्तो भएको पनि भनियो । जेठानीहरूले उसलाई छेड पेच गर्ने नै भए, सासूले त भन चोथाले, वेस्से जस्ता विशेषण लगाएर टिक्नखान दिइन् । चम्पा पनि केही केही कुराको जवाफ दिने भएकाले सासू बुहारीको कटाक्ष भएको हुँदा नोकर्नी पुत्री पानमतीलाई साथलिएर चम्पा माइतजान बाध्य भई ।

५. पात्र वा चरित्र चित्रण

५.१ पात्रहरूको वर्गीकरण

औपन्यासिक कृतिहरूमा पात्रको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । पात्रको सहयोग विना कथानकले गति लिन सक्दैन । सबै पात्रहरूको एकै खालको भूमिका भने हुँदैन । प्रमुख, सहायक र सहयोगी पात्रहरूका साथै यदाकदा अदृश्य पात्रहरू पनि हुन सक्छन् । कुनै कुनै उपन्यासमा मानवेत्तर पशु पनि हुन सक्छन् तथापि ‘चम्पा’ उपन्यासमा मानवेत्तर पात्रको प्रयोग छैन ।

पात्रहरूको वर्गीकरण विभिन्न दृष्टिकोणबाट गर्न सकिन्छ । लिङ्गका आधारमा स्त्री र पुरुष दुई खालका पात्रहरू हुन्छन् । चम्पा उपन्यासमा यी दुवै खाले पात्रहरू छन् । कार्यका आधारमा सबभन्दा बढी भूमिका भएको पात्र चम्पा हो, त्यसैले चम्पालाई

केन्द्रीय पात्र मानिन्छ। प्रमुख पात्रका रूपमा रामकान्त अधिकारीलाई लिइन्छ, किनभने केन्द्रीय पात्रसितको घनिष्ठ सम्बन्ध उनैको छ। सुब्बा श्री कान्तलाई पनि प्रमुखपात्रका रूपमा लिन सकिन्छ, किनभने उनी पनि केन्द्रीय पात्रसित सम्बन्धित छन्। प्रमुख पात्रलाई सहयोग पुरयाउने पात्रहरू सहायक पात्र मानिन्छन्। त्यसकारण रामकान्तकी आमा रमादेवी, बाबु रमाकान्त अधिकारी सहायक पात्र हुन् र चुनू, बुलू चम्पाकी हजुरआमा, निशा जस्ता गौणपात्र हुन्। प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल र प्रतिकूल दुई किसिमका पात्र हुन्छन्। यस उपन्यासमा चम्पा, सुब्बा श्रीकान्त, निशा, रमाकान्त जस्ता पात्रहरू अनुकूल पात्र हुन् उनीहरूले असत् काम गरेका छैनन्। रामकान्तलाई पनि खराब पात्र भन्न मिल्दैन, शारीरिक सुन्दरता नहुनु, रोग लाग्नु उनको कमजोरी होइन फेरि आफ्नो मृत्यु हुने सम्भावनादेखेर चम्पालाई आजाद गरिदिएको छ। त्यसैले उनी पनि सतपात्र हुन्। रामकान्तकी आमा अर्थात् चम्पाकी सासूलाई भने असत् पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ। किनभने उनले बुहारी चम्पाकै कारण छोरो विरामी भएको ठानेर बुहारीलाई घरबाट निस्कन बाध्य गराएकी छिन्। चम्पा, रामकान्त जस्ता पात्र मञ्चीय मानिन्छन्। उनीहरूको प्रत्यक्ष रूपमा प्रतिनिधित्व भएको छ। सुब्बा श्रीकान्त, रमाकान्त, चुनू, बुलू जस्ता पात्रहरूको खास प्रतिनिधित्व छैन तापनि भूमिकाका रूपमा रहेका छन्। त्यसैले उनीहरूलाई नेपथ्यपात्रका रूपमा लिइन्छ। रामकान्त, गतिशील पात्र हुन्, कारण उनले परिस्थिति अनुसार आफ्नो दृष्टिकोण बदलेका छन्। चारित्रिक दृष्टिकोणले अपरिवर्तनशील पात्रलाई गतिहीन अर्थात् स्थिरपात्र भनिन्छ, चम्पा यस हिसाबले स्थिर पात्रका रूपमा रहेकी छे। ऊ सासूको बुहार्तनमा पनि आफ्नो दृष्टिकोणबाट विचलित छैन, बरू घर छाडेर हिडेकी छे।

५.२ चम्पा

चम्पा यस उपन्यासकी नायिका हो। ऊ मध्यम वर्गमा जन्मिएर १२ वर्षसम्म सुखले पुत्पुलिएर

रहेकी छे। त्यो बेलासम्म उसमा जवानीको प्रारम्भ भएको छैन। हजुरबासित ऊ विभिन्न प्रश्न शोध्छे र प्राप्त भएको उत्तर प्रति पनि उसले चित्त बुझाएकी छैन। पढ्ने, नाचगान सिक्ने इच्छा हुँदाहुँदै पनि पाप लाग्ने डरले उसलाई विवाह गरेर घर पठाइन्छ। उसका पति रामकान्त अधिकारी जिलिगान्टो किसिमको शारीरिक बनोटका साथै राम्रो अनुहार पनि नभएको व्यक्ति भएका कारण चम्पा दुःखी थिई तापनि पुरानो संस्कार अनुसार आफ्नो पतिलाई देवता मान्नु पर्ने वातावरणमा हुर्किएकी भएकोले चित्त बुझाउने परेको थियो। रामकान्तको त्यसै वर्ष प्रवेशिका दिनुपर्ने भएकोले चम्पालाई श्रीमानको साथ मिलेन, उसलाई रामकान्तको संसर्गबाट अलग्गै राखिन्छ। विवाहको खास अर्थ नै थाहा नभएकी उसका निम्ति अलग रहनुपर्दा पनि त्यो समयमा खास फरक चाहिँ परेन तथापि केही असन्तुष्टि चाहिँ महसुस भएकै हुनु पर्ने हो। मानिस च्यान्टो भएपनि रामकान्त पढ्नमा तेजिलाछन् खूब मिहिनेत गरेर पढ्छन् र उनको इच्छा अरू सबैलाई जितेर आफू अगाडि हुने नै हो तथापि “म ताक्छु बुढो बन्चरो ताक्छ घुडो” भने भैं उनी क्षयरोगको शिकार हुन पुगेकाले इच्छा पूर्ति हुनसकेन, त्यस कारण चम्पाले मन बुझाउने ठाउँ रहेन। आखिर टोखा हस्पिटलमा केही महिनाको बसाइ पछि उनमा सुधार आएको छ तापनि चम्पाले जीवनभर श्रीमान् सितको शारीरिक सम्पर्कबाट बञ्चित हुनुपर्ने बाध्यता हुन आयो। चम्पामा जवानीका आँकुराहरू फष्टाउँदै गए, पुरुष स्पर्शको आवश्यकता बढ्दै जाने अवस्थामा भनन प्रतिबन्ध लाग्नाले प्राप्त भएको उसभित्रको मर्म अनुभवीले मात्र बुझ्न सक्ला ! अरूका निम्ति मर्मस्पर्शी नहुन पनि सक्छ। चम्पाको कल्कलाउदो जवानी त्यसमा पनि श्रृङ्गारपटार गर्नु पर्ने सौख जेठानीहरू ‘ओरालो लागेको मृगलाई बाछ्छाले पनि खेदछ’ भन्ने उखान भैं खिसिटेउली गर्छन्। सासूले भनन उसलाई देखिसहेकी छैनन्। तथापि ऊ घरमा बसेकै छे। अरूले जे जसो भने पनि खपेकै छ। जब श्रीमान् रामकान्त चम्पालाई चिठी लेखेर छाडी

विरक्तिपर विश्व भ्रमणमा हिड्छन् तब भने चम्पाले यो संसारमा आफूलाई एकली महसुस गर्न पुगेकी छे । रून्छे, पिरिन्छे, छटपटाउँछे तर पनि नियतिको खेल सहनै पर्ने सहेकै छे । अन्त्यमा सासूसित केही खटपटका कारण उसलाई घरबाट निस्कन बाध्य गराइन्छ । चम्पा माइतमा शरणलिन पुग्छे । उसको चरित्र स्थिर छ । ऊ पुरानो संस्कारभित्र आधुनिक किसिमकी सभ्यनारीका रूपमा देखा परेकी छे ।

५.३ रामकान्त अधिकारी

रामकान्त यस उपन्यासका नायक हुन् । शारीरिक रूपमा ग्याँचे खालको र गालामा खत, डण्डिफोर जस्ता कारण विरूप जस्तो देखिए पनि उनी खूब श्रृङ्गारपटार गर्नुपर्ने, ठाटिएर हिड्नु पर्ने र ठूलाठूला कुरा गरेर साथीभाइहरूलाई मख्खपार्ने खालका छन् । उनले चम्पा जस्ती रूपवती श्रीमती पाए तर प्रारम्भदेखि नै सहवासको सुखभोगगर्न भने पाएनन् । सुरूमा प्रवेशिका परीक्षा अरुले भन्दा बढी अङ्क ल्याएर पास गर्ने प्रयासका कारण उनी चम्पाबाट अलग भएर अध्ययनरत रहे । पछि क्षयरोगका कारण श्रीमतीसित सहवास हुनु मृत्युलाई स्वीकारगर्नुभएका कारण वैरागिएर विश्व भ्रमणमा निस्किएका हुन् । उनको चरित्र स्थिर छैन तर पठन पाठनमा भने निकै प्रयास गर्ने र आत्मबल भएकाव्यक्ति हुन् उनी ।

५.४ सुब्बा श्रीकान्त

श्रीकान्त मध्यमवर्गका धनाड्यव्यक्ति हुन् । बूढा भएर पनि उनीहृदयकट्टा छन्, जवानहुँदा सुब्बा हुनलायक देखेर राजाले उनलाई सुब्बाङ्गी दिएका हुन् । त्यो बेला उनी बल्दो चेहरा, रातोपिरो अनुहार भएका मोटा घाटा थिए । बहारीहरूको चञ्चलताले उनलाई आजकालका ठिठीहरू के विघ्न उताउला ? जस्तो महसुस गराउँछ तापनि आफ्नोपालामा तरुनीहरूले रातोमुख लगाएर हेर्ने र आफूले पनि कतिलाई जिस्क्याएको सम्झिएर मन बुझाउँछन् । चम्पा उनकै नातिनी हो, उसलाई १२ वर्षकै उमेरमा

विवाह गरिएको छ । यसमा सुब्बा श्रीकान्तको भन्दा पनि उनकी श्रीमतीको बढी हात रहेको देखिन्छ । सुब्बा श्रीकान्त बूढा छन् तर उनको मन बूढो छैन । ऐनाहेर्न थालेका उनलाई नातिनी चम्पाले शोधेका प्रश्नहरू घतलाग्दा छन् । त्यो प्रसङ्गले उनी हृदयकट्टा व्यक्तिकै रूपमा देखा पर्छन् तथापि नातिनीको विवाह पश्चात् यिनको चर्चा हुनसकेको छैन ।

५.५ अन्यपात्रहरू

रामकान्त अधिकारी चम्पाका ससुरा हुन् । उनका जेठा छोरा उमाकान्त, माइला छोरा भीमकान्त र श्रीमती रमादेवी, सुब्बा श्रीकान्तका बुहारीहरू चुनू, बुलू नोकर्नी पुत्री पानमती जस्ता अन्य पात्रहरू पनि यस उपन्यासमा छन् तर ती पात्रहरूको खासै भूमिका नभएपनि कथावस्तुको प्रसङ्गलाई वास्तविकताको जलप लगाउने सिलसिलामा यी पात्रहरूको संयोजन गरिएको हो । यी मध्ये उमाकान्त, भीमकान्त जस्ता व्यक्तिहरूअदृश्य रूपमा रहेका छन् । उपन्यासको पूर्णताका लागि आ-आफ्ना ठाउँमा यिनीहरूको पनि आवश्यकता रहेकोले उपन्यासकारले यहाँ उल्लेख गरेका हुन् । देवकोटाले समाजमा देखिने वास्तविक किसिमका पात्रहरू छनौट गरेर उपन्यासलाई सामाजिकीकरण गरेका छन् ।

६. ‘चम्पा’ उपन्यासमा सामाजिकता

चम्पा सामाजिक उपन्यास हो । तत्कालीन समाजको वास्तविक गतिविधिलाई यसले राम्रैसित चित्रण गरेको छ । समाजमा उच्च वर्ग, मध्यमवर्ग र न्यूनवर्गगरी तीन किसिमका व्यक्तिहरू हुन्छन् । ती मध्ये उच्च मध्यमवर्गको प्रतिनिधित्व चम्पा उपन्यासमा भएको छ । उपन्यासको सुरूमै सुब्बा श्रीकान्तको चर्चा छ । नेपाली सेतो भोटो र सुरूवाल लगाएका उनी भागवतको पुस्तकमा चिनो लगाइरहेका छन् । उनको कोठामा टर्की कारपेट, बुझाकाटेको बन्द दराज, टेबुलमा काँचका फूलदानहरू सजाएर राखिएका छन् । राधिकासँग यमुनाका तीरमा अर्धनग्न मुरली बजाएको

श्री कृष्णको चित्र भित्तामा टाँगिएको छ । विष्णु भगवानको विश्वरूप, सरस्वती र इसामसीह जस्ताका चित्रहरू अरू पनि टाँगिएका छन् । यस्तो सजिसजाउ कोठामा ठूलो बालिष्ठको आड लिएर ओठमा सीसाकलम अड्याइरहेका सुब्बा बाजेको चिनारीले नै उनी माथिल्लो दर्जाका व्यक्ति हुन् भन्ने परिचय दिन्छ, त्यसैगरी सुब्बानीको कोठा पनि सजिसजाउ छ । बहारीहरू चुनू र बुलूको चञ्चलताले र उनीहरूको ख्यालठट्टाले बाजेको धार्मिक कल्पनालाई सचेत गराउँछ । उनीहरूको सिंगार पटार र कुकुरैबैसले उन्मत्तभएर जेदेखे पनि हाँसिरहने स्वभावदेखेर बूढा ‘आजकालका ठिटीहरूकेबिघ्न उताउला ?’ (देवकोटा, २०५५ : २) भन्न पुग्छन् । वास्तवमा समय परिवर्तनशील छ, त्यस अगाडिको समाजलाई नियाल्ने हो भने उनको भनाइ एकदमै सही छ तर उनी स्वयम् आफ्नो यौवनकाल सम्भन्धन्, उनको समयमा पनि तरूनीहरू रातोमुख लगाएर उनलाई हेर्थे, हाँस खेल गर्थे र ख्यालठट्टा हुन्थ्यो । उनले चित्त बुझाए । यसलाई सिगमण्ड फ्रायडले शमन मनोरचना भनेका छन् । (कुमार, आदित्यहरू, १९९५/९६ : १३३) तरपनि सुब्बा बाजेले सासूससूराका अगाडि यसरी कुत्कुतिएर हिड्नुलाई वेशरम ठानेका छन् । समय अनुसार यो स्वाभाविकै हो । १२ वर्षकी चुलबुले नातिनी चम्पालाई बूढाले ऐना हेर्न लागेकोमा आश्चर्य लाग्छ । उसले शोधेकी छे, ‘हजूरबुबा ! हजूरलाई पनि ऐना हेर्न मन लाग्छ ?’ (देवकोटा, २०५५ : ३) नातिनीले गरेका यस खालका कुराबाट प्रफुल्ल भएका बूढालाई नै राम्रो लाग्ने चम्पा बताउँछे । चम्पालाई खूब बाठी कागको फूल चोर्ने जस्तो लाग्छ सुब्बा बाजेलाई । यो सामाजिक क्रियाकलापले उपन्यासलाई सशक्त बनाउँदै लगेको छ । अधिकारीको घरबाट चम्पालाई माग्न आएको कुराले त्यो समयमा मागी विवाहको प्रचलन रहेको कुरा स्पष्ट पार्छ । चुलबुले सानी नातिनी चम्पाले ‘पाप भन्या के हो ?’ (देवकोटा, २०५५ : ४) भन्ने प्रश्न सोधेपछि बूढाले उत्तर त दिन्छन् तर उसको चित्त बुझ्दैन । छोरी नातिनीहरू

१०/१२ वर्ष पुग्दासम्म विवाह भएन भने पाप लाग्छ, स्वर्गजाने बाटो टुट्छ भन्ने सामाजिक जन-विश्वासले त्यो समयमा गाँजेको छ । सुब्बा बाजेले त चम्पाको विवाह गर्न वितिहालेको छैन भन्ने ठानेका हुन् तर सुब्बानी बज्यैले १२ वर्षलाई धेरै ठानेकी छिन् । उनको भनाइछ ‘बाह्र वर्ष थोरै हो त ! च्चाट्ट परसरे विताने ? कुनामा पसिसकेकी छोरी भन्दैन दुनियाँले ? बाहुनको घर पो त’ (देवकोटा, २०५५ : ८) यसरी बालखैमा बालिकाहरूको विवाह गरेर दिनुलाई स्वर्गको ढोका उघार्नु सम्भन्ने जनविश्वास त्यो समाजमा देखिन्छ, र त्यसको अवशेष नेपालमा अझ पनि कतैकतै विद्यमान भएको बुझिन्छ । बज्यैको कोठामा पस्ता बूढाको ढोकामा टाउको ठोकिएको प्रसङ्गले त्यो समयमा घरका ढोकाहरू अहिलेका जस्ता ७ फिट अग्ला हुँदैनथे कि भन्ने पनि लाग्छ तापनि सुब्बा बूढाको हाइट अग्लो पनि हुनसक्छ । बूढाबाट आदर्शका कुरा पनि भएका छन्, धर्मका कुरा पनि भएका छन् । यी कुराहरूबाट उनी धार्मिक किसिमका अध्यात्मवादी पण्डित जस्ता लाग्नु, स्वाभाविकै हो । बुलू र चुनूले कृष्णाष्टमीको अधिल्लोदिन फूलका माला गाँसेकोले पनि सांस्कृतिक महत्व व्यापक रूपमा रहेको कुरा भल्किन्छ । दशैंको चर्चाले पनि यसलाई स्पष्ट पार्छ । अहिले मात्र होइन समाज त्यो बेला पनि स्वार्थी छ, अझ भनौं यो स्वार्थी प्रवृत्ति मानिसमा मात्र होइन देवतामा पनि थियो । यो कुरालाई धर्मग्रन्थहरूले नै पुष्टि गरेका छन् । दाम्पत्य जीवनको आवश्यकता हरेक प्राणीहरूका निम्ति महसुस हुन्छ । यो सृष्टिको प्रारम्भदेखिनै चल्दै आएको कुरा हो तर धर्मका नाउँमा अन्जान बालिकाको कुनै एक अमिल्दो व्यक्तिसित विवाह गरिदिएर आफ्नो स्वर्गको ढोका खोलेको ठान्नु चाहिँ अब्यवहारिक देखिन्छ । रमाकान्त अधिकारी पनि उच्च मध्यमवर्ग कै व्यक्ति हुन् । उनको कान्छो छोरा रामकान्तको विवाहका लागि चम्पालाई मागिन्छ । शारीरिक रूपमा कुरूप देखिने ग्याँचे उनीसित हेर्दै नहेरी जवरजस्ती चम्पाको विवाहगरेर घर पठाइन्छ । छोरीको जीवन अरूको खेलौना जस्तो सम्भन्ने र उसलाई वास्तै नगरी आफैले

तयगरी विवाह गरिदिने परिपाटीले समाजमा कैयौं युवतीहरूको स्यूँदो बाल्यकालमै पुछिएका घटनाहरू पनि देख्न र सुन्न पाइन्छ। चम्पाले आफ्नो श्रीमान्को शारीरिक रूप धोती फेरेर भान्सामा जान लाग्दा मात्र देखी। गालामा खुकुरीले काँटेको लामोखत, आडभरी डण्डिफोर पाक्या, भगेरा जस्तो सानो घनलाग्दो छि : चम्पाले वान्ता नै गरी। रातभर उसलाई निन्द्रा लागेन। ऊ राम्रा मीठासपना देख्थी तर त्यसको विपरीत उसले जेलजीवनको पहिलो अनुहार देखी। श्रीमान्का गोडाधोएर पहिलो पलट पानी पिउँदा उसले दोस्रो पलट वान्ता गरेकी हो। हरेक दिन श्रीमान्का गोडाको पानी खानुपर्ने, उसैका जूठा थालमा भात खानुपर्ने, परिवारले खाइसकेपछि मात्र बुहारीले खाना खाने, बेलुका श्रीमान् र सासू तथा भएदेखि नन्द, आमाजूलाई गोडामा तेल लगाएर श्रीमान् सुतिसकेपछि मात्र आफू सुत्ने पुरानो संस्कार हो। त्यो संस्कारले गाँजेको बेलाको चित्रण भएकाले चम्पाबाट यी कुरा नआए पनि उसले यो सबै बेहोरेकै हुनुपर्छ। जेठी जेठानी ढोई जस्ती धमरधुस, माहिली सुकुटी भएपनि उनीहरूसित खास नराम्रो छैन तर मासूमा नून चर्को कलविख, जेठानीहरूलाई हजूर नभनेर तपाईं भनेको कुरामा आलोचनाहरू चम्पाले सहनै पर्छ। चम्पालाई लोग्नेले कीचक नाम राखेका छन्। योनाम चम्पालाई पनि मन परेको छैन। उसले यसको अर्थ पुरेतलाई पनि शोधेकी हो। माइतमा बज्यैसित कुरा भए बज्यैले भनिन्। ‘अलिकति तिमी सुहाउँदो भएन हकि बा अब तिम्रो भाग्य यस्तै रहेछ। धन, पैसा, इज्जत, मान, सम्मान हो भाग्य भनेको।’ (देवकोटा, २०५५ : २०) पुरुष प्रधान समाजमा नारीले जे जस्तो अवस्था पनि खप्नै पर्ने रहेछ। त्यसमा पनि कट्टर ब्राह्मण परिवारमा। चम्पाले पनि खप्नै परेको छ। उसको व्यक्तित्वमा त्यतिबेरसम्म यौनभावनाका चक्रहरू स्पष्टसित नसल्बलाएका कारण त्यतापटिको चर्चा भएन तापनि सिंगमण्ड फ्रायडले आमाको दूधखाने बच्चादेखि नै यौनभावना जाग्रित हुनथाल्छ(कुमार, आदित्यहरू, १९९५/९६ : ५६-६१) भनेका छन्। यो

हिसाबले चम्पामा त्यो भावना छदैछैन भन्ने होइन तर पनि त्यसबाट ग्रसिन हुने अवस्था आइनपुगेको मात्र हो। फेरि विवाह गर्दा केटो हेर्न नपाइने, विवाह पछि श्रीमान्सित ठाडोशिरगरेर बोल्न र हेर्न नसकिने समाजमा प्रेमात्मक किसिमको यौनजन्य कुरा गर्न सम्भव नहुनेहुँदा चम्पाका मनमा तीलजौ त पाकेकै हुनुपर्छ। आफ्नो भाग्यलाई दोष दिएर परिआएको परि स्थितिको सामनागर्न तर्फ चम्पा सचेत छे। रामकान्तको पढाइ चल्दैछ, प्रवेशिका परीक्षामा प्रथमहुने इच्छा राखेर पढ्न थालेका उनी निकै मिहिनेत गर्छन्। यस प्रसङ्गले अब नेपालमा पनि इस्कूल कलेजको प्रारम्भ हुनथालेको र पठनपाठन तर्फ मानिसहरू सचेत हुनथालेको कुरा अवगत हुन्छ तथापि नारी शिक्षाको कुरा भने छैन। चम्पा कुलघरानकी केटी हो, उसलाई पनि बाबुआमाले पढाउन सक्थे। बाजे त भन् पढे लेखेकै मानिस हुन् तर उसलाई पढाउनुभन्दा विवाह गर्न हतार छ। छोरीहरू अरूको घर पोल्ने जात हो। उनीहरूलाई पढाएर कुनै फाइदा छैन बरु उल्टै बाइफाले हुन्छन् भन्ने सामाजिक भावनाले गर्दा छोरी बुहारीहरू शिक्षित हुन नसकेको तत्कालीन समाजको चित्रण हो। सुब्बा बाजेका बुहारीहरू चुनू र बुलू पनि पढेलेखेका जस्तो लाग्दैन, उनीहरू चञ्चल र चलाख भने विछट्टै छन्।

श्रीमान्श्रीमतीसँगै रहेभने पढाइ हुँदैन भन्ने मान्यता अनुसार विवाहको केही समयदेखिनै चम्पालाई श्रीमान्बाट अलग गराइएको छ। रामकान्त भिक्टोरियाक्रस प्राप्तगर्ने सुरमा लगनशीलभएर पढ्नथालेका छन्। ‘यस कुभावनामा परेका धेरै फोक्सा विग्रे, धेरै कलेजा सुके, क्षयको किटाणु मनुष्यभन्दा चड्ख हुन्छ त्यसबेला जब मनुष्यले बुद्धहुने काम गर्छ।’ (देवकोटा, २०५५ : २१) भन्ने देवकोटाको भनाइ यहाँ उल्लेख छ। मतलब रामकान्तलाई क्षयरोगले भेट्टायो उनी छाँगाबाट खसेभैं निराश भएर श्रीमती चम्पासित ‘प्यारी कीचक मेरो इतिश्री भयो! विग्रे। आयुचार महिना छ। तिम्रो जीवन स्वाहा। व्यक्तित्व भए म मरेपछि पुनर्विवाह गरे।’

(देवकोटा, २०५५ : २२) भनेका छन् । यस प्रसङ्गमा उनले चम्पालाई पढ्ने सल्लाह पनि दिएका छन् । ‘तिमी पढ । तिमीलाई पढ्न र बुझ्न व्यक्तित्व हाँसिल गर्नको जरूरत छ ।--- आजदेखि तिमी मबाट आजाद भयौँ ।’ (देवकोटा, २०५५ : २२) रामकान्तले पुस्तक जलाएर जपमाला लिन्छन् । आजाद भयौँ भने पनि चम्पाले संसार शून्य देख्छे, अब उसका निमित्त अरू को छ र ? त्यस घरमा । टोखामा यस रोगको उपचार हुनथालेकोले उनलाई पनि त्यहीँ पुर्‍याएर राखिन्छ । आजाद शब्दले चम्पालाई निकै सतायो उसले यसको अर्थ बुझिन । मास्टरबाट स्वतन्त्रता भन्ने त आयो तर त्यसको पनि अर्थ नलाग्दा अमलेख भन्ने ठानेर चित्त दुखेका कारण भन्‍या होला भन्नेउसका मनमा परेको थियो । स्वामी टोखामा रहँदा श्रीकृष्णको तस्वीर काखी च्यापेर रोए पनि सिनेमा हेर्न चाहिँ उसलाई खूब मन लाग्छ । यसबाट समाजमा मनोरञ्चनका साधनहरूको पनि विस्तारै विकास हुनथालेको कुरा खुल्न आउँछ । पढ्नुपर्छ र छोरी बुहारीहरूलाई पनि पढाउनुपर्छ भन्ने भावनाको विकास पनि हुनथालेको कुरा चम्पाका श्रीमान्ले श्रीमतीलाई भनेको कुराले संकेत गरेको छ । चम्पा बेलाबेलामा टोखा जान्छे । रामकान्त शारीरिक रूपमा रिष्टपुष्ट देखिए । चम्पामा बाच्छन् कि भन्ने आशा जागेर आउँछ । रामकान्त पनि मालाछाडेर तास, गञ्जिफा, हाँसखेलतिर लागेको देखिन्छ, कारण उनमा मृत्युको भय परसरेको छ । उनीकताकति चम्पाको चड्दो उमेर र रूपको मोहनीदेखि ग्रस्त भएर मनमन रोएका छन् ।

यता चम्पालाई खूब सिंगारिनु पर्छ । त्यस सम्बन्धमा अरू सासू बुहारीको बारम्बार टीका र टिप्पणी चल्छ । छासछुस कुरा लगाउनुपर्ने, आँखिभौँ मिलाउनुपर्ने, फिल्मका गीतहरू हमेसा गाइरहनुपर्ने जस्ता विभिन्न टीका टीप्पणी हुन्छन् । रिसउठेपछि भन्न बाँकीनराख्ने मान्छे भएकाले चम्पाले ‘कठिनीहरूले सभ्य श्रृङ्गार देखा भे पो त कहिल्यै ! (देवकोटा, २०५५ : २६) पनि भनेकी छे । सिन्दुरे जात्रा गरेर

टोखाबाट रामकान्तलाई भित्र्याइन्छ । रामकान्त बाँचेकोमा सबै दङ्गछन् । उनको चोला नै फेरिएको छ । डक्टरले नारीगमनमा भने रोक लगाएका थिए, यदि त्यसोभयो भने खतराको संकेत दिएका छन् । रामकान्तले एकदिन खप्पनसकेर चम्पाको कपाल छाम्न पुगे त्यतिखेरै आमा खबरदारीगर्न आइपुगेकी हुन् । नत्र प्रणयसुखमा दुवै मडारिन्थे होलान् तर यो घटना हुनपाएन । घरमा तरूनी श्रीमती यौवन फुलाएर बसेकी छे, त्यति हुँदाहुँदै पनि विछोड छ, दुवै छुट्टाछुट्टै कोठामा सुत्छन् । अधिपछि पनि निगरानी सबैतिरबाट हुन्छ । जेठानीहरू खिसीगर्छन् । चम्पालाई लाठी भन्छन् । उनीहरूभए लोग्नेसित टाढिएर बस्ने आशय व्यक्त हुन्छ । रामकान्तले टेनिसनको कविता पढे, प्रेम प्राकृतिकक्रिया हो भन्ने भावना जागृत भयो । उनका विचारमा ‘कि जाने शङ्कराचार्यले जीवनको रहस्य, कि जाने सिगमण्ड फ्रायडले’ (देवकोटा, २०५५ : ३७) उनलाई हरेक मनुष्य यौनमूर्ति भै लाग्छ । डी.एच.लरेनका निबन्धहरू अध्ययन गरे, त्यसमा पनि यौन सम्बन्धी कुराहरू थिए । अन्त्यमा जीवन संरक्षिणी शक्तिले पूरै खतरा देखेका कारण चम्पाका लागि एकचिठी छाडेर रामकान्तविश्वभ्रमणमा जान्छन् । मुनामदनकी मुना भैँ चम्पा पनि दुःखी छे तर मुनाका भैँ सम्बेदनशील वेदना उसबाट प्रकट भएको छैन । मदन ल्हासा जान लाग्दा मुनाले भैँ चम्पाले पनि विलौना गर्ने थिई होला तर रामकान्तले थाहै दिएनन् । विवाहित नारीका लागि पति नै सर्वस्व हो र त्यही नै नभए पछि उसका निमित्त संसार शून्य हुन्छ । चम्पाका लागि पनि संसार शून्य जस्तै भएको छ । मान्छे बलेकै आगो ताप्छन्भन्ने उखान भैँ चम्पा प्रति सहानुभूतिसम्म पनि प्रकट गर्ने मान्छे छैन । विना छोराकी बुहारी घरकी कसिंगर भैँ ठान्ने सामाजिक परिपाटीले चम्पालाई पनि छोडेन । ऊपनि त्यस घरकी कसिंगर भैँ बनी । ‘यो नचिनेकी होइन ? यो बेस्से हुन्छे बेस्से !’ (देवकोटा, २०५५ : ४५) भनेर सासूले गाली गरिन् । चम्पामा पुरानो र नयाँ दुवै सस्कार छ । ऊ श्रीकृष्णको तस्वीर सजाएर राख्छे, दैनिक

पूजा गर्छे र माला लगाइदिन्छे भने उसलाई सिनेमा हेर्न सौख छ । सासूले गालीगरेर भनेका तीखाशब्दको प्रतिवाद पनि उसले नगरेकी छैन तर पनि उसभित्र पुरानो संस्कारको पर्खाल पूरै छिचोल्ने हिम्मत छैन । सासूका गोडामा घिउ घस्ने क्रममा एकदिन ठूलो भगडा हुन्छ । एघारबजे राति बूढीको पिडौलामा घिउ घस्नुपर्दा विस्तारै ‘कस्तो घिउघस्नु पन्योहाँडीका पिडौला’(देवकोटा, २०५५ : ४८) भनेकी छे । त्यसले उग्र रूप लिन्छ ‘के भनिस् चोथाले ! च्यात्नु पन्यो बेस्सेका गाला ? बेस्से भन्नु पर्दैन अर्कालाई ! हामीले को नाठो खेला छौं र ?’(देवकोटा, २०५५ : ४८) आखिर यो प्रतिवादले कोकोहोलो मच्चिन्छ र अन्त्यमा चम्पा पानमतीलाई साथलिएर माइततिर हिडेकी छे ।

आदर्शता भन्दा मानवता चम्पामा छ । आधुनिक नारीहरूले मनपराउने फेसन र श्रृङ्गार उसलाई पनि मनपर्छ । मनभित्रको पीडा बिसाउने माध्यम सिनेमा बनाएकी छे । आध्यात्मिक किसिमको पूरातनवादी परिवारमा बुहारीले सिनेमा हेर्न जानु अपाच्य जस्तो हुन्छ तापनि उसलाई रोकटोक गरिएको छैन । सिनेमाका गीत गुनगुनाएर मनका पीडालाई शमन गर्ने प्रयास उसबाट भएको छ । यसबाट आधुनिकता तर्फ समाज उन्मुख हुन थालेको प्रतीतहुन्छ । यो उपन्यासले काठमाडौं उपत्यकाको तत्कालीन चित्रण गरेको छ । सम्वादात्मक अभिव्यक्ति प्रखर रूपमा रहेको छ । समाजमा बुहारीहरूलाई कजाएर राख्ने प्रवृत्तिको चित्रण छ । त्यतिहुँदाहुँदै पनि आधुनिकताको जलप लगाईएको पाइन्छ । थोरै व्यग्यात्मकताले पनि मसलाको काम गरेको अनुभव हुन्छ । बालविवाह, अनमेल विवाह, अमञ्जुरविवाहले पनि समाज गाँजेको छ । ‘मुट्टी फुक्यो, चरो उडयो’ ‘असल असल मगरकानास्ति जुँघा न दारी’ ‘जुन गोरूको सिउँछे छैन उसको नाम तीखे’ (देवकोटा, २०५५ : ८, २०, २५) जस्ता उखानहरूले उपन्यासलाई सामाजिक धरातलको सुन्दर वस्तीमा पुऱ्याएका छन् । चम्पा नारी प्रधान उपन्यास हो ।

यसमा पुरूष भन्दा नारीहरू सक्रिय छन् । चम्पा काठमाडौंमा रहेका ब्राह्मण परिवारको चित्रण गरेर लेखिएको उपन्यास हो, यो समाजमुखी छ । ‘चरित्र चित्रणमा देवकोटा बेजोड छन् ।’(बन्धु २०५८ : ३९८) त्यो थिति चम्पामा पनि छ । परम्परागत संस्कारलाई पछ्याएपनि नारी विद्रोहलाई समेत ठाउँदिने क्रममा चम्पाले विद्रोह गरेकी हो । यी सबै दृष्टिकोणले हेर्दा ‘चम्पा’ सामाजिक उपन्यास हो भन्ने कुरामा दुईमत छैन ।

७. सम्वाद

सम्वाद उपन्यासको गौण पक्ष हो । नाटकको जस्तो भूमिका हुँदैन तापनि आवश्यकीय सम्वाद उपन्यासमा पनि चाइन्छ । जसले गर्दा उपन्यासलाई सहज र रोचक बनाउन मद्दत पुग्छ । चम्पा उपन्यासमा प्रारम्भदेखिनै सम्वाद सशक्त रूपमा देखापरेको पाइन्छ । उपन्यासको पहिलो पृष्ठ मै बुलूले चुनूसित भनेकी छे, “जा मोरी के विघ्न उताउली ?” त्यसैगरी माक्कमोरी भनेर चुनूले पनि तल्लो ओठ टोकेको कुरा छ । श्रीकान्तले आजकालका ठिठिहरू के विघ्न उताउला भन्ने कुरा गरेका छन् । (देवकोटा, २०५५ : १-२) चम्पाले विवाह नगर्ने कुरा गरेकी छे । उसले पढ्ने, नाँचगान सिक्ने इच्छा जाहेर गर्छे । चम्पाको विहेको प्रसङ्गमा महिलाहरू बिच पनि सम्वाद भएको छ । विवाहपछि रामकान्त र चम्पाको सम्वाद तथा चम्पाले जेठानीलाई हजूर नभनेर तपाईं भनेको र घरका कुरा माइतमा लगेर लाएको कुरा समेत यस उपन्यासमा रहेको छ । माइतमा बज्यै चुकचुकाएर अलिकति तिमी सुहाउँदो भएन हगि वा ! (देवकोटा, २०५५ : २०) भनेकी छिन् । श्रीमान् टोखामा भर्ना भएपछि जेठानी, सासूहरूले श्रृङ्गार गरेकोमा आलोचना गर्दा चम्पाले पनि भनेकी छे, “कठिनीहरूले सभ्य श्रृङ्गार देखेको भे पो त कहिल्यै पनि” (देवकोटा, २०५५ : २६) चोथाले, बेस्से जस्ता सासूका वचनहरू र त्यसको जवाफमा चम्पाले भनेका कुराहरूले उपन्यासलाई रोचक र मार्मिक

बनाएको छ । सम्वादात्मक रूपबाट हेर्दा चम्पाकी सासू पुरानै परिपाटीकी नारीका रूपमा देखापर्छिन् भने चम्पाश्रीमानको गोडाको पानी खाएको प्रसङ्ग आएपनि आधुनिक बुहारीका रूपमा देखापरेकी छे । सासूसित पनि निडरभएर आफ्नाकुरा राखेको प्रसङ्गले यो कुरा पुष्टि गर्छ । पात्र र प्रसङ्ग अनुसार उचित सम्वादले पनि उपन्यास सफल बनेको छ ।

८. भाषाशैली

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा सामान्य विषयवस्तुलाई पनि ओजश्वी भाषाशैलीको प्रयोग गरेर उच्च किसिमको साहित्य सिर्जना गर्ने व्यक्ति हुन् । ‘देवकोटाको भाषामा असाधारण अधिकार छ । चम्पाको भाषाशैली र संगठनले उनका कथाहरूलाई सम्झाउँछ ।’ (बन्धु, २०५८ : ३९८) यसमा उखान, द्वित्व तथा शब्दशक्तिको चमत्कार छ । उपमा जस्ता अलङ्कारले चम्पामा गहनाको काम गरेको छ । संस्कृत, अंग्रेजी, नेपाली शब्दहरूको समिश्रण छ, तापनि नेपाली शब्दहरूकै माध्यमबाट कथानक अगाडि बढेको छ । भाषागत गहनताले गर्दा सामान्य पाठकका लागि भने शब्दजाल जस्तो पनि लाग्छ, जस्तै जखडबन्दी, आजाद, म्युनिसिप्यालिटी, एडस्डेमोना, चिथरसान, बाराट, बोध प्रयासी आदि । तर बौद्धिक पाठकहरूका लागि भने बढी लाभदायक छ । समष्टिगतरूपमा उच्च बौद्धिकताले युक्त गहनभाषाशैलीको प्रयोग छ, तापनि दुर्बोध्य चाहिँ छैन ।

९. दृष्टिबिन्दु

दृष्टिबिन्दु भनेको कृतिलाई पाठकसम्म पुऱ्याउने एउटा पद्धति हो । दृष्टिबिन्दु दुई किसिमको हुन्छ । प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु तथा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु । यसलाई आन्तरिक र बाह्य दृष्टिबिन्दु पनि भनिन्छ । ‘चम्पा’ बाह्य दृष्टिबिन्दु अर्थात् तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुमा लेखिएको उपन्यास हो । यसमा लेखक तटस्थ बसेर पात्रहरूको चरित्र बताइरहेका छन् ।

१०. शीर्षक

यस उपन्यासकी नायिका चम्पा हो । देवकोटाका कतिपय खण्डकाव्य र महाकाव्यहरू नायिका कै नामबाट नामाकरण गरेर छापिएका छन् । यसखालका कृतिको मुख्य उद्देश्य नायिकाहरू प्रति सहानुभूति पूर्वक उनीहरूका दुःख र दर्द पाठक सामू पुऱ्यानु रहेको हुन्छ । ‘चम्पा’ उपन्यासमा पनि काठमाडौंको परिवेशमा चम्पा कस्ती नायिका हो ? र उसले जुन किसिमको पीडा भोग्नु पऱ्यो, त्यसको चित्रण गरेर मार्मिक रूपबाट सामाजिक वस्तुस्थितिको यथार्थतालाई देखाउने प्रयास भएको हुँदा त्यसै अनुरूप यसको शीर्षक राखिएको हो । स्वयम् लेखक लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले नेपाली सामाजिक उपन्यास शीर्षक राख्न खोजेका हुन्, तापनि यसै पुस्तकको प्रकाशकीयमा कमलदीक्षितले भने अनुसार यसको न्वारन उहाँहरूले नै गर्नुभएको हो । (दीक्षित, २०२५ : प्रकाशकीय) उपन्यासको विषयवस्तु सुहाउने सही शीर्षक चयन गर्नुभएकोमा उहाँहरूलाई धन्यवाद छ ।

११. निष्कर्ष

चम्पा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा लेखिएको सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । यो चार अध्यायमा विभाजित छ । यसमा लेखक तटस्थ बसेर देखेको घटनाक्रमलाई वर्णन गरिरहेका छन् । यस उपन्यासमा मूलतः काठमाडौं उपत्यकाभित्रको चित्रण भएको छ । सुब्बा श्रीकान्त र रमाकान्त अधिकारीको पारिवारिक चित्रण गरेर उच्च मध्यमवर्गको वास्तविकता प्रस्तुत गर्ने प्रयास यसमा भएको छ । यस उपन्यासमा सामान्य किसिमको रोचक विषयवस्तु छ । पात्र, चरित्र र सम्वाद पनि विषयवस्तु सुहाउँदो छ । उखानटुक्का, अलङ्कार, द्वन्द्व, व्यंग्य जस्ता कुराले उपन्यासलाई रोचक बनाएको छ । देवकोटाका निजीजस्ता लाग्ने केही नौला शब्दहरू छन् । बहुभाषाविद् भएकोले देवकोटाको यस उपन्यासमा संस्कृत र अंग्रेजी शब्दहरू पनि यदाकदा भेटिन्छन् । ५८ पृष्ठमा तयार भएको

यस उपन्यासमा रहेका चार अध्यायहरू मध्येपहिलो अध्यायमा सुब्बा श्रीकान्तका परिवारको चित्रण छ । यसमा चम्पाको विवाहको कुरा छ र विवाहको इच्छा चम्पाले गरेकी छैन । दोस्रोमा १२ वर्षकी चम्पाको विवाह रामकान्तका छोरा रामकान्तसित भएको छ र रामकान्त क्षयरोगले ग्रसितभएर टोखामा भरना भई बसेको कुरा छ । तेस्रोमा चम्पाको बोलीवचन र श्रृङ्गार पटारको आलोचना तथा रामकान्त ठीकभएर आएको तर नारीहरूसितको सहवास खतरा हुने कुरा छ र ऊ वैरागिएर विश्व भ्रमणमा हिडेको कुरा छ । चौथोमा सासू बुहारीको भनाभन भएको र चम्पा घरमा टिक्न नसकेर माइततर्फ हिडेको कुरा छ । अर्काको घरमा कामगरेरबस्ने नारी र उसकी छोरी पानमतीको प्रसङ्ग पनि यसमा छ, यसलेनिम्न

वर्गका व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व समेत भएको छ । यसरी उच्च मध्यम वर्गदेखि निम्न वर्गको समेत चित्रण भएकोले चम्पालाई सामाजिक दृष्टिकोणबाट समीक्षा गरिएको हो । तथापि सम्पूर्ण उपन्यास अध्ययन गर्दा देवकोटाका विभिन्न उच्च कृतिहरूको तुलनामा यो कृति पुग्न नसकेको देखिन्छ । मुनामदन जस्तो सशक्त यो उपन्यास हुन सकेको छैन । यसमा लेखकले आध्यात्मिक र भौतिक दुवैको समिश्रणगरी द्वन्द्वात्मक चित्रण गरेका छन् । यो उपन्यास वियोगान्त भएरपनि ज्यादै मार्मिक चाहिँ बन्न सकेको छैन र कता कति के के नपुगे जस्तो अधुरो महसुस भएको छ । स्तरीय उपन्यासको संगठनमा केही कमी छ, तापनि चम्पा छोटो र रोचक किसिमको सामाजिक उपन्यास हो ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

कँडेल, घनश्याम (सं)(२०५५), **नेपाली समालोचना** ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

कुमार, आदित्यहरू (१९९५-१९९६), **असामान्य मनो विज्ञान** आगरा : विनोद पुस्तक मन्दिर, राँगेय राघव मार्ग ।

जोशी, कुमारबहादुर (२०३१), **महाकवि देवकोटा र उनका महाकाव्य काठमाडौँ** : सहयोगी प्रकाशन, त्रिपुरेश्वर ।

त्रिपाठी, वासुदेव(२०३६), **पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा** (द्वि.सं) ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

पौडेल, माधवप्रसाद(२०६७), **साहित्यशास्त्र, नेपाली समालोचना र शोधविधि** काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद (२०२५), **चम्पा** (पाँचौ.सं.) ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

बन्धु, चुडामणि (२०५८), **देवकोटा** (तेस्रो सं.) ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

शर्मा, जनकलाल (२०३२), **महाकवि देवकोटा एक व्यक्तित्व दुई रचना** ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

शर्मा, तारानाथ (२०५६), **नेपाली साहित्यको इतिहास** (चौ.सं.) काठमाडौँ : अक्षर प्रकाशन ।

भक्तपुरमाथि गोरखाली आक्रमणः एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

बलराम कायस्थ

लेखसार

गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल उपत्यका विजय गर्ने क्रममा कान्तिपुर र ललितपुर नाम मात्रको लडाइँ लडेर जितेका भए पनि भक्तपुर जित्न भने उनले ठुलै संघर्ष गर्नु परेको थियो। यसका लागि उनले लगभग एक वर्षसम्म तयारी गर्नु परेको देखिन्छ।^१ किनकि भक्तपुर विजय बिना समग्र नेपाल उपत्यका विजय भएको मानिंदैनथ्यो। यसैले युद्धको बेला आतक्तको नीति अवलम्बन गर्न समेत उनी पछि परेनन्।^२ किनकि भक्तपुर उच्च भूभागमा बसेको मध्यकालीन सुरक्षित गढ रूपको वस्ती थियो। मूल वस्ती नदी, खाई र पर्खालले घेरिएको थियो- पहिलो कुरा। दोस्रो कुरा, भक्तपुरका प्रजाहरू आपसमा संगठित रहनु। तेश्रो कुरा, त्यहाँ राजा र प्रजाबिचको सुमधुर सम्बन्ध। यिनै कारणले गर्दा उनले भक्तपुर विजय गर्न आफ्नो सम्पूर्ण शक्ति लगाएका देखिन्छन्। अर्कोतिर, भक्तपुरका लागि पनि गोरखालीसँगको यो युद्ध आफ्नो जीवन मरणको प्रश्नसंग सम्बन्धित हुनपुगेको थियो अर्थात् आफ्नो अस्तित्व र पहिचानको रक्षाका लागि लडिएको लडाइँ थियो-यो युद्ध। यसैले अन्तिम घडीसम्म पनि भक्तपुरले आफ्ना प्रजालाई गोरखालीको विरुद्ध तयार राख्ने, वाह्य क्षेत्रबाट सहयोग प्राप्त गर्ने प्रयासहरू गरेका थिए। यसमा कान्तिपुरका शरणागत राजा जयप्रकाश मल्लको नेतृत्वकारी भूमिका महत्त्वपूर्ण रह्यो। यसरी साहित्य, कलाकौशल र साँस्कृतिक परम्पराका धनी नेवारहरूले यस युद्धमा आफ्नो वीरताको पनि प्रदर्शन गरे।^३ वास्तवमा दुई दिनसम्म चलेको यस युद्धमा ५०० घर नष्ट हुनाका साथै दुई हजार भन्दा बढी मानिसहरूले आफ्नो प्राण आहुति गरेबाट पनि यो युद्ध बहादुरीका साथ लडिएको थियो भन्ने कुरा थाहा हुन आउँछ।

शब्दावली

जयप्रकाशमल्ल, नगरकोटी सेना, दत्तात्रयमन्दिर, पचपन्नभ्याले राजप्रासाद, सुरप्रतापशाह, महालक्ष्मीस्थान, सुकुलढोका, हिटीचोक दरबार।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनलाई तथ्यमा आधारित र प्रामाणिक बनाउन निम्नलिखित सामग्री संकलन विधि र अध्ययन विधि प्रयोग गरिएको छ। यसमा प्राथमिक र सहायक दुवै स्रोतसामग्री उपयोग गरिएको छ। प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत सम्बद्ध ऐतिहासिक स्थानहरूको स्थलगत अध्ययन, प्रत्यक्ष अवलोकन, स्थानीय प्रबुद्ध व्यक्तिहरूबाट प्राप्त जानकारी रहेका छन् भने सहायक स्रोत अन्तर्गत प्रकाशित ग्रन्थ, पुस्तक, लेखरचनाहरू रहेका छन्। यसरी प्राप्त भएका स्रोतसामग्रीलाई

अध्ययन गर्नका लागि विश्लेषणात्मक, वर्णनात्मक, ऐतिहासिक र तुलनात्मक विधिहरू उपयोग गरिएको छ। यस अध्ययनलाई एम.एल.ए.(मोडर्न ल्याङ्ग्वेज एसोसिएसन) अथवा हावर्ड सन्दर्भ शैलीको आधारमा पूर्णता प्रदान गरिएको छ।

भक्तपुरको राजनैतिक परिस्थिति

गोरखाली आक्रमणको समयमा भक्तपुरमा रणजित मल्ल राजा थिए, जो शान्त, सरल र धार्मिक स्वभावका थिए। तर परिस्थितिजन्य कारणहरूले गर्दा राजा भएदेखि नै उनले विभिन्न युद्धमा संलग्न हुनु पर्यो।

छिमेकी राज्यबाट भएका घात प्रतिघात, गोरखालीको घेराबन्दी अनि आफ्नै दरबारभित्रको पारिवारिक कलह जस्ता समस्याले उनको राजनीतिक जीवन निक्कै कष्टप्रद रहेको अनुमान हुन्छ। गोरखासंगको मितेरी सम्बन्ध उनको जीवनको सबैभन्दा ठूलो राजनीतिक भुल थियो, जुन कुरा उनले पछि मात्र थाहा पाए। गोरखाको 'फुटाउ र शासन गर' भन्ने नीतिलाई उनले समयमै बुझ्न सकेनन्। उनको यही कमजोरीले गर्दा केवल भक्तपुर राज्य मात्र नभएर उपत्यकाका समग्र मल्लराज्यको पतन सम्भव हुन गयो। यताबाट उनी योग्य र दूरदर्शी शासक थिएनन् भन्ने थाहा हुन्छ। गोरखालीहरू त्यतिबेला साम, दाम, दण्ड, भेद आदि सबै नीति अपनाएर चारैतिर विजयको ऋण्डा गाड्दै आएका थिए। विजय उन्मादले तिनमा नयाँ जोश, जाँगर, उमङ्ग छाएको थियो। युद्ध हुँदा एक पक्षको जीत र अर्को पक्षको हार त निश्चित रूपमा हुन्छ नै। यसमा कुनै सन्देह छैन तथापि तत्कालीन संकटपूर्ण परिस्थितिमा पनि उनले आफ्ना प्रजाको मतलाई शिरोधार्य गरी तिनकै सहयोग समर्थनमा शरणागत राजाहरूलाई ससम्मान भक्तपुरमा बस्न दिइ सबैको सहयोग लिएर जुनकिसिमले गोरखाली फौजको प्रतिकार गरे, त्यसले गर्दा उनी नेपालकै प्रथम प्रजातान्त्रिक राजा थिए भन्ने कुरामा कसैको दुईमत हुन सक्तैन। यताबाट कुनै पनि महत्वपूर्ण राजनीतिक समस्यामा जनमतलाई महत्त्व दिने सकारात्मक सोच उनमा रहेको पाइन्छ। वास्तवमा मल्लकालभरि नै भक्तपुरमा जनप्रिय शासन चलेको थियो। त्यतिबेला धर्म र पुण्यको काम होस् वा विकास निर्माण सम्बन्धी काम वा राज्यमा आइपरेको संकट निवारण गर्नु पर्यो भने राजाहरूले स्थानीय जनताको सल्लाह, सुझाव र सहयोग लिने गर्दथे भन्ने कुरा अनेक प्रसङ्गले स्पष्ट पार्दछ।^{१५} यस्तो सुमधुर सम्बन्ध मल्लकालको अन्तिम समयसम्म पनि कायम रहेको थियो भन्ने तथ्य यसबाट पुष्टि हुन्छ।

यसरी राजाले जनताको भावनालाई कदर गर्ने अनि जनताले पनि राजाको हरेक कदममा कदम

मिलाएर साथ दिने परम्परा भक्तपुरमा रहेको थियो। यसको एउटा ज्वलन्त उदाहरणका रूपमा अद्यापि यहाँ मनाइने प्रसिद्ध बिस्केट जात्रालाई लिन सकिन्छ, जसमा राजाको प्रतीक खड्ग(तरवार) र जनप्रतिनिधि(मन्त्री)को प्रतीक एक ब्राम्हण रथमा नराखी रथजात्रा औपचारिक रूपमा संचालन नहुने परम्परा दृष्टिगत भएबाट यस तथ्यको पुष्टि हुन्छ।^{१६}

गोर्खाली आक्रमण

नेपाल उपत्यका विजय गर्ने योजनाअनुरूप कान्तिपुर र ललितपुरमाथि आफ्नो नियन्त्रण कायम भइसकेपछि अब गोरखाका राजा पृथ्वीनारायणशाह भक्तपुर विजय गर्ने अभियानमा लागे किनभने भक्तपुर विजय बिना समग्र नेपाल उपत्यका आफ्नो पकडमा आउन सक्तैनथ्यो। यसैकारण सर्वप्रथम उनले भक्तपुरका राजा तथा आफ्ना मीतबाबु रणजितमल्ललाई भक्तपुर पुगेका दुवै भगुवा राजाहरूलाई फिर्ता पठाउनु भन्ने सन्देश पठाए। कान्तिपुरका जयप्रकाशमल्ल र ललितपुरका तेजनर सिंहमल्ल यतिखेर आफ्ना राज्यबाट भागेर सर्वप्रथम भक्तपुरको दत्तात्रय मन्दिरमा आई बसेका थिए। उनीहरू शरणकालागि गोरखाको चिरपरिचित शत्रु चौबिसी राज्यहरूमा पनि जान सक्थे। तर बिचबाटोमा गोरखालीले पक्रन सक्ने डर भएकोले त्यता नगएर भक्तपुर आएका देखिन्छन्। दत्तात्रय मन्दिरबाटै उनीहरूले राजा रणजितमल्लकहाँ शरण मागेको खबर पठाए। राजा ठूलो धर्मसंकटमा परे। शरण दिउँ त गोरखाको एकिकृत शक्तिसंग जुध्नु पर्ने, नदिउँ त धर्म र न्यायिक परम्पराविरुद्ध हुने। अतः शरण दिने कि नदिने भन्ने विषयमा पचपन्न भ्यालयुक्त राजप्रसादको मूलचोकमा राजा र उनका भारदारहरू (भक्तपुरका २४ वटै टोलका प्रधानहरू) बिच छलफल भयो, प्रजाबाट पनि जनमत लिइयो। अन्त्यमा सबैले पुरानो वैरभावलाई बिर्सेर शरण आएकोलाई मरण नगर्ने र लड्न परे तापनि लड्ने भनी राजालाई विन्ति चढाएकाले राजाले पृथ्वीनारायणशाहको पत्रलाई लत्याई दिए।^{१७} दुवै राजालाई ससम्मान भक्तपुरमा

बस्न दिइयो ।^{१०} उनको यो कदम सर्वथा उचित र न्यायसंगत कदम थियो किनकि यसले धर्म, न्याय र सहिष्णुताको आदर्शलाई पछ्याएको थियो । यस भन्दा पनि महत्त्वपूर्ण कुरा के थियो भने राज्यमा जस्तोसुकै संकट आइपर्दा पनि त्यसबारे के गर्ने भन्ने सवालमा जनताको राय लिने उनको जुन मान्यता रह्यो त्यसले गर्दा उनी प्रजातन्त्रप्रेमी राजा थिए भन्ने कुरामा कसैको दुइमत हुन सक्तैन । यसपछि पृथ्वीनारायणशाहले रणजितमल्ललाई आत्मसमर्पण गर्न अनुरोध गरे, तर उनले आत्मसमर्पण गरेनन् । यद्यपि उनलाई यो कुरा थाहा थियो कि अब भक्तपुर राज्य धेरै दिनसम्म स्वतन्त्र रहन सक्तैन । किनकि वरपरका सबै राज्यहरू गोरखाको अधीनमा गइसकेकाले अब भक्तपुर एकलैले मात्र केही गर्न सक्तैनथ्यो भन्ने कुरा उनलाई राम्ररी थाहा थियो पहिलो कुरा, दोश्रो कुरा आफू पछिको भक्तपुर राज्यको वैध उत्तराधिकारी बाँकी नरहनु, किनकि ठ्याहा र मठ्याहा(ल्याइते र ब्याइतेपट्टिका) छोराहरू बिच भएको सत्ता संघर्षमा यसबेलासम्म राज्यका वैध उत्तराधिकारी युवराज वीरनरसिंहको विष प्रयोगद्वारा हत्या भइसकेको थियो ।^{११} तेस्रो कुरा, त्यसबेला घटेको एउटा दैवीय घटनाको प्रभाव । घटना के थियो भने भाषा वंशावली अनुसार दशैंमा कुमारीको पूजा गरी भोजनको क्रममा कुमारीले राजालाई दिने नीलकमलको फूल रणजितमल्ललाई नदिएर नजिकै बसेका मित छोरा पृथ्वीनारायणशाहलाई दिए । त्यसपछि राजा प्रजा सबैले अब नेपाल यिनैको हुने भयो भनी भन्न लागे ।^{१२} यस घटनाबाट उनमा ठूलो मनोवैज्ञानिक असर पर्न गएको थियो अर्थात् अब आफूपछि नेपाल उपत्यकामा सूर्यवंशी मल्ल राजाहरूको अस्तित्व सदाका लागि समाप्त हुँदैछ भन्ने उनलाई लाग्नु । यसरी राजा रणजितमल्ल शारीरिक रूपले वृद्ध हुनुका साथै मानसिक रूपले पनि निरास र चिन्ताग्रस्त थिए भन्ने देखिन्छ तथापि जयप्रकाशमल्लले उनलाई हौसला दिदै प्रत्याक्रमणका लागि उक्साइरहेका थिए । जयप्रकाशमल्लले भक्तपुरबाटै चौदण्डीका राजा कर्णसेन र अंग्रेजसंग सहायता

मागी पठाए । यसरी उनी गोरखालीका विरुद्ध युद्धको तयारीमा लागे । साथै उनले रणजितमल्लका मठ्याहा (अवैध) छोराहरू अजितसिंह र अवधूतसिंहलाई पनि भक्तपुरको उत्तराधिकारी शासक बनाउने बचन दिई आफ्नो पक्षमा मिलाएका थिए ।^{१३} मठ्याहा (ल्याइतेपट्टिका) छोराहरूको जिद्दीलाई रणजितमल्लले नाउँ भन्न सकेनन् । जनता र जयप्रकाशको साथ पाएका रणजितमल्लले क्षत्रीय धर्मअनुसार युद्धको आह्वान गरे । यसरी भक्तपुरमा जयप्रकाशमल्लको नेतृत्व र सक्रियतामा सैनिक संगठन व्यापक रूपमा शुरू गरियो । यसमा भक्तपुरका स्थायी सेनाका अलावा मधेसी सेना, चौदण्डीबाट आएका किराती, काम्बोज(भोटे) तथा खस सैनिकहरू पनि थिए । खसहरू मल्लराजाहरूको सेनामा भर्ति हुने चलन धेरै पहिलेदेखि नै थियो । जस्तो- थापा, पाँडे, खड्का, कार्की आदि खसहरू लगायत मगर, तामाङ आदि जनजातिहरू समेत उपत्यकाको मल्ल सेनामा पहिले देखि नै संलग्न थिए भन्ने कुरा विभिन्न ऐतिहासिक घटनाहरूले पुष्टि गर्दछ । जस्तै- नुवाकोटका उमराव जयन्त राना, पलान्चोक किल्लाका क्वाठनायक काशीराम थापा, परशुराम थापाहरू त्यस्तै कान्तिपुरका शक्तिशाली चौतारा लक्ष्मीनारायण जोशीको अवसानमा खड्का सैनिकहरूको भूमिका आदि दृष्टान्तबाट उपरोक्त तथ्यको पुष्टि हुन्छ । र यी सैनिकहरूमा कसै-कसैलाई बन्दूकसम्म दिइएको कुराबाट भक्तपुरको सैनिक प्रबन्ध पनि त्यतिबेला निक्कै बलियो भएको कुरा अनुमान हुन्छ । उतातिर, भक्तपुर विजय गर्ने सेनाको नेतृत्व पृथ्वीनारायणशाहले आफ्ना कान्छा भाई सुरप्रतापशाहलाई दिएका थिए । भक्तपुर विजयका लागि उनले आफ्नो सम्पूर्ण शक्ति लगाएका देखिन्छन् । किनकि सुरप्रतापको सहयोगका लागि एक से एक राम्रा सुरवीर गोरखाली योद्धाहरू खटाइएका थिए । जस्तो-कालुपाण्डेका छोरा वंशराजपाण्डे, शिवरामसिंह बस्नेतका छोरा केहरसिंह बस्नेत र उनका भाइहरू, स्वरूपसिंह कार्की, अमर सिंह थापा, जंग बहादुर राणाका बाजे रामकृष्ण कुँवर

आदि थिए । भक्तपुरतर्फ पनि एक से एक राम्रा साहसी योद्धा थिए । दुई दिन सम्म चलेको यस युद्धमा दुई हजार भन्दा बढीले आफ्नो प्राण आहुति गरेबाट यो युद्ध बहादुरीका साथ लडिएको थियो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । तर इतिहास जहिले पनि जित्नेको मात्र हुन्छ भने भैं तिनको नाम युद्धको पराजयसंगै इतिहासको गर्भभित्र धुमिल भएर गएको देखिन्छ ।

पृथ्वीनारायणशाहले ज्योतिषी कुलानन्दले हरेको साइतमा ने.सं. ८९० अर्थात् वि.सं. १८२६ कार्तिक शुक्ल द्वादशीका दिन राति भक्तपुरमा आक्रमण गरे । गोरखाली सैनिकहरू लगभग १५०० को संख्यामा थिए, जसमध्ये आधा सेनासँग बन्दुक थियो भने बाँकी आधासँग धनु, काँड र खुकुरी आदि थिए । यस युद्धमा गोर्खाली फौजले साना तोपबाट पनि आक्रमण गरेका थिए । जुन तोप गोर्खालीले सिन्धुली गढीको युद्धमा कप्तान किनलोकको अंग्रेजी फौजबाट खोसेको अनुमान हुन्छ । भक्तपुरतर्फ पनि निक्कै सेना थिए । भक्तपुरका स्थायी सेना बाहेक जयप्रकाशमल्लका मधेसी सेना तथा चौदण्डीबाट आएका किराती सैनिकहरू पनि थिए । यसभन्दा पनि महत्त्वपूर्ण कुरा के थियो भने भक्तपुरे जनता यसबेला गोरखालीका विरुद्ध लड्न आपसमा एक जुट भएका थिए र एउटा कुरा के भने स्थानीय संगठित जनशक्तिका सामु बाह्य सैन्यशक्तिको केही जोर चल्दैन । यसको एउटा दृष्टान्त फ्रान्सका सम्राट नेपोलियन बोनापार्टको सन १८१३ को असफल मस्को अभियानलाई दिन सकिन्छ । भक्तपुरको युद्ध पनि गोरखालीका लागि फलामको चिउरा चपाए सरह थियो । किनकि यो युद्ध भक्तपुरका सेनासँगको मात्र नभई स्थानीयवासी भक्तपुरे जनतासँगको पनि युद्ध थियो । सोभो हिसाबले गोरखालीका निम्ति युद्ध जित्न कठिन थियो । भक्तपुरका संगठित प्रजासँग लड्न गाह्रो हुने ठानेर पृथ्वीनारायणशाहले आतङ्कको शैली अपनाएका थिए । जस्तोकि प्रजाहरूको उत्साह र संगठनलाई कमजोर पार्न युद्धका बेला सर्वसाधारणका घर-घरमा आगो लगाइदिने, खेतखेतमा गएर

पाकेको धानबालीमा आगो लगाउने, बाहिरबाट आएका खाद्यान्न खोस्ने, जनताका सम्पत्ति लुट्ने आदि कार्य समेत गरेका थिए । सामरिक गढको रूपमा रहेको भक्तपुरमाथि आक्रमण गरेर विजय प्राप्त गर्न सहज थिएन । यसैले अरू नै उपायबाट भक्तपुरका जनतालाई लाचार बनाउने जुक्तिमा लागे तर जतिसुकै डर, धम्की, त्रास वा प्रलोभन देखाए पनि भक्तपुरको जनमानसमा कुनै परिवर्तन आएन । आक्रमणको क्रममा गोरखाली फौजले सर्वप्रथम भक्तपुरलाई चारैतिरबाट घेरे । वरिपरीका ठिमी, नगदेश, बोडे, चाँगु, साँखु, नगरकोट, साङ्गा आदि सबै प्रदेशहरू गोरखाली फौजले कब्जा गरिसकेका थिए । ठिमीका द्वारे गोरखकालीसँग मिलेको हुनाले बिना युद्ध ठिमी कब्जा भयो । पृथ्वीनारायण शाहले द्वारेकै घरमा एक रात बिताएका थिए । मल्ल राजाहरू शहर पस्ने सबै ढोकाहरू बन्द गरेर बसेका थिए । मध्यकालीन सुरक्षित गढ रूपको वस्ती भएकाले भक्तपुरका बाटाघाटा, गल्ली, चोकहरूबाट गोरखालीहरू अनभिज्ञ थिए । यद्यपि पृथ्वीनारायणशाह स्वयम् केही वर्ष यहाँ बसी यहाँको सबै वस्तुस्थिति थाहा पाएकाले र समग्र युद्धको नेतृत्व पनि उनैले गरेकाले गोरखाली फौजलाई आक्रमण गर्न त्यति असहज भएन । तर पनि घरका छाना, छाना चढ्दै गोली वर्षाउँदै अगाडि बढेकाले यहाँको भौगोलिक अवस्थाबाट उनीहरू बेखबर थिए कि भन्ने अनुमान हुन्छ । तर गोरखाली फौजलाई भक्तपुर प्रवेश गर्न विशेष बाधा परेन । फादर स्टिलरका अनुसार गोरखालीहरू सर्वप्रथम नगरको पूर्वीद्वारबाट भक्तपुर छिरेका थिए । त्यसबेला रातको समय थियो । त्यसपछि उत्तरी प्रवेशद्वारबाट भित्र छिरे । अब यहाँनेर प्रश्न के उठ्दछ भने कान्तिपुर भक्तपुरदेखि पश्चिमी दिशामा पर्ने भएको हुनाले कान्तिपुरतिरबाट आएका गोरखालीहरू पश्चिमीद्वारबाट भक्तपुर नछिरी पूर्वीद्वारबाट छिरेको हुनाले सम्भवतः पश्चिमीद्वारको किल्लामा भक्तपुरका जनताले गोरखालीको कडा प्रतिरोध गरेको देखिन्छ, किनकि त्यसक्षेत्रमा (दरबार क्षेत्रको पश्चिमी भेग अर्थात् खौमा टोलतिर) अद्यापि

मल्लराजाका सन्तानहरूको बसोबास रहेको पाइन्छ । सूर्यविक्रम ज्ञवालीका अनुसार भक्तपुरको पूर्वमा पर्ने मूलढोका रक्षा गरी बस्ने पाटने काजीहरू लडाईं नै नगरी भागेका हुँदा गोरखाली फौजलाई छेक्ने कोही भएन र फौज सरासर गई महालक्ष्मी स्थानमा पुगी त्यहीं आड लिई बस्यो । अर्को गोरखाली फौज ब्रम्हायणीदेवीको ढोकाबाट पसी हाडीक्षेत्रमा ? पुगी त्यहीं आड लिई बस्यो । त्यो रात गोरखाली फौज उपयुक्त स्थानमा मुकाम कायम गरी बस्यो । भोलीपल्ट विहान गोरखाली फौज आ-आफ्ना स्थानबाट अगाडि बढी सुकुलढोकामा भेला भए । त्यहाँबाट आधा सेना जगन्नाथ देवर्वातिर लागे भने अर्को भाग अर्कैतिरबाट अधि बढ्यो । दिनभर युद्ध चल्यो । यो युद्ध खुल्ला मैदानको युद्ध जस्तै थियो अर्थात् यसमा दुवै पक्षबाट साहस र वीरता प्रदर्शन गरिएको थियो । तर पनि गोरखाली फौजले युद्धको नियम पालन गरेको देखिँदैन किनकि युद्धको सामान्य नियमअनुसार रातको समयमा युद्ध रोक्नु पर्दथ्यो, तर रोकिएन । रातभरि पनि युद्ध चलिरह्यो । गोरखालीहरू कोही दरवारका छाना चढेर तथा कोही सुवर्णद्वारबाट मूलचोकमा पसेर गोली वर्षाउन थाले । गोरखालीहरूद्वारा दागिएका गोलीका दागहरू अद्यावधि त्यहाँ देख्न सकिन्छ । भोलीपल्ट विहान मल्ल राजाहरू बसिरहेको हिटीचोक दरवारको छानामा चढेर गोरखालीहरू दरवार कब्जा गर्न आइपुगे । त्यहाँ जयप्रकाश मल्लले ल्याएका नगरकोटी सेनाको गोरखाली सेनासंग ठूलो भिडन्त भयो । त्यस दरवारमा सुरक्षा नहुने देखेर मल्ल राजाहरू कतै नजोडिएको अग्लो छाना भएको पश्चिमतिरको चौकोट दरवारमा सर्न लागे । रणजितमल्ल र तेजनरसिंहमल्ल ठूलो युक्तिका साथ चौकोट दरवारको माथिल्लो भागमा पुगे, तर कान्तिपुरका राजा जयप्रकाशमल्ल अलि पछि परेकाले भर्थाङ्ग चढ्न लाग्दा एकाएक एउटा गोली आएर उनको दाहिने खुट्टामा लाग्यो । उनी हिँड्न नसक्ने भए । राजा रणजितमल्ल र तेजनर सिंहमल्लले घाइते जयप्रकाशलाई तानेर कोठाभित्र पुर्याए । युद्ध चर्किरहेको थियो । भक्तपुरे सेनाको

नेतृत्व जयप्रकाशमल्लले गर्दै आएको र अब उनी स्वयम् नै घाइते भएपछि राजा रणजितमल्ल हतोत्साहित भए । अब आफ्नो अन्तीम समय आएको बुझेर उनले आफ्ना अङ्गरक्षक हेमनारायणको सल्लाहमा आत्मसमर्पण गर्ने निर्णय गरी आफूले लगाइराखेको पगरी फुकालेर भूयाल बाहिर भुण्ड्याइ दिए । आत्मसमर्पण गरेको बुझेर गोरखाली फौजले युद्ध बन्द गरे । सुरप्रतापशाहले माथि गएर मल्ल राजाहरूलाई घेरेर नियन्त्रणमा लिए । यसरी दुई हजार भन्दा बढी मानिसहरूको मृत्यु र पाँच सयभन्दा बढी घरहरू आगलागीमा ध्वस्त भएपछि वि.सं १८२६ मार्ग १ गते आइतबार कार्तिक शुक्ल चतुर्दशीका दिन भक्तपुरमा पृथ्वीनारायणशाहको अधिकार कायम भयो । कसैकसैको भनाई अनुसार भक्तपुरका भारदार हरूलाई पृथ्वीनारायणशाहले भित्रिभित्रै आफ्नो पक्षमा मिलाइसकेकाले यस युद्धमा भक्तपुरले पराजय भोग्नु परेको थियो । तर यो भनाई गलत देखिन्छ । किनकि यदि यसरी सहयोग गरेको भए त्यस्ता भारदार हरूलाई पृथ्वीनारायणशाहले यसपछि उचित सम्मान दिनुपर्ने हो, तर गोरखाली राज्य प्रशासनको कुनै पनि महत्त्वपूर्ण ओहोदामा भक्तपुरका नेवारहरूले कहिले पनि स्थान नपाउनुले त्यो भनाई केवल भ्रम मात्र हो भन्ने देखिन्छ । बरू मल्ल राजाहरूका सन्तानहरूलाई यसपछि खोजी खोजी मार्ने काम गोरखालीहरूबाट भएको थियो । यसैले रणजितमल्लका मठ्याहा छोराहरूले उनलाई भक्तपुरमाथि आक्रमण गर्न उक्साए भन्ने भनाई पनि गलत देखिन्छ ।

यस आक्रमणमा विजयी भएपछि पृथ्वीनारायणशाहले भक्तपुरमा गएर तीनै राजाहरूलाई भेटे । जयप्रकाशमल्ललाई उनैको ईच्छाअनुसार पशुपति आर्यघाट पठाइदिए । खुट्टाको घाउको पीडाले त्यहीं वि.सं. १८२६ मार्ग २६ गते उनको मृत्यु भयो । तेजनरसिंहमल्लले केही माग गर्न नसक्दा उनी कैद गरिए । कैदी अवस्थामै तिनको मृत्यु भयो । भक्तपुर र कान्तिपुरका राजाहरू प्रसिद्ध मल्लवंशका राजपुत्र थिए, तर तेजनरसिंहमल्ल सामान्य दुनियाँ सरहका मानिस

थिए । छ प्रधानहरूले राजा बनाउने क्रममै सोभो एवं धनी तेजनरसिंहमल्ललाई ललितपुर(पाटन)को राजा बनाइएको थियो । यसैले लक्ष्मीपुरमा नजरबन्द गर्न पठाइयो । त्यहीँ तिनको मृत्यु भयो । तर पाटनका राजा तेजनरसिंह मल्लप्रति कडा व्यवहार हुनुमा यसभन्दा पनि महत्वपूर्ण कारण के हुन सक्छ भने उनी जयप्रकाश मल्ल जस्तै मृत्युशैयामा थिएनन् न त रणजित मल्ल जस्तै वृद्ध उमेरका नै थिए । पृथ्वीनारायणसँग उनको कुनै सम्बन्ध थिएन । अतः उनलाई स्वतन्त्र हुन दिएमा पृथ्वीनारायण शाहलाई खतरा थियो । उनले बदला लिनसक्ने संभावना थियो । यसका साथै पाटनले आफ्ना भाई दलमर्दन शाहप्रति गरेको दुर्यवहारको बदला लिने भावना पनि पृथ्वीनारायण शाहलाई आएको हुनसक्छ । रणजितमल्ललाई भने मीतबाबा भएका नाताले र आफ्नो एकीकरण अभियानमा परोक्ष रूपमा भए पनि सहयोग पाएका हुनाले उपत्यकाका केही गाउँहरूको राजा भएर बस्ने आग्रह गरे । ६७ वर्ष उमेर पुगिसकेका रणजितमल्लले सीमित ईलाकाको राजा भएर गोरखालीको अधीनमा बस्नु भन्दा काशीवास जानु नै श्रेयस्कर ठाने । उनको ईच्छाअनुसार पृथ्वीनारायण शाहले काशी जाने व्यवस्था गरिदिए । उपत्यका छोडेको अठार महिना पछि उनको काशीमै मृत्यु भयो । यसरी रणजितमल्ल नेपाल उपत्यकाका अन्तीम मल्ल राजा देखिन्छन् । किनकि भक्तपुरमा रणजितमल्लको पतन भएपछि नै नेपालबाट पूर्ण रूपले मल्ल राजवंशको अन्त्य भएको थियो ।

निष्कर्ष

भक्तपुरमाथिको गोरखाली आक्रमण पृथ्वीनारायण शाह र मल्ल शासकहरू बिच वि.सं.

पाद टिप्पणी

लुडवीग एफ. स्टिलर, दि राइज अफ दि हाउस अफ गोरखा, काठमाडौँ: रत्न पुस्तक भण्डार, ई.सं. १९७५,

पृ. १३१ ।

तुल्सीराम वैद्य र तीर्थप्रसाद मिश्र, आधुनिक नेपालको राजनैतिक इतिहास, काठमाडौँ: ने.ए.अ.केन्द्र, त्रि.वि.,

वि.सं. २०५४, पृ. ४९ ।

ऐजन्, पृ. ५१ ।

१७९४ देखि चल्दै आएको लामो युद्धको अन्त थियो । यसैले यो दुवै पक्षबिचको अन्तीम र निर्णायक युद्ध बनेको थियो । यो दुवै पक्षका लागि प्रतिष्ठाको युद्ध भएकोले यसमा दुवै पक्षले आफ्नो अन्तीम शक्ति र सामर्थ्य देखाए । फलस्वरूप यो ठूलो ध्वंसात्मक युद्ध साबित भयो । जसमा भक्तपुर शहरका ५०१ घर खरानी हुनाका साथै दुई हजार भन्दा बढीले वीरगति प्राप्त गरे । यताबाट गोरखाली आक्रमणलाई भक्तपुरवासीले अदम्य साहस र वीरताका साथ डटेर सामना गरेको थियो भन्ने थाहा हुन्छ । यतिको ठूलो धनजनको नोक्सानी यतिबेलासम्म कतैको आक्रमणमा पनि भएको थिएन । भारतमा समेत ब्रिटिश साम्राज्य स्थापनार्थ लडिएको सन् १७५७ को पलासी युद्ध र त्यसपछिको बक्सर युद्धमा पनि यतिको नोक्सानी भएको थिएन । वास्तवमा नेवारहरूको पराक्रम र बहादुरीको कुरा चल्दा कीर्तिपुर आक्रमण मात्र अगाडि आउने गरेको सन्दर्भमा यो भक्तपुर आक्रमण त्यसभन्दा अझ वीरता र साहसका साथ प्रतिकार गरिएको घटना थियो । किनकि यो आफ्नो पहिचान र अस्तित्व रक्षाका निम्ति गरिएको अन्तिम प्रयास थियो । यसरी आश्चर्यजनक कलाकौशल, इतिहास, संस्कृतिका धनी नेवारहरूले यसमा आफ्नो वीरताको पनि परिचय प्रस्तुत गरे । जयप्रकाश मल्लले कान्तिपुरमा भएको गोरखाको आकस्मिक हमला सामना गर्न नसके पनि यस युद्धमा उनले बहादुरीसाथ लडेर वीरताको परिचय दिए । उनको यस वीरतादेखि पृथ्वीनारायण शाह स्वयं पनि अत्यन्त प्रभावित भए । र उनीप्रति राजकीय व्यवहार देखाए । अस्तु !

- (क) भोलानाथ पौडेल, **भक्तपुरको राजकुलो**, काठमाडौं: आगम प्रकाशन, वि.सं. २०६५, पृ. ३८ र ४१ ।
- (ख) टि. आर. वैद्य, जयप्रकाश मल्ल: दि ब्रेभ मल्ल किङ्ग अफ कान्तिपुर, न्यू दिल्ली: अनमोल पब्लिकेशन, प्रा.लि., ई.सं. १९९६, पृ. २४ ।
- बलराम कायस्थ, 'धार्मिक र सांस्कृतिक पर्व बिस्केट जात्राको राजनैतिक पक्षको विश्लेषण,' हिसान, २०१३, (जर्नल अफ हिस्टोरी एण्डोसिएसन अफ नेपाल), पृ. ७८ ।
- (क) तीर्थप्रसाद मिश्र, **'भक्तपुर राज्यमा जनसहभागिता: एक ऐतिहासिक चर्चा'**, खोपुड, वर्ष ३, अंक ३, वि.सं. २०५१, पृ. २४ ।
- (ख) ऐश्वर्यलाल प्रधानाङ्क, 'नेपालका अन्तिम मल्लराजाहरूका अन्तिम घडी,' खोपुड, वर्ष २, अंक २, (वि.सं. २०५०), पृ. ९-१३ ।
- स्थानीयवासीबाट प्राप्त जानकारीको आधारमा ।
- वैद्य र मिश्र, पादटिप्पणी नं. २, पृ. ४९ ।
- देवीप्रसाद लम्साल, **भाषा वंशावली** भाग दुई, काठमाडौं: नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय, वि.सं. २०२३, पृ. ५४ ।
- सुरेन्द्र के.सी., **आधुनिक नेपाल**, काठमाडौं: पैरवी प्रकाशन, वि.सं. २०५९, पृ. ४६ ।
- धनवज्र वज्राचार्य(सं.), **इतिहास संशोधनको प्रमाणप्रमेय** प्रथम भाग, ललितपुर: जगदम्बा प्रकाशन, वि.सं. २०१९, पृ. १८८ ।
- सूर्यविक्रम ज्ञवाली, **पृथ्वीनारायण शाह**, दार्जिलिंग: नेपाली साहित्य सम्मेलन, वि.सं. २०३३, पृ. १५६ ।
- ऐजन, पृ. १७ ।
- ऐजन, पृ. १५६ ।
- वज्राचार्य, पादटिप्पणी नं. ११, पृ. ९० ।
- स्टिलर, पादटिप्पणी नं. १, पृ. १३१ ।
- ऐजन ।
- ज्ञवाली, पादटिप्पणी नं. १२, पृ. १५६ ।
- किनकि महादेशीय प्रणाली कार्यान्वयन गर्ने कुरामा रूसले साथ नदिएकाले त्यसको पाठ सिकाउन नेपोलियन आफ्ना अविजित ६ लाख सेनासहित मस्कोमाथि आक्रमण गर्न पुगेका थिए । तर नेपोलियनलाई यस आक्रमणको मूल्य निक्कै महङ्गो पर्न गयो । किनभने उक्त आक्रमणको प्रतिकार रूसी सेनाले मात्र नभै रूसका स्थानीय जनताले पनि गरेका थिए । फलस्वरूप त्यत्रो विशाल ६ लाख सेनामध्ये २० हजार मात्र मुश्कीलले ज्यान जोगाएर फ्रान्स फर्कन सके । उनको पतनको दिनगन्ती पनि यहीबाट प्रारम्भ भएको मानिन्छ ।
- वैद्य र मिश्र, पादटिप्पणी नं. २, पृ. ४९-५० ।
- स्टिलर, पादटिप्पणी नं. १, पृ. १३१ ।
- स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त जानकारीको आधारमा ।
- ज्ञवाली, पादटिप्पणी नं. १२, पृ. १५७ ।
- स्थलगत अध्ययन र प्रत्यक्ष अवलोकनबाट प्राप्त जानकारीको आधारमा ।
- स्थानीयवासीबाट प्राप्त जानकारीको आधारमा ।
- ज्ञवाली, पादटिप्पणी नं. १२, पृ. १५८ ।
- वज्राचार्य, पादटिप्पणी नं. ११, पृ. ९१ ।
- ज्ञवाली, पादटिप्पणी नं. १२, पृ. १६० ।
- वैद्य र मिश्र, पादटिप्पणी नं. २, पृ. ५२ ।

‘प्रथम आविष्कार’ लोककथाको विश्लेषण

विश्वराज खतिवडा

लेखसार

प्रस्तुत लेख करुणाकर बैद्यद्वारा सम्पादित नेपाली दैनिककथा सङ्ग्रह’ (२०६३)मा सङ्गृहीत ‘प्रथम आविष्कार’ लोककथाको कथानक रूढिका आधारमा गरिएको विश्लेषणसँग सम्बद्ध छ । यसमा लोकसाहित्यको अनिवार्य तत्त्वका रूपमा आउने कथानक रूढिको परिचय दिँदै त्यसैका आधारमा उक्त कथामा अभिव्यञ्जित सौन्दर्यको खोजी गरिएको छ । प्रस्तुत कृति नेपालको डोटी क्षेत्रमा प्रचलित लोककथा हो । यसमा मधबोरा भन्ने गाउँमा बस्ने एकजोडा बूढाबूढीका चार छोरीहरूको विवाह क्रमशः बाघ, भालु, सर्प र गरुडसँग भएको विषय प्रस्तुत गरिएको छ । मान्छेको विवाह बाघ, भालु, सर्प र गरुडसँग भएको देखाउनु कथानक रूढि हो । प्रस्तुत कृतिमा आएका उक्त कथानक रूढिले कथालाई रोचक तुल्याउनुका साथै कथाले दिने सन्देशमा पनि प्रभाव पारेको छ । मान्छेको विवाह पशु, पक्षी र सर्पसँग भएको देखाउनु र उनीहरूको घरमा पुग्दा बूढाको सत्कारमा घटेको घटना दुवै कथानक रूढि हुन् । यिनै कथानक रूढिले कथालाई रोचक बनाएका छन् । बूढो आफ्ना ज्वाइँहरूको घरमा घटेको घटनाको अन्धनक्कल आफ्नो घरमा आएर गर्दा पटकपटक सङ्कटमा पर्दछ तर पनि चेत नआएर फेरि पनि अन्धनक्कल गर्नाले बूढाबूढी दुवै डाँडाबाट खसेर मर्दछन् । मानिसले बुद्धिविवेक नपुग्राई अर्काको अन्धनक्कल गयो भने त्यसले उसलाई मृत्युसम्म गराउँछ भन्ने यो कथाको सार हो । यसरी कथानक रूढिले कथाको संरचनालाई गति प्रदान गर्नुका साथै कथालाई रोचक बनाएको हुनाले कथानक रूढिका दृष्टिले ‘प्रथम आविष्कार’ लोककथा उत्कृष्ट बनेको निष्कर्ष यसमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

शब्दावली

अभिप्राय, आविष्कार, कथानक रूढि, प्ररूढि, मोटिफ, लोककाव्य, व्यञ्जक

विषय परिचय

‘प्रथम आविष्कार’ नेपालको डोटी क्षेत्रमा प्रचलित लोककथा हो । यसलाई करुणाकर बैद्यले सङ्कलन गरी प्रकाशमा ल्याएका छन् । यस लोककथाले मनोरञ्जन प्रदान गर्दै पाठक/श्रोतालाई शिक्षा दिएको छ । यस कथामा मानवको विवाह मानवत्तर प्राणीसँग भएको देखाइनु कथानक रूढि हो । कथानक रूढिलाई लोकसाहित्यको एक अभिन्न अङ्ग मानिन्छ । लोककथामा आएर विशेष अभिप्राय व्यक्त गर्ने कथानक रूढि लोककथाको निर्माण तन्तुका रूपमा रहेको हुन्छ । ‘प्रथम आविष्कार’

कथामा पनि कथानक रूढि कथाको निर्माण तन्तुको रूपमा आएर यसले प्रस्तुत कथाको निर्माण विकासमा सहयोग पुग्राई कथालाई रोचक बनाएको छ । यो कथाको शीर्षक पनि अभिधार्थक नभएर अभिप्राय मूलक छ । यसरी यो कथामा उक्तिवैचित्र्यको प्रयोगबाट अभिव्यक्तिलाई सुन्दर बनाउनु कथानक रूढि हो । प्रस्तुत लेखमा ‘प्रथम आविष्कार’ लोककथामा प्रयुक्त कथानक रूढिको विश्लेषण गर्दै त्यसमा पाइने अभिव्यक्ति सौन्दर्यको निरूपण गरिएको छ ।

सामग्री सङ्कलन विधि

यस लेखमा ‘प्रथम आविष्कार’ लोककथामा निहित कथानक रूढिको खोजी गरी त्यसले कथामा पारेको प्रभावको विश्लेषण गरिएको छ । यो डोटी क्षेत्रमा प्रचलित लोककथा भएपनि करूणाकर वैद्यद्वारा सम्पादित लिखित रूपलाई यसको प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ भने द्वितीयक सामग्रीका रूपमा कथानक रूढिसँग सम्बद्ध अन्य कृतिहरूको प्रयोग गरिएको छ । यस लेखका लागि आवश्यक उक्त सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालयबाट गरिएको छ ।

विश्लेषण ढाँचा

यस लेखमा कथानक रूढिको सैद्धान्तिक परिधिमा ‘प्रथम आविष्कार’ लोककथाको विश्लेषण गरिएको छ । कथानक रूढि लोकसाहित्यमा प्रचलित अध्ययन पद्धति हो । लोककथामा रूढिका रूपमा आएर यसले विशेष अभिप्राय दिन्छ । कथानक रूढि लोककथामा अद्भूत घटना, अलौकिक शक्तिसम्पन्न चरित्रका रूपमा आएको हुन्छ । कथानक रूढिले लोककथाको संरचनामा सघाउ पुर्‍याउनुका साथै कथालाई कलात्मक सौन्दर्य प्रदान गर्दछ । ‘प्रथम आविष्कार’ कथामा पनि कथानक रूढिको प्रयोग भएको छ । यसरी निरूपित अध्ययन पद्धतिका आधारमा विषयको विश्लेषण गरिएको हुनाले यसमा आगमनात्मक अध्ययन पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ । विषयको निष्कर्ष व्याख्या विश्लेषणबाट प्राप्त निचोडमा आधारित भएकाले यसको मुख्य अध्ययन विधि व्याख्या विश्लेषणात्मक रहेको छ । यस लोककथामा कथानक रूढिको प्रभावकारी प्रयोग भएको र यसले कथाको संरचनालाई नयाँ आयाम दिनुका साथै कथालाई बढी चमत्कारिक बनाएको हुनाले कथा विश्लेषणका लागि यो विधि अपनाइएको हो । यसमा लोककथाको विश्लेषणात्मक अध्ययनका लागि निम्नानुसारका सैद्धान्तिक आधार अवलम्बन गरिएको छ :

‘प्रथम आविष्कार’ लोककथामा प्रस्तुत भएको मुख्य पात्र तथा घटना र त्यसको विकासमा सहयोगी

भई आएका अन्य सहायक पात्र तथा घटनालाई कथानक रूढिका आधारमा विश्लेषण गर्नु ।

कथानक रूढिले उक्त कथामा पारेको कलात्मक सौन्दर्यको खोजी गर्दै कथाको मूलसार प्रस्तुतिमा यसले खेलेको भूमिकाको विश्लेषण गर्नु ।

सैद्धान्तिक आधार: कथानक रूढि

लोककथाका निर्माण तन्तुका रूपमा समान धर्म, गुण वा स्वभाव भएका धेरै वस्तु, घटना तथा चरित्रको परम्परित रूपलाई कथानक रूढि भनिन्छ । ‘आमा’ सामान्य रूपमा प्रयोग हुने शब्द हो तर ‘सौतेनी आमा’ भन्ने शब्दले विशेष अभिप्राय व्यक्त गर्दछ । यही नै कथानक रूढी हो । साहित्यमा कतिपय वर्ण्यवस्तु वा विषयको वर्णन सोझै गर्नुभन्दा त्यसलाई घुमाएर प्रस्तुत गर्दा बढी सुन्दर र आकर्षक हुने गर्दछ । साहित्यमा यही आकर्षण कथानक रूढिले प्रदान गर्छ । कथानक रूढि लोकाख्यान (कथा, मिथक, जनश्रुति र गाथाहरू)को महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । लोककथाको निर्माणमा विभिन्न तत्त्वहरूको भूमिका रहेको हुन्छ । त्यसमध्ये कथानक रूढि लोककथाको अभिन्न अङ्ग मानिन्छ । नेपालीमा कथानक रूढिलाई अभिप्राय पनि भनिन्छ । अङ्ग्रेजीको मोटिफ् (Motif) शब्दको नेपाली रूपान्तरका रूपमा ‘कथानक रूढि’, ‘अभिप्राय’ शब्द आएका हुन् । भारतीय लोकसाहित्यमा ‘मोटिफ्’ को पर्यायका रूपमा अन्य शब्दहरू पनि प्रयोग भएका छन् जस्तै:- कथानक रूढि, प्ररूढि, कल्पनावन्ध, कल्पना तन्तु, कथाङ्कुर आदि (पराजुली, २०५४) ।

“लोककला, आख्यान र सङ्गीतमा पटकपटक दोहोरिने तत्त्व नै अभिप्राय हुन् । यस्ता अभिप्रायलाई रूढि पनि भनिन्छ (बन्धु, २०६६, पृ. ६६) ।” लोकसाहित्यका विद्वानहरूले लोककथाका परम्परित एवम् स्थिर रूढ तन्तुहरूलाई ‘मोटिफ्’ सङ्ज्ञा दिएका छन् । यसैले रूढिका रूपमा लोककथामा आएर कथामा विशेष अभिप्राय दिने तन्तुहरू नै कथानक रूढि हुन् । लोकजीवनका सामान्य कुरा कथानक रूढि

हुँदैनन् । कथानक रूढि लोककला तथा लोकथामा अद्भूत घटना अनि अलौकिक शक्तिसम्पन्न चरित्रका रूपमा आएका हुन्छन् (सत्येन्द्र इ.१९७१)। कथानक रूढि असामान्य हुन्छन् जस्तै : आमा, पशु कथानक रूढि होइनन्; क्रूर सौतेनी आमा, बोल्ने पशु कथानक रूढि हुन् । त्यसै गरी परीहरू, जादुगर्नीहरू, अजिङ्गरहरू, दैत्यहरू, आदि विलक्षण प्राणी तथा आश्चर्यजनक दुनियाँ, जादूको क्षेत्र, जादूका पदार्थ, असाधारण शारीरिक घटनाहरू सर्वदा शक्तिशाली हुने वस्तु, पदार्थ आदि कथानक रूढिका रूपमा रहन्छन् । कथानक रूढि स्रोत वा दर्शकहरूलाई पर्याप्त मात्रामा आनन्दप्रद एवम् चित्ताकर्षक लाग्ने स्वयम्मा नै एक सरल वा छोटो कहानी वा घटना पनि हुन सक्छ (पराजुली, २०७१) । सामान्यतः विचित्र वा असामान्य घटना, चरित्र, कार्य तथा विश्वासहरू मात्र कथानक रूढि हुन् ।

लोककथाको संरचनामा कथानक रूढिको विशेष भूमिका रहन्छ । लोककथामा यो कथानकको निर्माण तत्त्वका रूपमा आएको हुन्छ । यसले प्रस्तुति कलाका माध्यमबाट अभिव्यक्तिलाई प्रभावकारी तुल्याउने काम गर्दछ । कथाको संरचनामा क्षेत्र निर्धारण गर्ने, उत्सुकता ल्याउने, रसात्मकता ल्याउने, मनोरञ्जन प्रदान गर्ने तथा घटना विकासमा क्रियाशिलता ल्याउने आदि काम यसैबाट हुन्छ । अतः लोककथाका अनिवार्य तत्त्वका रूपमा यसलाई लिन सकिन्छ (थम्पसन, इ.१९९६) । यसमा प्रकृति, विभिन्न प्राणीहरू तथा भौतिक वस्तुहरूलाई पनि मानवीकरण गरिएको हुन्छ अथवा यसमा सर्वात्मवादी दृष्टिकोण रहेको हुन्छ । लोकसमुदायको सामुहिक भावनाबाट सिर्जित कथानक रूढिमा कुनै जतीय संस्कृति भौगोलिक अवस्थिति लोकमनोविज्ञान र ऐतिहासिक मानसका लोक विश्वासहरू रहेको पाइन्छ । (शर्मा लीला, २०७१)

लोककथा र कथानक रूढिका विचमा एक आपसमा अभिन्न सम्बन्ध रहेको छ । कथानक रूढिको उपयुक्त संयोजनविना लोककथा बन्न सक्तैन र लोकाख्यानमा प्रयोग नहुने कथानक रूढि जीवन्त रहन

सक्दैन (कार्की, २०७०) । कथानक रूढिले लोककथाको संरचनामा सघाउ पुऱ्याउँछ, कथावस्तुमा उत्सुकता ल्याउँछ, कलात्मक सौन्दर्य प्रस्तुत गर्छ र रसात्मकता ल्याउँछ । यसले लोककथाको विचारलाई पूर्वसङ्केतका रूपमा पनि प्रस्तुत गर्दछ (प्रोप, इ.१९६८) । कथानक रूढिका यसै सैद्धान्तिक पृष्ठभूमिमा ‘प्रथम आविष्कार’ कथाको संरचनात्मक विश्लेषण यस लेखमा गरिएको छ । कथानक रूढिले उपर्युक्त कथाको संरचनामा पारेको प्रभाव नै यो लेख विश्लेषणको प्रमुख आधार हो ।

‘प्रथम आविष्कार’ कथामा कथानक रूढि

लोककथामा कथानक रूढिको प्रयोग कथाको निर्माण गर्न, कथानकमा कौतूहल पैदा गर्न एवम् कथालाई निश्चित अभिप्रायतर्फ उन्मुख गर्न पनि गरिन्छ । ‘प्रथम आविष्कार’ कथाको संरचनामा कथामा जिज्ञासा एवम् हास्य पैदा गराउन अनि कथात्मक सन्देश दिन कथानक रूढिको प्रयोग गरिएको छ । यस कथामा बूढा बूढीका चार छोरीको विवाह क्रमशः बाघ, भालु, सर्प र गरूडसँग भएको देखाउनु, लोककथामा प्रचलित कथानक रूढि हो । मान्छेको विवाह बाघ, स्याल, हात्ती, सर्प आदिसँग भएको उदाहरण भएका लोककथाहरू प्रशस्तै छन् यसर्थ यस लोककथामा पनि बूढा-बूढीका छोरीहरूको विवाह मानवेत्तर प्राणीहरूसँग भएको देखाउनु कथानक रूढिको प्रयोग हो । यसमा प्रस्तुत कथानक रूढि यसप्रकार छ :- “जेठी छोरीको विवाह बाघसँग, माहिलीको भालुसँग, साहिलीको सर्पसँग र कान्छीको गरूडसँग भयो (वैद्य, २०६३, पृ.६)।” यसै मूल कथानक रूढिको केन्द्रीयतामा ‘प्रथम आविष्कार’ कथा संरचित छ । यस कथानक रूढिमा आधारित भएर अन्य कथानक रूढि आएका छन् । यस लोककथामा विभिन्न घटना घटेका छन् । यिनै घटनाको संश्लिष्ट रूप नै यो लोककथा बनेको छ । हरेक घटनासँग सम्बन्धित कथानक रूढिहरू कथा निर्माण तत्त्वको आवरण स्वरूप कथामा बसेका छन् ।

‘प्रथम आविष्कार’ कथामा सम्पत्ति नभएको कारणले बूढाबूढीले आफ्ना छोरीहरूको विवाह बाघ, भालु, सर्प र गरूडसँग गरिदिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । वास्तवमा धनसम्पत्ति नभएर मान्छेको विवाह मानवोत्तर प्राणीसँग नहुनुपर्ने हो तर यसमा लोककथाकारले बिनासुभ्रबुद्ध अनुकरण गर्ने अनुकरणप्रेमी मानिसलाई शिक्षा दिने र मनोरञ्जन प्रदान गर्ने अभिप्रायले यस्तो विवाह भएको देखाएको बुझिन्छ । मानिसलाई शिक्षा दिने अभिप्रायले मानवोत्तर प्राणीको उपयोग गरिएको विष्णु शर्माको ‘पञ्चतन्त्र’ मा पनि पाइन्छ । प्रकृतिमा रहेका प्रत्येक जीवको आ-आफ्नै विशेषता हुन्छ । ती विशेषतालाई आफूअनुकूल बनाउन सकिन्छ कि भन्ने मानव जिज्ञासालाई प्रस्तुत गर्न लोककथाकारले बूढा-बूढीका चार छोरीहरूको विवाह क्रमशः बाघ, भालु, सर्प र गरूडसँग भएको देखाएका छन् । उक्त हरेक मानवोत्तर प्राणिसँग सम्बन्धित घटनामा कथानक रूढि कथाको संरचनाको मुख्य तत्त्व भएर आएको कुरालाई यहाँ विश्लेषण गरिएको छ ।

३.१ उपकथा-१ मा कथानक रूढि

उपकथा-१ मा कथाको संरचनालाई शृङ्खलाबद्ध र रोचक बनाउन कथाकारले यस्तो कथानक रूढिको प्रयोग गरेका छन् :

बाघलाई दिएको जेठी छोरीलाई भेट्न गएको बुढो बाबु बाघ जवाइँसँग खसीको सिकारमा जान्छ । रातको समयमा पर गाउँको बाखाको गोठ नजिक पुगेर बाघ जवाइँले बूढालाई भन्दछ : “ससुराजी तपाईं बाहिर बस्नुहोस्, म गोठमा गएर खसी फाल्दछु, । तपाईंले त्यसलाई सिस्नुको भाइमा फाल्नुहोस् (वैद्य, २०६३, पृ.६)।”

यो अभिव्यक्ति प्रस्तुत घटनाको मुख्य कथानक रूढि हो किनभने पाहुना गएको ससुरालाई बाघले चोर्न साथी नलैजानुपर्ने थियो । एउटा खसी चोरेर वा मारेर ल्याउन बाघ एकलै पनि सक्षम हुनुपर्ने हो । त्यस्तो परिस्थिति थिएन भने पनि बाघले

गोठबाट खसी फाल्ने अनि ससुराले खसीलाई सिस्नुको भाइमा फाल्ने प्रक्रिया मिलाइरहनुपर्ने थिएन । बाघले खसी गोठबाट बाहिर फ्याँकेपछि बूढाले त्यो खसीलाई समातेर अन्यत्र कतै जान नदिएको भए हुन्थ्यो तर कथामा त्यस्तो भएको छैन । बाघले खसी गोठभित्रबाट बाहिर फ्याँकेको छ र ससुराले त्यस खसीलाई सिस्नुको भाइतिर फ्याँकिदिएको छ । यहाँ ‘सिस्नुको भाइ’ ले पनि खास अभिप्राय व्यक्त गरेको छ । खसी सिस्नुको भाइमा अल्झिएर मर्छ भनेर वा लुकाउन फालिएको होइन न त सिस्नुले पोलेर खसी कराओस् नै भनेर फालिएको हो । यसमा कथाकारको लक्ष्य कथानकको विकासमा आउने भावी घटनाको पूर्व सङ्केत प्रस्तुत गर्नु रहेको बुझिन्छ । खसी घरमा ल्याएपछि बाघ जवाइँले ससुरालाई मजाले मासुको कवाफ खुवाएर पठायो । जेठी छोरीको घरमा मासुको कवाफ खाएको कुरा बूढाले बुढीलाई सुनाएपछि बुढीलाई पनि कवाफ खाने इच्छा लाग्नु स्वभाविक नै हो । बुढीको यस्तो इच्छालाई पूरा गर्न बूढाले बुढीलाई जेठी छोरीको घरमा नै पठाउन सक्थ्यो तर यस कथामा त्यस्तो भएको छैन । कथामा बूढो आफैँ बुढीलाई लिएर खसी चोर्न हिडेको छ । बाघले गरेभैं गरी बूढाले पनि बुढीलाई गोठ बाहिर राखेर “म भित्र गोठमा गएर खसी बाहिर फाल्छु, तैले भट्ट सिस्नुको भाइमा फालिदिनू ।” (वैद्य, २०६३: ७) भन्दै आफूभित्र पसेको छ तर यहाँ बूढाको अनुभव उल्टो भएको छ । यसले कथालाई अझ रोचक र हास्यास्पद बनाएको छ । दैलोमा रहेको हान्ने खसीले बूढालाई उछिट्याएर बाहिर फालिदियो । बुढीले पनि भटपट गरेर बाहिर आएको वस्तुलाई सिस्नुको भाइमा फालिदिई । वास्तवमा बुढीले खसी र आफ्नो लोग्ने चिन्न नसक्ने परिस्थिति सृजना गरेर लोककथाकारले अनुकरण गर्ने परिस्थितिलाई यहाँ व्यङ्ग्य गरेका छन् ।

कथामा हास्यव्यङ्ग्यको सिर्जना गर्न कथाकारले बाघको घरमा घटेको घटनालाई यस कथामा कथानक रूढिको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । बाघले गोठभित्रको खसी फाल्ने बित्तिकै बूढाले

खसीलाई सिस्नुको भाइमा फालेको सादृश्यमा खसीले हानेर उछिट्टिएको बुढोलाई बुढीले सिस्नुको भाइमा फालेको हुनाले यस कथामा प्रयुक्त उक्त कथानक रूढिले कथामा घटनसक्ने पश्च कथासन्दर्भलाई सङ्केत गरेको स्पष्ट हुन्छ। त्यस्तै कथामा ‘सिस्नुको भाइ’ को कथानक रूढि पनि अर्थपूर्ण छ। खसीलाई सिस्नुको भाइमा फालेको सादृश्यमा बुढो सिस्नुको भाइमा फालिएको छ। सिस्नुले खसीलाई पोलेर आउने प्रतिक्रियाभन्दा बूढालाई पोलेर आउने प्रतिक्रिया अत्यन्त घतलाग्दो छ। लोकथाकारको कथात्मक अभिप्राय बूढाको अविवेकी निर्णयको खिल्ली उडाउनु रहेकोले कथानक रूढिका रूपमा आएको सिस्नुको भाइले पनि कथाको पश्च सन्दर्भलाई प्रभावकारी बनाएको छ।

यसरी उपकथा १, मूल कथानक रूढिसँग सम्बन्धित भएर आएको छ। यो मूल कथानक रूढिको एक अंश हो। बाघ जवाईको अनुकरण गरेर बुढाले दुःख पाएको परिस्थिति सिर्जना गरेर लोककथाकारले मानिसले आफ्नो सुद्धिबुद्धिले काम गर्नुपर्ने आफ्नो कथात्मक दर्शनलाई प्रस्तुत गरेका छन्। यसबाट कथाको अङ्गविन्यास सुव्यवस्थित एवम् सुसङ्गठित बन्न गएको छ।

३.२ उपकथा - २ मा कथानक रूढि

उपकथा २ केही दिनपछि बुढो माहिली छोरीको घरमा गएको वस्तुस्थितिसँग सम्बन्धित छ। कथा संरचनालाई शृङ्खलाबद्ध र रोचक बनाउन लोककथाकारले यस्तो कथानक रूढिको प्रयोग गरेका छन् :- “ससुरो आएको देखेर भालुले आफ्नी स्वास्नीलाई ‘तैले कराही भान्सामा लगेर तताइराख्नु’ भनेर घरबाट बाहिर गयो।” (वैद्य: २०६३, पृ. ७) यो मूल कथानक रूढिसँग आबद्ध अर्को कथानक रूढि हो। यसबाट कथाको पात्र भालु कराहीमा चाहिने केही सामग्री लिन बाहिर जाँदै छ भन्ने कुरा यस कथानक रूढिबाट स्पष्ट हुन्छ। यस कथानक रूढिको मुख्य अभिप्राय ‘कराही तताइराख्नु’ भन्ने अभिव्यक्तिसँग

सम्बन्धित छ। यहाँ तातेको कराहीमा खन्याउन भालुले के ल्याउँछ भन्ने जिज्ञासा उत्पन्न हुन्छ।

ससुरोलाई सेल खाउने इच्छा बोकेर बाहिरतिर लागेको भालु तेल पेलेको ठाउँमा पुग्यो। उसलाई देखेर सबै मानिसहरू भागे। कथाकारको यो वर्णन सामान्य र त्यति रोचक नभए पनि भालुले तेल पेलेको ठाउँमा चौथाइको तेल चाकमा दलेर ल्याएको प्रसङ्ग चाहिँ रोचक छ। मान्छे जस्तै बोल्ने, सेल खाने इच्छा राख्ने अझ भनौ मान्छेसँग विवाह गर्ने भालुले तेलको चौथाइ दाँतले फुन्ड्याएर पनि ल्याउन सक्थ्यो। यहाँ कथाकारको अभिष्ट त्यसो गर्नु रहेको छैन। त्यस्तै बाघले ससुरालाई खसीको सिकारमा लगे जस्तै भालुले पनि ससुरालाई तेल बोक्न लान सक्थ्यो। यहाँ त्यसो पनि गरिएको छैन। यसमा कथाकारले सामान्य मिल्दो पक्षलाई भने समावेश गरेका छन् जसले कथाकारको औचित्यलाई असिद्ध बनाएको छ। रौं लामालामा भएका भालुको चाकमा तेल अल्मालिनु स्वाभाविक हो। कथनको यही स्वभावोक्तिले कथालाई रोचक एवम् विश्वसनीय बनाएको छ। यसर्थ लामालामा रौं भएको भालु चाकमा एक चौथाई तेल दलेर घर आएको छ र उसले तातो कराहीमा तेल चाकबाट तह्याएको छ। यसर्थ ‘कराही तताइ राख्नु’ र ‘चाकमा तेल दलेर भालु आउनु’ घटना २ का कथानक रूढि हुन्। ‘कराही तताएर राख्नु’ कथानक रूढिले अपेक्षा गरेको भालुको सन्दर्भसँग चाहिँ केही मिल्ने तर विषम परिस्थिति ‘चाकमा तेल दलेर आएको भालु तातो कराहीमा बस्नु’ रहेको देखिन्छ। यसले घटना २ को संरचनालाई सङ्गठित गर्ने काम मात्र गरेको छैन। यो कथामा अब घटनसक्ने घटनाको सङ्केतका रूपमा पनि आएको छ। उक्त कथानक रूढिको प्रयोग कथाकारले जुन दर्शनको प्रस्तुतिका लागि गरेका छन् त्यसको औचित्य तल पुष्टि भएको छ। अन्यथा बूढाको अन्धानुकरण गर्ने बानीलाई सोझै भनिएको भए यो कथा रोचक बन्ने थिएन। यसर्थ यसमा प्रयुक्त यस कथानक रूढिले कथालाई नाटकीयता प्रस्तुत गर्दै दृष्टान्तमूलक बनाएको छ।

मूल कथानक रूढिसँग जोडिएर आएको घटना २ मा रहेका ‘कराही तताइ राख्नु’ र ‘चाकमा तेल दलेर आएको भालु तातो कराहीमा बस्नु’ यी दुईओटा कथानक रूढिले घटनालाई निष्कर्षतर्फ पुऱ्याएका छन् । भालु ज्वाइँले खुवाएको सेल मिठो मान्दै घर आएको ससुरोबुढो बुढीलाई आफूले सेल मजाले खाएको सुनाउँछ । यो सुनेर बुढीलाई पनि सेल खाने इच्छा जाग्न स्वाभाविक नै हो । बुढीको सेल खाने इच्छा बुझेको बुढाले बुढीलाई सेल खान छोरीको घरमा पठाउनुपर्ने थियो अथवा ऐँचोपेँचो वा किनमेल गरेर सामान जुटाउनु पर्दथ्यो तर यस कथामा त्यस्तो भएको छैन । यसमा कथाकारको अभिप्राय कथा रचनाको बिन्दुमा आएको छ । भालुकै जस्तो अनुकरण गरेर सामाग्री जुटाउने सोचअनुसार बुढो बुढीलाई कराही तताउन लगाएर आफू कोलतिर लागेको छ । तेल पेलिसकेपछि अलिअलि चिल्लो रहेको कोलमा बुढो आफ्नो चाक दन्दछ अनि हतनपत्त घरमा तताइराखेको तातो कराहीमा बस्न पुग्छ । यसरी भालुको नक्कल गर्ने भएको बुढो चाक डामिएर चिच्याउन पुग्छ । बुढीको सेल खाने इच्छा बुढाको चाकसँगै डामिन पुग्छ । यसर्थ घटना २ मा प्रस्तुत कथानक रूढिले मूल कथा संरचनामा एउटा अध्याय थपेको छ ।

यसमा कथाकारको मुख्य अभिप्राय बुढाको अन्धानुकरणको हास्यास्पद ढङ्गले व्यङ्ग्य गर्नु रहेको बुझिन्छ । भुल्लैभुल्लाले छोपिएको भालुको चाक तातो कराहीमा त्यति छिट्टै नडामिएको हुन सक्ने कुरा विचार नगर्नाले बुढाले सास्ती भोग्नुपरेको छ । मान्छेको चिल्लो चाकलाई भालुको भुल्ले चाकको सादृश्यमा राख्ने बुढाको सोच कथाकारकै अभिप्रायअनुसार अगाडि बढेको छ । यस दृष्टिले कथाकारको अभिप्रायअनुरूप कथालाई कथाकारको लक्षित दिशातर्फ लैजान कथानक रूढिको महत्त्वपूर्ण भूमिका छ । यसमा लोककथाकारले भालुको चाक र बुढाको चाक एउटै तातो कराहीमा राख्नाले उत्पन्न हुने प्रतिक्रियालाई भिन्नभिन्न ढङ्गले अर्थार्जन कथानक रूढिको प्रयोग गर्नुपरेको छ ।

वास्तवमा यहाँ कथानक रूढिले कथासंरचनामा पारेको प्रभावकै कारणले कथा सुसङ्गठित एवम् रोचक पनि बनेको छ ।

यसरी यस उपकथामा कथानक रूढि कथालाई गति प्रदान गर्न, रोचक बनाउन, एवम् पश्च सन्दर्भलाई प्रस्तुत गर्न आएको छ । भालु ज्वाइँको अनुकरण गर्ने भएर बुढाले दुःख पाएको परिस्थिति सिर्जना गरेर मानिसले अन्धानुकरण गर्न नहुने गरेमा बुढाले जस्तै दुःख पाउनुपर्ने अभिप्रायलाई कथाकारले प्रस्तुत गरेका छन् ।

३.३ उपकथा - ३ मा कथानक रूढि

कथा संरचनाको तेस्रो अध्याय पनि मुख्य कथानक रूढिसँगै आबद्ध छ । यसलाई मूल कथाकै तेस्रो उपकथा भन्न सकिन्छ । उपकथा ३ मा बुढाकी साहिँली छोरीको बिहे सर्पसँग भएको छ । यो घटना अनुसार “त्यस घटनाको केही दिनपछि बुढो फेरि साहिँली छोरीको घरमा गयो । ससुराको खातिरमा सर्पले आफ्नो पुच्छर समाउने आज्ञा दिएर उसलाई लिनै दुलोमा पसी पाताल लोक देखाइदियो (वैद्य, २०६३, पृ.९)।” यस घटनामा कथानक रूढिका रूपमा आएको यो कथन मान्छेको सर्पसँग विवाह हुन्छ भन्ने विश्वास गर्ने परिस्थितिको सिर्जनाकै फलस्वरूप आएको देखिन्छ । मान्छेको सर्पसँग विवाह हुनसक्छ भन्ने मान्छे पनि सर्प पस्ने दुलोमा पसेर घुम्न सक्छ भन्ने अन्धरूढि यो कथा संरचनाको कथानक रूढि भएर आएको छ । यस कथानक रूढिको सम्बन्ध बुढाको देशभ्रमणसँग सम्बन्धित छ । पृथ्वी, आकाश, पाताल तीनै लोकसँग सम्बन्ध भएको मान्छेमा भ्रमण इच्छा हुनु स्वाभाविक नै हो । त्यसैले बुढो पनि आफ्नो सर्प ज्वाइँको अनुरोधअनुसार उसको पुच्छर समातेर दुलोभित्र पस्यो । सर्पले पनि आफ्नो ससुरोलाई पाताललोक देखाइदियो ।

कथालाई शृङ्खलाबद्ध र रोचक बनाउन कथाकारले यस कथानक रूढिको प्रयोग गरेका छन् । त्यति मात्र होइन यो कथानक रूढि कथाकारको

कथा रचनाको मूल अभिप्राय उद्घाटित गर्न पनि आएको छ, किनभने जेठी र माहिली छोरी कहाँ खाएर आएको बूढाले आफूले बूढीलाई खुवाउन नसकेको परिस्थितिबाट दुःखी हुँदै बूढीलाई नै साहिली छोरीको घरमा पठाउनु पर्दथ्यो । अथवा बुढाबुढी दुवै जानुपर्दथ्यो । यस कथामा त्यसो नभएर फेरि बुढो आफैँ साहिली छोरीको घर पुगेको छ । बुढो सर्पको घर पुगेको हुनाले नै उसले पाताल लोक देख्न पाउँछ । यस्तो कथांश यस कथामा कथानक रूढिका रूपमा आएको छ । यो कथानक रूढि कथाको पश्चसन्दर्भलाई व्यक्त गर्न कै लागि कथाकारले प्रयोग गरेका छन् । किनभने कथाकारको निहित अभिप्राय बूढाले बूढीलाई पाताल घुमाउने दुश्चेष्टा गरेस् भन्ने नै देखिन्छ । नभन्दै सर्पको पुच्छर समाएर पाताल लोक घुमेको बुढो बूढीलाई पाताल लोक घुमाउन तमिसिन्छ । यो कथाकारको अभिप्रायअनुसार नै अगाडि बढेको कथाशृङ्खला हो । यसअनुसार बुढीलाई खुट्टा समाउन लगाएर आधा शरीर दुलोभित्र पसाएको बुढो त्यही चेष्टियो । बाहिरबाट बुढीले तान्दातान्दा गरेपछि बडो कष्टका साथ बुढो निस्कियो । यसरी बुढोलाई नै छोरीका घरमा पठाउँदा नै बुढाको अन्धानुकरणलाई प्रस्तुत गर्न सकिन्छ, भन्ने कथाकारको अभिप्राय नै यहाँ मूर्तिमान भएको छ । बाघ र भालुको अनुकरण गर्ने हुँदा पाएको दुःखलाई विर्सेर फेरि सर्पको अनुकरण गरेर बूढीलाई पाताल देखाउने इच्छा गर्ने बुढो र बुढाको पहिले पहिलेका क्रियाकलाप थाहा पाउँदापाउँदै पनि बुढाको लहैलहैमा लागेर पाताल घुम्ने रहर गर्ने बुढी दुवै उपहास योग्य पात्र हुन् । यस्ता पात्र नै लोककथामा कथानक रूढिका रूपमा आएका हुन्छन् ।

बुढाले अघिल्ला अनुभवबाट चेतेर तेस्रोपटक त्यसो नगरेको भए कथाको रूप अर्कै हुने थियो तर कथाकारको अभिप्राय कथालाई हास्यव्यङ्ग्यात्मक मोडतर्फ लैजानुपर्ने भएकाले कथाको बुढो फेरि पनि दुलोमा पसेर पाताल देखाउने काममा तमिसिएको छ । बुढाको पटकपटकको गलत कार्यले कथालाई अभि रोचक एवम् प्रभावकारी बनाएको छ । सिङ्गो

कथाको अङ्गविन्यासमा पनि घटना ३ मा प्रस्तुत कथानक रूढिले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । यस उपकथाको कथानक रूढि बुढो दुलाभित्र पसेर चेष्टिएको हास्यास्पद स्थितिलाई देखाउन पश्चसन्दर्भक बनेर आएको छ । बुढाको अन्धानुकरणबाट उत्पन्न हुने परिस्थिति सिर्जना गरेर कथाकारले सामाजिक अभिप्रायलाई व्यक्त गर्न खोजेका छन् । यस घटनामा अलौकिक पात्र केवल सामाजिक अभिप्रायको पुष्टिका निमित्त आएका छन् ।

३.४ उपकथा - ४ मा कथानक रूढि

कथा भित्रको चौथो घटना आकाश भ्रमणसँग सम्बन्धित छ । यस उपकथामा बुढाकी कान्छी छोरीको विवाह गरूडसँग भएको छ । कान्छी छोरीको घरमा पनि बुढो आफैँ गएको छ । यस कथामा प्रस्तुत कथांश “ससुराको स्वागतमा गरूडले आफ्नो पिठ्युँमा बसाई उसलाई संसार देखाइदियो ।” (वैद्य २०६३, पृ.९) कथानक रूढिका रूपमा आएको छ । सर्पको घरमा गएर पाताल घुमेको बूढो गरूडकहाँ आएर आकाश घुम्न पाउँदा भन्नु खुसी भएको छ । कथाकारले कथालाई रोचक र अभिप्राय युक्त बनाउन बुढो जस्तो पात्रलाई नै रोज्नुपर्ने थियो किनभने त्यस्तै मूर्ख बुढाबुढीबाट नै अघटित घटना घटाउन सकिन्छ, भन्ने कथाकारको धारणा रहेको देखिन्छ । त्यसैले नै कथाकारले यसपटक पनि गरूड ज्वाईको घर जाने व्यक्तिको रूपमा बुढीलाई नदेखाएर बुढालाई नै देखाएका छन् । गरूडको पिठ्युँमा चढेकै हुनाले बूढाले संसार देखेको थियो । कथाकारले बुढोलाई संसार देखाउने परिस्थिति सिर्जना गरेर कथालाई निश्चित अभिप्रायतर्फ धकेलेका छन् । उपकथा ४ मा प्रस्तुत कथानक रूढि यो कथा सङ्गठनको उपसंहारका रूपमा आएको छ । गरूडको पिठ्युँमा चढेर संसार हेरेर आएको बुढाले आफ्नी बुढीलाई त्यो कथा पनि सुनायो । बुढीले पनि संसार हेर्ने इच्छा जाहेर गरी । “बुढीको आग्रहमा बुढाले आफ्नो शरीरमा नाइलो, प्याँख आदि टाँसेर ठुलो पहाडमा चढी उसलाई पिठ्

युँमा राखेर हामफाल्यो । अनि बुढाबुढीको खोला मा हड्डी पनि पाइएन (वैद्य २०६३, पृ. ९) ।” उपकथा ४ को कथानक रूढि युगचेतना व्यञ्जक पनि छ । गरूडको पिठ्युँमा चढेर बुढाले संसार देखेको कथानक रूढि बुढाले बुढीलाई पिठ्युँमा नाड्ने, प्वाँख आदि राखेर पहाडबाट हामफाल्ने भन्ने कुरालाई रोचक बनाउनका लागि पूर्वसङ्केतका रूपमा आएको छ । कथाकारको मुख्य अभिप्राय विनासोचविचार गरिएका अन्धानुकरणले मान्छेलाई मृत्युसम्म पुऱ्याउँछ भन्ने हो । यदि कथामा बुढाले माथिका तीन घटनाबाट चेत खाएर चौथो पटक चाहिँ त्यस्तो नगरिदिएको भए अथवा बूढीले पनि पहिलेका घटनाबाट पाठ सिक्दै आकाश घुम्ने इच्छा नगरेकी भए कथाले सुखान्तक मोड लिन्थ्यो तर कथा भने त्यति रोचक बन्दैनथ्यो । त्यसैले कथाकारले बूढालाई अन्धानुकरण गर्न लगाएर कथालाई दुःखान्तक बनाएका छन् । बूढो आफ्ना छोरीहरूका घरमा जानु र त्यहाँको देखासिकी घरमा आएर गर्नु नै यस कथाको कथानक रूढिको नाभिबिन्दु (Naval Point) हो ।

निष्कर्ष

कथाकारले बेग्लाबेग्लै ४ उपकथाको साङ्गोभित्री एउटै अभिप्रायलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

त्यो हो बुढाको अन्धानुकरण र त्यसबाट उत्पन्न हुने समस्या । तसर्थ मान्छेले कुनै काम पनि सोचविचार पुऱ्याएर गरोस् भन्ने कथाकारको अभिप्राय यहाँ मूर्तिमान भएको छ । अर्काको अन्धनक्कल गर्नाले यस कथाका बुढाबुढी डाँडाबाट झरेर मरेका छन् । यस कथाका बुढाबुढीले परिस्थितिको ख्याल गरेको भए उनीहरूको प्राण जाने थिएन । तसर्थ लोक कथाकारले बुढाबुढीको ज्यानै जाने परिस्थितिको सिर्जना गरेर कथालाई निश्चित अभिप्राय प्रदान गरेका छन् ।

यसरी यस कथामा आएका कथानक रूढिले कथाको संरचनालाई नयाँ आयाम दिएको देख्न सकिन्छ । यस कथामा मान्छे र पशुका विचको सम्बन्धलाई देखाई मान्छेले आफ्नो क्षमताअनुसारको काम मात्र गर्नुपर्ने अभिप्रायलाई प्रस्तुत गरिएको छ । विना सोचविचार गरिएको कामले मान्छेलाई पीडाबाहेक केही दिँदैन भन्ने अभिप्राय व्यक्त गर्न कथाकारले कथानक रूढिलाई कथातत्त्वका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । कथामा बुढाबुढीले सोची-विचारी काम गरेको भए उनीहरूको अकालमा ज्यान जाने थिएन भन्ने सारकथनलाई प्रस्तुत गर्न कथानक रूढिको अहम् भूमिका रहेको कुरा यस अध्ययनबाट सिद्ध भएको छ ।

सन्दर्भसूची

पराजुली, मोतीलाल. (२०६८), अप्रकाशित लेख ।

पराजुली, मोतीलाल. (२०६३), **सोरठी नृत्यनाटिका**, काठमाडौँ: दीक्षान्त पुस्तक प्रकाशन ।

बन्धु, चुणमणि (२०६६), **नेपाली लोकसाहित्य**, काठमाडौँ: एकताबुक्स ।

वैद्य, करुणाकार, (२०६३), **नेपाली दन्त्यकथा सङ्ग्रह**, काठमाडौँ: रत्न पुस्तक भण्डार ।

विषयवस्तुको स्रोत र स्वरूपका आधारमा नेपाली महाकाव्य

सविता शर्मा

लेखसार

नेपाली भाषामा महाकाव्य लेखनको प्रारम्भ नेपाली कविता लेखनसँगै भएको पाइन्छ । प्राथमिक कालमा उदयानन्द अर्ज्यालको पृथ्वीचन्द्रोदय र भानुभक्तीय रामायण प्रकाशित भए । पृथ्वीचन्द्रोदय पहिलो मौलिक नेपाली महाकाव्य हो भने भानुभक्तीय रामायण नेपालीपन सहितको भावानुवाद भएको महाकाव्य हो । माध्यमिक कालमा संस्कृत महाकाव्यहरूको नेपाली भाषामा अनुवाद भयो तर मौलिक नेपाली महाकाव्य लेखिएनन् । वि.सं. २००२ मा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा रचित शाकुन्तल महाकाव्य प्रकाशित भयो यो नै प्रथम आधुनिक महाकाव्य हो । शाकुन्तल प्रकाशनका दृष्टिले मात्र होइन स्तरीय एवम् विराट कवित्व प्रवाह तथा महाकाव्यिक मूल्याङ्कनका दृष्टिले पनि सर्वप्रथम मौलिक काव्य ठहरिन्छ । त्यसपछि पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, जीवनीपरक, काल्पनिक, राजनीतिक विषयवस्तुमा आधारित महाकाव्यहरू लेखिएका पाइन्छन् । त्यसमध्ये जीवनीपरक महाकाव्य नै बढी रचना भएका देखिन्छन् । समग्र स्रोत र स्वरूपका आधारमा हेर्दा बहुस्रोत र बहु स्वरूपका महाकाव्य यस समयमा देखा परेका छन् ।

शब्दावली

अध्यात्मवाद, आन्दोलन, आत्मवृत्तान्त, आरोही, उत्पीडन, ऐतिहासिक, कवित्व, जनआन्दोलन, जातीय, जीवनगाथा, जीवनवृत्त, दर्शन, देशप्रेम, पौराणिक, प्रतिबिम्बन, बहुआयामिक, भूगोल, मार्क्सवाद, मानवसभ्यता, मृत्युशोक, राजनैतिक, राजनेता, लोकआख्यान, वर्गद्वन्द्व, विद्रोह, सत्तासंघर्ष, समाजसेवी, सहादत, ।

१. परिचय

कथका दृष्टिले महाकाव्यले जीवन जगतका र महत् पात्रका महत् कार्यव्यापार अर्थ संवहन गरेको हुन्छ (अवस्थी २०६४:३९) । नेपाली भाषामा रचिएका अधिकांश महाकाव्यहरू यिनै पूर्वीय पाश्चात्य महाकाव्य मान्यतामा टेकेर रचेका देखिन्छन् । नेपाली महाकाव्यको अध्ययन, महाकाव्यले ग्रहण गरेको विषय क्षेत्र, आख्यान, चरित्र, परिवेश, युगबोध, उद्देश्य, भाषाशैली आदि कोणबाट अध्ययन गर्न सकिन्छ । नेपाली महाकाव्यमा प्रयोग भएको विषयवस्तुको स्रोत र स्वरूप मात्र पहिल्याउने उद्देश्यले यो लेख रचना भएको हो । त्यसैले यस लेखमा महाकाव्यको स्वरूप निरूपण गर्दै तिनमा प्रयुक्त विषयवस्तुको स्रोत, स्वरूप

सम्बन्धि अध्ययन गरिएको छ । सर्वेक्षण गर्ने क्रममा महाकाव्यको लेखन र प्रकाशन दुवैको जानकारी प्राप्त भएका र प्रकाशन समय मात्र जानकारी भएका महाकाव्यको प्रकाशन वर्ष मात्र उल्लेख गरिएको छ । साथै ती महाकाव्यले ग्रहण गरेको विषयवस्तुको स्रोत र स्वरूप उल्लेख गरिएको छ ।

२. अध्ययन विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा अध्ययन विधिको रूपमा मूलतः ऐतिहासिक (कालक्रमिक) तथा अवलोकन विधि अँगालिएको छ । सामग्री संकलनका लागि पुस्तकालय तथा महाकाव्यकारहरूको सहयोग लिएको छ । यिनै सामग्रीलाई आधार मानी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

३. नेपाली महाकाव्यमा प्रयुक्त विषयवस्तुको स्रोत र स्वरूप

नेपाली भाषामा महाकाव्य लेख्ने प्रथम कवि उदयानन्द अर्याल हुन्। उनीद्वारा रचित पृथ्वीचन्द्रोदय (१८४०) पहिलो नेपाली महाकाव्य मानिन्छ। त्यस समयदेखि २०६५ सम्म प्रकाशित महाकाव्य र तिनले ग्रहण गरेको विषयवस्तुको स्रोतबारे तल प्रकाश पारिएको छ :

पृथ्वीचन्द्रोदय (१८४०) महाकाव्यको विषयवस्तुको स्रोत ऐतिहासिक छ। यसमा आधुनिक नेपाल एकीकरणकर्ता महान व्यक्ति पृथ्वीनारायण शाहको वीरतापूर्ण जीवनगाथा र उनको योगदान प्रस्तुत भएको छ। दोस्रो महाकाव्य भानुभक्त आचार्यको भानुभक्तीय रामायण (१८९८-१९१०) रहेको छ। यसमा त्रेतायुगका राम र सीताको पौराणिक आख्यानलाई विषयवस्तुका रूपमा लिइएको छ। कतिपय समालोचकले अध्यात्म रामायणकै अनुवाद मात्र माने तापनि कतिपय प्रसंग थपेका तथा घटाएका पनि छन्। अध्यात्म रामायणको विषयलाई नेपाली समाज संस्कृति सुहाउँदो बनाएका छन् (२०५२ : २४९)। उनको यो महाकाव्यको विषयवस्तु संस्कृतको अध्यात्म रामायणबाट लिइएको हो। रामकथालाई सरस बनाई सवै नेपालीमा भक्तिभाव जागृत गराउने काम एकातिर गरेका छन् भने अर्कातिर रामकथाको इतिवृत्तलाई चाखलाग्दो तुल्याएका छन्। रेवतीरमण न्यौपानेको विश्वजित लीला (१९६६) मा श्रीकृष्णले विश्वविजयका लागि गरेका प्रयास र यदुकुलका सेनापति प्रद्युम्नले देखाएको वीरता प्रस्तुत गरिएको छ (नेपाल २०५९ : ५३)। महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको शाकुन्तलमा पौराणिक पात्र शाकुन्तला र दुष्यन्तको प्रणय मुख्य विषयवस्तुका रूपमा रहेको छ। यो महाकाव्यको मूल कथावस्तु अभिज्ञान शाकुन्तलसँग सम्बन्धित भएपनि सामाजिक विषय र कवि कल्पना प्रखर रूपमा आएकोले यसलाई मौलिक आख्यानीकरण भएको पहिलो महाकाव्य भन्न सकिन्छ। प्रकृतिको विराट वर्णन, शाकुन्तलको कथानकमा मौलिक प्रसङ्ग

, शृङ्गार रसको प्रयोग पूर्वीय महाकाव्यीय लक्षणको पर्याप्त प्रयोग, पौराणिक विषयवस्तुको प्रयोग भएर पनि प्रसस्त रोमाण्टिक कविको स्वतन्त्र भावना पोखिन पाएर नै पहिलो मौलिक महाकाव्य बन्न सफल भएको हो। यसलाई मौलिक मान्ने प्रसस्त आधार रहेका छन्। देवकोटा पूर्व माध्यमिक कालका र आधुनिक कालको पहिलो चरणका महाकाव्य वा वृहत कवितामा रामभक्ति कृष्णभक्ति देवीभक्ति र स्वतन्त्र विषयसँग सम्बन्धित आख्यान धारा रहेका छन्। नेपाली महाकाव्यको विकासमा देवकोटा पूर्वका महाकाव्य मध्ये केही मौलिक विषयवस्तु र संरचना भएका महाकाव्यहरू देखिए पनि प्राधान्यचाहिँ भक्ति भावनाको रहेको छ।

यस्तै गुणराज खनालको श्रीकृष्ण सन्देश (२००२-२०२९) को विषयगत स्रोत श्रीकृष्णको रासलीला र वीरता देखिन्छ। देवकोटाको सुलोचना (२००३) मा सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित महाकाव्य हो। यसमा एकातिर राणा शासकहरूको दम्भ, अहंकार, आडम्बर देखिन्छ भने अर्कातिर नयाँ पुस्ता विकसित हुँदै आएको परिवर्तनशील चेतनालाई समेटने प्रयास भएको छ। यसको कथानक पन्ध्र सर्गमा विभक्त छ। यो महाकाव्यमा एकातिर राणकालीन रूढिग्रस्त नेपाली शहरिया समाज अर्थात् काठमाण्डौको कुरीतिपूर्ण सामाजिक अवस्थाको चित्रण गरिएको छ भने अर्कातिर नवीन मान्यता र धारणा समावेश गरिएको छ। देवकोटाको महाराणा प्रताप (२००४-२०२४) को स्रोत मुगल सम्राट अकबरले भारतमाथि गरेको आक्रमण विरुद्ध चित्तरागौडका राजा महाराणा प्रतापले गरेको देशभक्ति र युद्धमा गरेको वीरतापूर्ण बलिदानको वर्णन छ। यसमा सोह्र सर्गहरू रहेका छन्। देवकोटाकै वनकुमुम (२००३ - २०२५) दश सर्गमा विभाजित छ। यसको कथावस्तु दन्त्यकथासँग सम्बन्धित छ यसमा शासन वा सत्ताका लागि भएका दरबारिया षडयन्त्रलाई प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। विशेष रूपमा प्रकृतिको चित्रण गरिएको यो काव्यमा आख्यान र कविताको सन्तुलन

देखिदैन । उनकै पृथ्वीराज चौहान (२००३-२०४९) मा एकातिर भारतको बाह्रौं शताब्दीको इतिहासको वर्णन तथा अर्कातिर अमरप्रेमको सन्देश रहेको छ । यसरी देवकोटाले प्रत्येक महाकाव्यको विषयमा एकरूपता नभई विविधतालाई अँगालेका छन् ।

लेखनाथ पौड्यालको तरुण तपसी (२०१०) को स्रोत प्रकृति र मानव सभ्यताको विकास र आध्यात्मिक दर्शन देखिन्छ । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको प्रमिथस (२०१०-२०२८) मा मानव जीवनको रक्षाका लागि आफूलाई सडकमा पारेर स्वर्गबाट आगो चोर्ने तथा मानव जातिको रक्षा गर्ने मिथकीय पात्र प्रमिथसको साहस, न्यायप्रियता र समर्पण प्रस्तुत गरिएको छ । ग्रीक पुराकथामा आधारित यस काव्यमा प्राचीन ग्रीकभूमिको सौन्दर्यपूर्ण गरिमा र महिमाको प्रभावकारी चित्रण गरिएको छ । रामनाथ खनालको प्रजातन्त्रोदय (२०११-२०४८) को विषयवस्तु राणाकालदेखि राजा त्रिभुवनको मृत्युसम्मको ऐतिहासिक सन्दर्भ र तत्कालिन राजनीतिक पार्टी र त्रिभुवन मिलेर राणा शासनका विरुद्धमा गरेको संघर्ष रहेको छ । कुलचन्द्र कोइरालाको भीमसेन थापा (२०११-२०५९) मा गोपाल वंश र लिच्छवीवंश हुँदै शाहवंशीय राजाहरूको शासनकाल र सत्ता संघर्षका ऐतिहासिक घटना सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ । यिनै दुईको वीरतापूर्ण पराक्रमबाट मंगोलियाको एकीकरण भएको ऐतिहासिक सत्यको परिधिमा रहेर कविले त्यसको चित्रण आफ्नो निजी भावधारामा गरेका छन् (चापागाँई र सुवेदी २०५२ : २९२) । वीर वीराङ्गनाको राज्य एकीकरणको महान कार्य र उदात्त चरित्रलाई प्रस्तुत गरेका छन् । अर्कातिर उदात्त प्रेम र सतीत्वको प्रसङ्ग छ । मोदनाथ शास्त्रीको आधुनिक ब्रह्माण्डपुराण (२०३४) को विषयवस्तुको स्रोत मानव सभ्यताको विकास र भौतिक ब्रह्माण्ड रहेका छन् ।

उमानाथ शास्त्री सिन्धुलीको मकवानावाला (२०३५) पृथ्वीनारायण शाहकी प्रथम पत्नी नै मकवानावाला हुन् (चापागाँई र सुवेदी २०५२ : २९३) । राजकुमारी इन्द्रकुमारी का जीवनपीडा र

मनोद्वन्द्वलाई प्रस्तुत गर्ने महाकाव्य हो । नेपालको एकीकरणमा उनको अप्रत्यक्ष शक्ति रहेको कल्पित विषयवस्तुलाई महत्व दिई महाकाव्य रचना गरेको पाइन्छ । इन्द्रकुमारीको विवाहदेखि लिएर उनका आफ्ना पति पृथ्वीनारायण शाहसँगको मिलन काल सम्मलाई विशेष महत्व दिँदै त्यस बिचमा भएका वियोगावस्थाको सम्यक चित्रण पाइन्छ । हरिहर शास्त्रीले घाम भुल्कियो (२०३६) मा प्रकृति र मानव स्वभावको चित्रण गरेका छन् । श्रीहरि फुयालले आँसुको संग्राम (२०३६) मा विजातिय प्रेम र भिन्न भिन्न वर्गबिचका सामाजिक, आर्थिक असमानताले आत्मिक प्रेम सफल हुन नसकेको देखाइएको छ । यस्तै नारायणप्रसाद उपाध्यायको त्रिजन्मा (२०३६-२०६५) मा राणा शासनकाल देखिको वर्गीय उत्पीडन र त्यस उत्पीडन विरुद्धको प्रारम्भिक विद्रोह प्रस्तुत गरिएको छ । गणेश बहादुर खत्रीको चमेली चन्द्र (२०३७) मा असफल प्रेमको काव्यिक आख्यानिकरण गरिएको छ । जगदीश शमशेर राणाको नरसिंह अवतार (२०३७) मूलतः २०१७ सालदेखि २०३६ साल सम्मको नेपाली राजनीति र मानव सभ्यताको विकासक्रम, राजनीतिक स्वरूप र वर्गद्वन्द्वलाई प्रस्तुत गर्ने महाकाव्य हो । यो कृतिले २०२३ सालको मदन पुरस्कार पनि प्राप्त गरेको हो । मिथकीय शीर्षक भएको यो काव्यले युग जीवनको अभिव्यञ्जना प्रस्तुत गरेको छ । भरतराज पन्तको दोभान (२०३८-२०४१) कविकै वैयक्तिक जीवनगाथा र समसामयिक तथा ऐतिहासिक युगसन्दर्भको पृष्ठभूमिमा तयार पारिएको महाकाव्य देखिन्छ । भरतराज मन्थलीको देवयानी (२०३९) मा स्वर्गका कच र धर्तीकी देवयानीको प्रेम र वियोगको आख्यानलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । भोग्यप्रसाद भण्डारीको षडानन्द चरित्र (२०४३) मा आवाल ब्रह्मचारी षडानन्दको जीवनीलाई स्रोत बनाई रचना भएको महाकाव्य हो । पूर्णप्रसाद ढुङ्गेलको त्रिवेणी (२०४४) मा सीता, बाल्मिकी, रावण र उसका भाइहरूको जन्म एवम् तपस्यास्थल नेपालमै रहेको कुरादेखि पत्ता नलागेका अन्य रहस्यमय सन्दर्भहरू

प्रस्तुत गरिएका छन् । भानुभक्त पोखरेलको मृत्युञ्जय (२०४४-२०४७) पौराणिक पात्र सावित्री र सत्यवानको कथामा आधारित छ । पवन कुमार खनालको मा (२०४५) महाकाव्य कविकी आमाको जीवनी र सामाजिक विषयवस्तुमा तयार पारिएको हो र उनकै अर्को महाकाव्य रामदास (२०४५) मा आध्यात्मिक व्यक्तित्व रामदासको जीवनी प्रस्तुत गरिएको छ । गौरीशंकर उपाध्यायको शंकर (२०४५) मा कविकै जीवनयात्राका सन्दर्भ छन् । चन्द्रप्रसाद ढुङ्गानाको भीमयात्रा (२०४७) मा पौराणिक पात्र युधिष्ठिरद्वारा गरिने महान यज्ञनिमित्त श्रृङ्ग र शाल्य ऋषिलाई ल्याउन भीमसेन दिल्लीबाट नेपाल हुँदै चीनसम्म पुगेको सन्दर्भ रहेको छ भने शैलेन्द्र प्रकाश नेपालको जुनू (२०४८) मा निम्न मध्यम वर्गीय पात्रहरूको कठिन दाम्पत्य जीवन प्रस्तुत गरिएको छ । पवनकुमार खनालको स्वदेशी सुमन (२०४८) मा देशप्रेम र विकासलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । रमेश खजुरेलको सरिता नानी (२०४९) मा नदी र खहरेलाई नायक नायिका बनाई नारी र पुरुषको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध प्रस्तुत गरिएको छ । रामप्रसाद ज्ञवालीको औंसीका फूलहरू (२०४९-२०५३) मा २०४६ सालको जन आन्दोलन र आन्दोलनकारीहरूको राजनीतिक संघर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । कृष्णप्रसाद भट्टराईको अन्त्यसम्म (२०४९-२०६१) मा सृष्टि सम्बन्धी पौराणिक तथा वैज्ञानिक सन्दर्भलाई विषयवस्तु बनाइएको छ ।

टी. एन. गोपीकृष्ण अधिकारीको आर्यावर्त (२०५१) मा हिन्दु धर्म सम्बन्धी केही पौराणिक सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएका छन् । मदनदेव भट्टराईको जीवनस्मृति (२०५१) मा कविकै जीवनी प्रस्तुत गरिएको छ । नरेन्द्र परासरको गौरीशंकर (२०५१-२०५८) मा शिवपार्वतीको प्रेमलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । पूर्णानन्द भट्टको (२०५३) मा भौतिकवादी जीवनपद्धति र विकृत अध्यात्म तथा नारी आडम्बरको उद्घाटन गरिएको छ । रमेशचन्द्र अधिकारीको पदम दुर्गा (२०५३) कविका पिताको मृत्युशोकमा तयार पारिएको महाकाव्य हो । चन्द्रप्रसाद न्यौपानेको प्रत्याघात (२०५३-२०५५) मा

पौराणिक पात्र रामलाई खलनायक र रावणलाई नायकत्व प्रदान गरी तयार गरिएको छ । भानुभक्त पोखरेलको मृत्युञ्जय (२०५३-२०५६) मा २०१७ सालदेखि २०३० सालसम्मको नेपालको राजनीतिक सन्दर्भ समेटिएको छ । चन्द्रप्रसाद न्यौपानेको मान्छेको यात्रा (२०५३-२०६२) मा धर्तीभन्दा बाहिरको नयाँ ग्रह र त्यहाँको काल्पनिक जीवनलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । नारायण घिमिरे “राजकुमार” को उषा (२०५४) मा आफ्नी पत्नी उषाको मृत्युले कविको मनमा उत्पन्न भएको शोकलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । ओमवीर सिंह बस्नेतको पासाङ्ग ह्लामु (२०५४) मा सगरमाथा आरोही पासाङ्ग ह्लामुको जीवनवृत्त र उनका साहसिक कदम प्रस्तुत गरिएको छ । दुर्गाप्रसाद अधिकारीको बालागुरू (२०५४-२०५६) मा बालागुरू षडानन्दको प्रेरक जीवनवृत्त प्रस्तुत गरिएको छ भने श्री हरि फुँयालको कर्मयोगी देवकोटा (२०५४-२०६४) मा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको जीवनी र कृतित्वलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । रमेशचन्द्र अधिकारीद्वारा २०५५ देखि २०५७ सम्म सीतायण नामका करिब एक दर्जन महाकाव्य लेखिएका छन् । यी सबै महाकाव्यमा पौराणिक पात्र सीताको आदर्श चरित्र तथा आधुनिक नारीहरूका नवीन चरित्रहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । पूर्णप्रकाश नेपालको वसन्त पल्लभ (२०५५) मा लिच्छवी कालको इतिहास, संस्कृति, परम्परा र प्रकृतिको प्रतिबिम्बन गरिएको छ । भुवनहरि सिग्देलको धरणीधर (२०५५) मा कवि धरणीधर कोइरालाको जीवनी र उनले दिएको साहित्यिक योगदान प्रस्तुत गरिएको छ । भीष्मराज प्रसाईंको आत्मसमर्पण (२०५५) ले नेपाली राजनीति र सामाजिक सन्दर्भ प्रस्तुत गरेको छ ।

ओमवीर सिंह बस्नेतको सेवा सैनिक भ्रूपट (२०५६) साहित्यिक तथा सैनिक क्षेत्रमा योगदान दिने भ्रूपटबहादुर राणाको जीवनीमा आधारित महाकाव्य हो भने पोषराज पौडेलको शहीद गाथा (२०५६) मा नेपालमा हुँदै आएका वर्गद्वन्द्व, जनविद्रोह, आन्दोलन र क्रान्तिलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । शैलेन्द्र प्रकाश

नेपालको अनामिका (२०५६) पौराणिक पूरा कथात्मक विषयवस्तुमा लेखिएको महाकाव्य हो । भुवनहरि सिगदेलको मेनुका (२०५६) मा अधिकृत पुरुष र पियन नारीको प्रेम र द्वन्द्व प्रस्तुत गरिएको छ । शिवगोपाल रिसालको पद्मकन्या (२०५६-२०५७) मा कविले पद्मकन्या क्याम्पसको स्थापना तथा त्यहाँ आफूले प्रवेश गरेदेखि अवकाश लिँदासम्मको आत्मवृत्तान्त प्रस्तुत गरेका छन् । नीलकण्ठ भट्टराईको महामानव (२०५६-२०६३) राजनेता तथा साहित्यकार विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाको जीवनीमा आधारित महाकाव्य हो । पूर्णप्रकाश नेपाल “यात्री” को सिजापतीवाला (२०५७) मा नेपालमा सामाजिक, राजनीतिक सांस्कृतिक र कलापक्षीय इतिहासलाई विषयवस्तुको स्रोत बनाइएको छ । चन्द्रप्रसाद न्यौपानेको सिमाना (२०५७) मा जाति, भाषा, राष्ट्र, धर्म, लिङ्ग सम्बन्धी विभेदको सामाजिक समस्या प्रस्तुत गरिएको छ । ऋषिराम न्यौपानेको पुष्पाञ्जली (२०५७) मा नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीका संस्थापक महान व्यक्ति पुष्पलालको जीवनी प्रस्तुत गरिएको छ । जीवराज पोखरेलको शिक्षक सम्वाद (२०५६) तथा पूर्वीय वास्तुकलाका उपलब्धिलाई भारतीय तथा नेपाली कलाको इतिहास सूत्रमा जोडेर प्रस्तुत गर्ने महाकाव्य हो । ओमवीर सिंह बस्न्यातको पृथ्वी (२०५८) मा पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी प्रस्तुत गरिएको छ । भरतराज शर्मा मन्थलीको श्रुतिसौरभ (२०५८) मा शंकराचार्यको जीवनीलाई विषयवस्तु बनाई रचना गरिएको महाकाव्य हो । मुकुन्द शर्माको पावनपथ (२०५८) पौराणिक पात्र विश्वामित्रका आख्यान, उपाख्यानलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । जनार्दन शरण त्रिपाठीले नेपालश्री (२०६४) मा नेपालको इतिहास, भूगोल, कला, प्रकृति र संस्कृतिलाई विषयवस्तु बनाएका छन् । छन्द्रीका घिमिरेको आदर्श पुष्पा (२०६४) मा पनि पुष्पलता आचार्यको जीवनी प्रस्तुत गरिएको छ भने माधव वियोगीको पुष्पलता (२०६४) पनि पुष्पलता कै जीवनीमा आधारित रहेको छ । जि.पी. कश्यपको परिचय (२०६४) मा शिक्षासेवी तथा समाजसेवी

अम्बिका पराजुलीको जीवनी र चरम्बीका पराजुलीको वंशावलीको परिचय दिइएको छ ।

मनिराज जोशी रचित दशरथ चन्द (२०६५) मा अमर शहिद दशरथ चन्दको क्रान्तिकारी जीवनी प्रस्तुत गरिएको छ । गोविन्दप्रसाद घिमिरेको बालाराजा काशिराम (२०६५) मा सेती अञ्चलको दैलेख जिल्लामा प्रचलित लोकाख्यानमा आधारित बालाराजा काशीरामको जीवनी प्रस्तुत गरिएको छ । रामनाथ अधिकारीको मनिराज (२०६५) र नारायण प्रसाद गौतमको रमेशचन्द्र (२०६५) जीवनीमा आधारित महाकाव्य हुन् । हरिहर सविताले पुष्प-पत्र (२०६५) मा मार्क्सवाद र मानव जातिको ऐतिहासिक विकासक्रम तथा वर्गसंघर्ष इतिहासलाई विषयवस्तु बनाएका छन् । विद्रोही इन्दुकुमारी (२०६५) मा बुनू लामिछानेले मकवानपुरकी राजकुमारी इन्दुकुमारीको वेदना र कारुणिक जीवनलाई विषयवस्तु बनाएकी छिन् । चन्द्रयुग (२०६५) मा महाकाव्यकार न्यौपाने त्यस अवधिमा आफूले लेखेका सबै प्रबन्ध काव्यलाई अन्तर सम्बन्धित बनाई विशाल आकारमा तयार पारिएको महाकाव्य हो । यसमा सामाजिक विषयवस्तु मूल रूपमा रहे पनि विविध विषयवस्तुगत स्रोत पनि समेटिएका छन् ।

कलानिधि दाहालको विभाजित विश्व (२०६६) मानव जीवन, मानव समाज तथा सांस्कृतिक विषयमा तयार पारिएको महाकाव्य हो । भूपेन्द्रप्रसाद वैद्यले चम्पा (२०६६) मा विजातीय प्रेम र निम्न वर्गीय जीवनमा समस्या प्रस्तुत गरेका छन् । गर्मुले बलदेवको परलोकतन्त्र (२०६६) मा २०४६ सालदेखि २०६६ सालसम्मको नेपाली राजनीतिलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । छन्दमणि त्रिपाठीको नयाँ नेपाल (२०६६) मा जनआन्दोलनमा सहादत प्राप्त गर्ने नायक नायिकालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । नवराज लम्सालको कर्ण (२०६६) मा महाभारतको प्रसिद्ध पात्र कर्णलाई आधुनिक स्वरूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने विष्णु भण्डारीको उत्सर्ग (२०६७) मा २०५२ सालदेखि सुरू भएको जनविद्रोह र संघर्षको इतिहास

प्रस्तुत छ । मनिराज जोशीको शैलेश्वरी (२०६७) मा डोटी जिल्लाको धार्मिक स्थल र देवी शैलेश्वरी सम्बन्धी पौराणिक सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ भने लक्ष्मीनाथ अधिकारीको शान्तिदूत (२०६७) मा गौतम बुद्धको जीवनी र दर्शनलाई विषयवस्तु बनाइएको छ । उपयुक्त सर्वेक्षण र अध्ययनका आधारमा नेपाली महाकाव्यमा प्रयुक्त विषयवस्तुका स्रोत र स्वरूपहरू हेर्दा नेपाली महाकाव्यहरू ऐतिहासिक, पौराणिक, सामाजिक, जीवनीमूलक, राजनीतिक, काल्पनिक र अन्य गरी बहुआयामिक देखिन्छन् ।

४. विषयवस्तुको स्रोत र स्वरूपका आधारमा नेपाली महाकाव्यको वर्गीकरण

नेपाली महाकाव्यको लेखन प्रारम्भ भएदेखि २०६७ सालसम्म लेखिएका नेपाली महाकाव्यको उपयुक्त सर्वेक्षण र विषयवस्तुको स्रोत र स्वरूपको अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षका आधारमा नेपाली महाकाव्यहरू मूलभूत रूपमा ऐतिहासिक, पौराणिक, सामाजिक, राजनीतिक, काल्पनिक, जीवनीपरक तथा अन्य गरी विभिन्न स्वरूपमा देखिन्छन् । स्रोत र स्वरूपका आधारमा यी महाकाव्यहरूलाई निम्नलिखित उपशीर्षकमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

४.१ ऐतिहासिक विषयवस्तुका नेपाली महाकाव्य

कुनै मुलुक, जाति, संस्था, विषय, आदिका अतीतका उल्लेखनीय घटना सन्दर्भलाई इतिहास मानिन्छ (पोखरेल र अन्य २०७५ : ११७) । इतिहाससँग सम्बन्धित विषयवस्तु ऐतिहासिक विषयवस्तु हो । नेपाली महाकाव्यको सर्वेक्षण र अध्ययनका आधारमा नेपाली महाकाव्यहरू मध्ये उदयानन्द अन्त्यालको पृथ्वीचन्द्रोदय, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको महाराणा प्रताप र पृथ्वीराज चौहान, रामनाथ खनालको प्रजातन्त्रोदय, कृष्णप्रसाद घिमिरेको राष्ट्रिय चरित्र र देश नरेश, गोविन्द प्रसाद भट्टराईको पृथ्वी महेन्द्र, गुणराज खनालको शाहवंश, वसन्तकुमार शर्मा नेपालको विप्रलभं र जयदेव पौडेलको गोरखा पत्रिका, नीर विक्रम प्यासीको

दबला, पूर्ण प्रकाश नेपाल “यात्री” को बसन्त पल्लभ र सिजापती वाला, जीवराज पोखरेलको शिक्षक शिष्य सम्वाद, जनार्दनशरण त्रिपाठीको नेपाल श्री तथा बुनू लमिछानेको विद्रोही इन्द्रकुमारी (२०६५) आदि ऐतिहासिक स्रोत र स्वरूपका महाकाव्य हुन् ।

४.२ पौराणिक विषयवस्तुका नेपाली महाकाव्य

सृष्टि स्थिति सम्बन्धी धार्मिक मान्यता र पुराना ग्रन्थहरूका पात्र, विषय तथा हिन्दु धर्मका अठार पुराणहरू हुन् (पोखरेल र अन्य २०७५, : ७८९) भने पुराणसँग सम्बन्धित विषयवस्तु पौराणिक विषयवस्तु हो । नेपाली महाकाव्यको सर्वेक्षण र अध्ययनका आधारमा हेर्दा भानुभक्त आचार्यको भानुभक्तीय रामायण, रेवतीरमण न्यौपानेको विश्वजित् लीला, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको नेपाली शकुन्तला, गुणराज खनालको श्रीकृष्ण सन्देश, सोमनाथ सिग्दालको आदर्श राघव, रामनाथ खनालको पाण्डु, गोविन्दप्रसाद भट्टराईको भावना, गुणराज खनालको भरतमिलन, मोदनाथ प्रश्रितको देवासुर संग्राम, भरतराज मन्थलीको देवयानी, पूर्णप्रसाद शर्मा ढुङ्गेलको त्रिवेणी, भानुभक्त पोखरेलको मृत्युञ्जय, चन्द्रप्रसाद ढुङ्गानाको भीमयात्रा, लक्ष्मीप्रसाद पोखरेलको वेनवैन्य वर्णन, कृष्णप्रसाद भट्टराईको अन्यारम्भ, टी.एन. गोपीकृष्ण अधिकारीको आर्यावर्त, नरेन्द्र पराशरको गौरीशंकर, चन्द्रप्रसाद न्यौपानेको प्रत्याघात, रमेशचन्द्र अधिकारीद्वारा २०५५ देखि हालसम्म लेखिएको डेढ दर्जन सीतायन, सैलेन्द्र प्रकाश नेपालको अनामिका, मुकुन्द शर्माको पावनपथ, भीम विरागको मोहभङ्ग, लाटो साथीको वैदेही, भानुभक्त पोखरेलको हिमवत्खण्ड र नवराज लम्सालको कर्ण आदि पौराणिक स्रोत र स्वरूपका नेपाली महाकाव्य देखिन्छन् ।

४.३ सामाजिक विषयवस्तुका नेपाली महाकाव्य

एउटै रहनसहन, एउटै धर्म र एउटै जीवनपद्धति अपनाउने मानिसहरूको समुह समाज हो (पोखरेल र अन्य, २०७५ : २३५) भने समाजका आर्थिक, लैङ्गिक,

धार्मिक, सांस्कृतिक, वर्गीय लगायत विभिन्न विषयवस्तु सामाजिक हुन् । समाजका विविध पक्षहरू सम्बोधन गरी लेखिएका महाकाव्यहरू सामाजिक महाकाव्य हुन् । नेपाली समाजमा रहेको जातीय विभेद, लैङ्गिक, असमानता, अन्धविश्वास, छुवाछुत, वर्गीय उत्पीडन जस्ता विविध पक्षलाई विषयवस्तु बनाई लेखिएका अनेक महाकाव्यहरू छन् । यिनीहरू नै सामाजिक महाकाव्य हुन् । उपयुक्त सर्वेक्षण र अध्ययनबाट प्राप्त भएको कोइरालाको नैनी, मोदनाथ प्रश्रितको मानव, हरिहर शास्त्रीको रम्भा, श्री हरि फुँयालको आँसुको संग्राम, भरतराज पन्तको दोभान, श्री हरि फुँयालको आँसुको सङ्ग्राम, पवनकुमार खनालको स्वदेशी सुमन, चन्द्रप्रसाद न्यौपानेको सोल्मु, भीष्मराज प्रसाईको आत्मसमर्पण, भुवनहरि सिग्देलको मेनुका, चन्द्रप्रसाद न्यौपानेको सिमाना, रमेश खकुरेलको स्रग्धारा, भक्तबहादुर वलायतको राइमती, बुनु लामिछानेको याचना, कृष्णप्रसाद भट्टराईको केवलमान, गोविन्द घिमिरेको प्रेरणा र मृत्युचक्र, सदानन्द अभागीको अग्नीज्वाला, चन्द्रप्रसाद न्यौपानेको चन्द्रयुग, कलानिधि दाहालको विभाजित विश्व आदि सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित महाकाव्य हुन् ।

४.४ जीवनीमूलक नेपाली महाकाव्य

कुनैपनि व्यक्तिले जीवनभर गरेका कामकुराको क्रमबद्ध विवरण जीवनी हो । पोखरेल (अन्य २०७५, : ४६५) भने राजनीति, दर्शन संस्कृति, कला साहित्य आदि क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान दिएका व्यक्तिहरूको योगदानलाई कदर गर्दै उनीहरूका विषयमा लेखिएका महाकाव्य जीवनीपरक हुन् । नेपाली भाषामा सर्वप्रथम मोतीराम भट्टको भानुभक्तको जीवन चरित्र जीवनीपरक महाकाव्यका रूपमा देखा पर्दछ । नेपाली महाकाव्यको उपयुक्त सर्वेक्षण र विश्लेषणलाई आधार मानेर हेर्दा कुलचन्द्र कोइरालाको भीमसेन थापा, मोदनाथ शास्त्रीको भानु, भोग्यप्रसाद भण्डारीको षडानन्द चरित्र, पवनकुमार खनालको मा, मदनदेव भट्टराईको जीवनस्मृति, ओमवीरसिंह बस्नेतको पासाड

हलामु, दुर्गाप्रसाद अधिकारीको बालागुरु, श्री हरि फुँयालको कर्मयोगी देवकोटा, गौरीशंकर उपाध्यायको शङ्कर, भुवनहरि सिग्देलको धरणीधर, नीलकण्ठ भट्टराईको महामानव, ऋषिराम न्यौपानेको पुष्पाञ्जली, भरतराज मन्थलीयाको श्रुतिसौरभ, नारायण गोदारको स्वराष्ट्रका नायक, गोपीकृष्ण शर्मा अधिकारीको जिउँदा सहिद, चन्द्रप्रसाद न्यौपानेको गौतमबुद्ध, गोविन्द प्रसाद घिमिरेको युगनायक, माधव, वियोगीको छन्द शिरोमणि, जुरेली, पुष्पलता, धर्मराज तथा जगदम्बा, पूर्णप्रकाश नेपाल “यात्री” को सिद्धीचरण सञ्चरण, शैलेन्द्र प्रकाश नेपालको डायना, मनिराज जोशीको अमरसाधक, पहलमानसिंह स्वाँर र भुषण हुमागाउँको तथागत, चन्द्रप्रसाद न्यौपानेको अरनिको, नरेन्द्र परासरको बुद्धबोध, नारायणप्रसाद गौतमको गुरु दक्षिणा, छन्दिका घिमिरेको आदर्श पुष्पा, जी.पी. कस्यपको परिचय, मनीराज जोशीको दशरथ चन्द्र, गोविन्दप्रसाद घिमिरेको बालाराजा काशीराम, रामनाथ अधिकारीको मनीराज, नारायणप्रसाद गौतमको रमेशचन्द्र तथा लक्ष्मीनाथ अधिकारीको शान्तिदुत आदि जीवनीमूलक स्रोत र स्वरूपका नेपाली महाकाव्य देखिन्छन् ।

४.५ राजनीतिक विषयवस्तुका नेपाली महाकाव्य

राज्यको शासन व्यवस्थापनको प्रणाली निर्धारण गर्ने, राज्य संचालन गर्ने, जनताका समस्यालाई राज्यस्तरबाट सम्बोधन गर्ने र राज्यको प्रशासनसँग सम्बन्धित नीति राजनीति हो । (पोखरेल र अन्य, २०७५ : १७०) मानव सभ्यताको विकासमा भएका वग 'सङ्घर्ष, शासक र शासनका ढाँचाहरू तिनका विरुद्धमा भएका आन्दोलन र क्रान्ति र परिवर्तन आदि राजनीति अन्तर्गत नै पर्छन् । राजनीतिक विभिन्न कालखण्ड, पक्षप्रतिपक्ष र आन्दोलन आदिलाई नै केन्द्रीय विषयवस्तु बनाएर रचिएका महाकाव्यको अध्ययन गर्दा जगदीश शमशेर राणाको नरसिंह अवतार र विद्रोही काले, रामप्रसाद ज्ञवालीको औँसीका फूलहरू, भानुभक्त पोखरेलको मृत्युजञ्ज, पोषराज पौडेलको शहिद गाथा, चन्द्रप्रसाद न्यौपानेको सिपाही, ईश्वर

दाहाल “सिन्धुले” को चिसा मानचित्रहरू, रामप्रकाश पुरीको विचरण, हरिहर सविताको पुष्प-पत्र, गाउँले बलदेवको पर-लोकतन्त्र, छन्दमणि त्रिपाठीको नयाँ नेपाल र विष्णु भण्डारीको उत्सर्ग आदिले राजनीतिक स्रोत र स्वरूपका नेपाली महाकाव्यको प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ ।

४.६ विविध विषयका नेपाली महाकाव्य

उपयुक्त विषयहरूबाहेक प्रकृति, दर्शन, वंशावली, कल्पना, मिथक आदिलाई लिएर पनि नेपाली महाकाव्य लेखिएका छन् । लेखनाथ पौड्यालको तरुण-तपसी प्रकृति, समाज र दर्शनलाई स्रोत बनाएर लेखिएको महाकाव्य हो भने मोदनाथ शास्त्रीको आधुनिक ब्रह्माण्ड पुराणशास्त्र, विज्ञान, ज्योतिष र समाजलाई स्रोत बनाएर लेखिएको महाकाव्य हो । रमेश खकुरेलको सरिता नानी प्रकृति र जीवनलाई विषयवस्तु बनाई तयार पारिएको छ भने लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको वनकुसुम र हरिहर शास्त्रीको घाम भुल्कियो प्रकृतिलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएका महाकाव्य हुन् । त्यस्तै पीताम्बर भोलाको शिवासन्तति, सदानन्द अभागीको तीन युग एक कथा र भुवनहरि सिग्देलको विभुधारा वंशपरम्परालाई विषयवस्तुगत स्रोत बनाएर रचिएका देखिन्छन् । यस्तै रामचन्द्र गिरीको सामाजिक दर्पण गौरीशंकर उपाध्यायको शंकर (२०४४), पवनकुमार खनालको रामदास (२०२४) र मा (२०४५), शैलेन्दुप्रकाश

नेपालको जुनू (२०४८), रमेश खकुरेलको सरिता नानी (२०४९) विविध विषयमा लेखिएका महाकाव्य हुन् ।

५. निष्कर्ष

नेपाली भाषामा महाकाव्य लेखनको प्रारम्भ नेपाली कविता लेखनको प्रारम्भसँगै भएको पाइन्छ । प्राथमिक कालमा उदयानन्द अर्ज्यालको पृथ्वी चन्द्रोदय र भानुभक्त आचार्यको भानुभक्तीय रामायण प्रकाशित भए । पृथ्वी चन्द्रोदय पहिलो मौलिक नेपाली महाकाव्य हो भने भानुभक्तीय रामायण नेपालीपन सहितको भावानुवादित महाकाव्य हो । माध्यमिक कालमा संस्कृत महाकाव्य लेखिएनन् । २००२ सालमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा रचित नेपाली शकुन्तला महाकाव्य प्रकाशित भयो । यो नै प्रथम आधुनिक नेपाली महाकाव्य हो । त्यसपछि पौराणिक ऐतिहासिक, सामाजिक, जीवनीपरक, काल्पनिक, राजनीतिक तथा अन्य विषयवस्तुमा गरी विषयवस्तुगत स्रोत र स्वरूपका दृष्टिले सबैभन्दा बढी सङ्ख्यामा जीवनीपरक महाकाव्य लेखिएका देखिन्छन् भने दोस्रो ठुलो सङ्ख्या पौराणिक स्रोत र स्वरूपका महाकाव्यको देखिन्छ । त्यसपछि क्रमशः ऐतिहासिक, सामाजिक, राजनीतिक तथा अन्य स्रोत र स्वरूपका महाकाव्यको उपस्थिति पाइन्छ । समग्रमा विषयवस्तुको स्रोत र स्वरूपका दृष्टिले नेपाली महाकाव्यहरू बहुस्रोत र बहुस्वरूपका रहेका छन् ।

सन्दर्भ सामग्री सूचि

अवस्थी, महादेव (२०६४), आधुनिक नेपाली खण्डकाव्य र महाकाव्यको विमर्श, काठमाडौँ : इन्टलेक्चुएल, बुक प्यालेस ।

चापागाई, नरेन्द्र र दधिराज सुवेदी (सम्पा. २०५२), काव्य समालोचना, विराटनगर : पूर्वाञ्चल साहित्य प्रतिष्ठान ।

भण्डारी, गोपालप्रसाद (२०५३), प्राग्भानुभक्तीय नेपाली काव्य, काठमाण्डौ : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

जवाली, रामप्रसाद (२०६७), नेपाली महाकाव्यमा वर्गीयता र वर्गद्वन्द्वको अभिव्यक्ति, विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध, काठमाडौँ: त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

ज्ञवाली, रामप्रसाद (२०६८), **महाकाव्य सिद्धान्त र नेपाली प्रयोग**: काठमाडौं : सेरावती प्रकाशन प्रा.लि ।

नेपाल, विनयकुमार शर्मा (२०५९), **नेपाली महाकवि र महाकाव्य**, काठमाडौं : आभा प्रकाशन ।

पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (सम्पा. २०७५), **नेपाली बृहत शब्दकोश**: काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

वर्षा धिरेन्द्र, बर्मा ब्रजेश्वर, भारती, धर्मवीर, चर्तुवेदी राम स्वरूप र रघुवंश (सन् १९८५) **हिन्दी साहित्यकोश**,

भाग १ (पाचौं संस्क.) भारत : नारायणी ज्ञान मण्डल लिमिटेड ।

शर्मा, तारानाथ (२०२७), **नेपाली साहित्यको इतिहास**, काठमाडौं सहयोगी प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज र श्रेष्ठ दयाराम (२०४०), **नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास** (दोस्रो संस्क.) ललितपुर: साभा प्रकाशन ।

सत्ताको खोजमा एकाङ्कीमा पात्र विधान

सुमित्रादेवी तामाङ

सारसङ्क्षेप

नेपाली साहित्यको गद्य र पद्य दुवै विधामा कलम चलाउन सफल भई नाटकीय विधामा उत्कृष्ट हुन सफल साहित्यकार विजय मल्ल नाट्यकारिताका माध्यमबाट नेपाली समाजका नारीहरूको समस्यालाई यथार्थ चित्रण गरी नारीवादी चिन्तन अभिव्यक्त गर्न सफल देखिन्छन्। यसका लागि उनले प्रशस्त मात्रामा नारी पात्रको चयन गरेका छन्। उनका नाटकीय विधाका नारीहरू दुःखी र करुण नभएर शिक्षित, सचेत र निर्भिक हुन्छन्। उनका यिनै पात्र प्रयोगका कारण उनका नाट्य कृतिले नारीवादी चिन्तनलाई उजागर गर्न पनि सफल भएको छ। प्रस्तुत सत्ताको खोजमा एकाङ्कीमा पनि उनले नारीवादी चिन्तनलाई अभिव्यक्त गरेका छन् भने उक्त चिन्तनलाई सार्थक तुल्याउन घटना र पात्रको संयोजन पनि सफलताका साथ गरेका छन्। यसमा मीना, शीला, प्रमिला जस्ता नारी पात्रको माध्यमबाट नेपाली नारीको अवस्था र नारी सत्ता प्राप्तिका लागि उनीहरूले गरेको सङ्घर्षलाई प्रस्तुत गरिएको छ भने तिलकमानका माध्यमबाट नेपाली समाजमा नारीलाई हेर्ने पुरुषको दृष्टिकोण र उनीहरूमाथि पुरुषले गर्ने व्यवहारलाई प्रस्तुत गरिएको छ। प्रस्तुत लेखमा उल्लिखित पात्रहरूले आ-आफ्नो नाटकीय कार्यव्यापारलाई कसरी निर्वाह गरेका छन् र एकाङ्कीको सारतत्त्वलाई कसरी सार्थकता प्रदान गरेका छन् भन्ने कुराको विश्लेषण गरिएको छ।

मुख्य शब्दहरू

अनुकूल, आबद्धता, आसन्नता, कार्य, चरित्रचित्रण, जीवनचेतना, पात्रविधान, प्रतिकूल, प्रवृत्ति, वर्गीय, शैलीवैज्ञानिक, स्वभाव।

१. विषयप्रवेश

साहित्यका विविध विधामध्ये एकाङ्की श्रव्य दृश्य विधा हो। नाटककै एउटा प्रकार मानिए पनि स्वतन्त्र साहित्यिक विधा एकाङ्कीको विकास भने नाटकभन्दा धेरै पछि बीसौं शताब्दीको प्रारम्भतिरदेखि भएको पाइन्छ (लुइटेल, २०६७: १८)। पूर्वीय साहित्यमा एकाङ्कीको चर्चा भएको पाइए पनि यसले विधागत स्वरूप भने पाश्चात्य साहित्यबाट प्राप्त गरेको हो। पाश्चात्य साहित्यमा सत्रौं शताब्दीमा औद्योगिक क्रान्तिको आरम्भ भएपछि विकास भएको एकाङ्कीले नेपाली साहित्यमा पनि पूर्णाङ्की नाटकभन्दा निकै पछि विकसित हुने अवसर पाएको हो। वि.सं १९८९ मा एक अनुभवी छद्म नामधारीको 'आत्माभिमान'

शीर्षकको एकाङ्कीलाई नेपालीमा लेखिएको पहिलो एकाङ्की मानिन्छ भने यसपछि बालकृष्ण सम, पुष्कर शमशेर, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, रूद्रराज पाण्डे, गोपालप्रसाद रिमाल, गोविन्दबहादुर मल्ल गोठाले, विजय मल्ल आदिले एकाङ्की लेखनमा कलम चलाएको पाइन्छ (लुइटेल, २०६७: ३५) यहीँ क्रममा विजय मल्लको 'सत्ताको खोजमा' एकाङ्की पनि देखा परेको हो। यस लेखमा यिनै 'सत्ताको खोजमा' एकाङ्कीमा केकस्तो पात्र विधान गरिएको छ भन्ने कुराको विश्लेषण गरिएको छ।

२. अध्ययनको समस्या, उद्देश्य र औचित्य

पुरुषप्रधान नेपाली समाजमा नारीलाई हेर्ने दृष्टिकोण र नारीमाथि गरिने व्यवहारलाई आधार

बनाई तयार पारिएको 'सत्ताको खोजमा' एकाङ्कीमा नारीवादी चिन्तन व्यक्त गरिएको छ । नारीवादी चिन्तनलाई विषयवस्तुको रूपमा उठान गरिएको यस एकाङ्कीमा विभिन्न पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । पात्रले नै विषयवस्तु वा घटनालाई जीवन्त तुल्याउने हुनाले पात्रको उपस्थिति र उनीहरूको कार्यावस्थाले घटनालाई जीवन्त तुल्याउनका साथै एकाङ्कीलाई आफ्नो उद्देश्यमा पुऱ्याउन सफल भएको छ कि छैन ? भन्ने कुरा यस अध्ययनको प्रमुख समस्या रहेको छ । प्रस्तुत समस्यामा केन्द्रितरही 'सत्ताको खोजमा' एकाङ्कीमा प्रयुक्त पात्रहरूको स्थिति र एकाङ्कीलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन पात्रले खेलेको भूमिका के कस्तो रहेको छ भन्ने कुराको विश्लेषण गर्नु यस लेखको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । नेपाली नाट्य साहित्यको माध्यमबाट नेपाली समाजमा नारी चेतना जगाउने तथा लैङ्गिक विभेदको अन्त्य गर्ने विभिन्न प्रयासमध्ये विजय मल्लको 'सत्ताको खोजमा' एकाङ्की पनि एक हो । यसै सन्दर्भमा यस एकाङ्कीका पात्रहरूले नेपाली समाजको प्रतिनिधित्व गर्दै परम्परित विभेदयुक्त नेपाली मूल्य र मान्यताको अन्त्य गरी युग अनुरूप नयाँ चेतनाको संवाहक बन्न के कस्तो प्रयास गरेका छन् तथा एकाङ्कीमा पात्र प्रयोगको स्थिति कस्तो छ भन्ने कुराको जानकारी लिन चाहने पाठक वर्गका लागि प्रस्तुत लेख औचित्यपूर्ण रहने कुराको अपेक्षा गरिएको छ ।

३. सैद्धान्तिक आधार

एकाङ्कीमा प्रयुक्त व्यक्ति वा चरित्रलाई पात्र भनिन्छ । कथानक वा विषयवस्तुलाई कार्यदिशामा लैजाने क्रममा पात्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । अर्थात् पात्र नै त्यस्तो तत्त्व हो जसले घटनालाई एउटा खास परिणतिमा पुऱ्याउँदछ । यसर्थ नाट्य विधामा पात्रलाई प्रमुख तत्त्वका रूपमा लिइन्छ । पात्रलाई तिनको उपस्थिति, भूमिका, अवस्था, प्रवृत्ति, गतिशीलता, लैङ्गिक अवस्था आदिका आधारमा वर्गीकरण गरिन्छ । नाटक वा एकाङ्कीको कथानक

प्रमुख पात्र वा चरित्रको भूमिकाद्वारा निर्धारित हुनुका साथै अन्य विभिन्न चरित्रहरूसँगको सम्बन्ध र द्वन्द्वबाट कथानक जीवन्त हुने हुनाले पात्रलाई प्रमुख मानिएको पाइन्छ (लुइटेल्, २०६७:१०) । जसको कारण घटना वा कथावस्तु जतिसुकै प्रभावकारी भए पनि त्यसलाई परिणतिमा लैजाने पात्रमा फितलोपन देखिएमा नाटक वा कुनै पनि आख्यानमा कृतिले सफलता प्राप्त गर्न सक्दैन ।

यस लेखमा वर्गीकरणका विभिन्न आधारभूत पक्ष तथा मोहनराज शर्माका शैलीवैज्ञानिक पद्धतिलाई सैद्धान्तिक आधार बनाई पात्रको वर्गीकरण तथा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

४. सीमाङ्कन

'सत्ताको खोजमा' एकाङ्कीलाई रचनाविधानका विविध पक्षबाट अध्ययन गर्न सकिने भए पनि यस अध्ययनमा पात्रविधानको बारेमा मात्रै चर्चा गरिएको छ भने एकाङ्कीमा प्रयुक्त सबै पात्रको चारित्रिक अवस्थाको बारेमा अध्ययन विश्लेषण नगरी एकाङ्कीमा प्रमुख तथा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने मीना, शीला, तिलकमान र प्रमिलाको मात्रै विविध आधारमा चारित्रिक विश्लेषण गरिएको छ ।

५. सामग्री सङ्कलन तथा अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखका लागि मूल सामग्रीका रूपमा एकाङ्कीकार विजय मल्लका 'सत्ताको खोजमा' एकाङ्कीलाई लिइएको छ भने सहायक सामग्रीका रूपमा विजय मल्लका बारेमा लेखिएका अन्य विभिन्न पुस्तक तथा उनको 'सत्ताको खोजमा' एकाङ्कीको बारेमा अध्ययन विश्लेषण गरिएका सामग्री साथै नाटक र पात्र तथा चरित्रका बारेमा चर्चा गरिएका समालोचनात्मक कृतिहरूको उपयोग गरिएको छ ।

६. पात्रविधान

'सत्ताको खोजमा' एकाङ्कीमा सीमित तथा प्रतिनिधिमूलक पात्रको प्रयोग गरिएको छ । तीमध्ये

केही पात्रको भूमिका प्रमुख छन् भने केहीका सहायक र केहीका गौण भूमिका रहेका छन् । जस्तोसुकै भूमिकामा भए पनि सबै पात्रहरू यथार्थपरक छन् । मूलतः नारीवादी चिन्तनलाई अभिव्यक्त गर्न खोजिएको यस एकाङ्कीका सबै पात्रहरूले कतै न कतैबाट एकाङ्कीलाई अन्तिम परिणतिमा पुऱ्याउन सफल भएका छन् । यीमध्ये मीना प्रमुख पात्र हुन् भने शीला, प्रमिला र तिलकमान सहायक र भाउजू भरिया, प्रोफेसर कृष्णप्रसाद गौण चरित्र हुन् । यी विभिन्न पात्रमध्ये प्रमुख पात्र मीना र सहायक पात्रहरू शीला, प्रमिला र तिलकमानको मात्र चारित्रिक भूमिकाका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

(क) मीनाको चरित्रचित्रण

आधुनिक शिक्षा प्राप्त सचेत, सक्षम, निर्भिक तथा प्रमुख पात्रका रूपमा मीनाको उपस्थिति एकाङ्कीमा भएको छ । पुरुषप्रधान समाजमा नारीलाई केवल भोग्य सामग्रीको रूपमा मात्र प्रयोग गरिने प्रथाको उनी विरोध गर्छिन् । यसका अन्त्यका लागि शिक्षाको ठूलो आवश्यकता भएको महसूस गर्ने यिनी बौद्धिक पात्र पनि हुन् । यिनी लिङ्गका आधारमा स्त्री पात्र हुन् भने कार्यका आधारमा प्रमुख पात्र हुन् । उनको कार्यभूमिकालाई हेर्दा एकाङ्कीको आरम्भदेखि अन्त्यसम्म उनको उपस्थिति रहेको छ भने केन्द्रीय भूमिका निर्वाह गर्दै एकाङ्कीको प्रमुख उद्देश्य वा सारलाई उनैले बहन गरेका छन् र एकाङ्कीका पाठक वा दर्शकलाई एउटा जीवन चेतना प्रदान गर्न सफल भएका छन् । त्यसैगरी प्रवृत्तिको आधारमा मीनाको चरित्रमा अनुकूल प्रवृत्ति पाइन्छ । पुरुषप्रधान समाजमा नारीलाई हेर्ने दृष्टिकोण र गरिने व्यवहारमा परिवर्तन आउनुपर्छ भन्ने मान्यता राखे पनि उनीहरूसँग पौठेजोरी खेलेर होइन शिक्षाको चेतना फैलाएर लैङ्गिक समानता कायम राख्नुपर्छ भन्ने चेतना उनीभित्र पाइन्छ । त्यसैले साथी शीलाले भरियासँग भगडा गर्न तम्सदा होस् या अन्य पुरुषहरूको आनीबानीको कुरा काट्दा

होस् तिनीहरूसँग संयमित भएर बोल्नु वा व्यवहार गर्नुपर्छ भनेर सम्झाउने प्रयास उनीबाट भएको छ । एकाङ्कीको अन्त्यमा तिलकमानलाई नारी स्वतन्त्रता र अस्तित्वका बारेमा गतिलो जवाफ दिए पनि केही गालीगलौज गर्ने काम उनीबाट भएको छैन ।

मीनाको स्वभावमा गतिशीलता पाइन्छ । सुरूमा कसैलाई केही नभन्ने सोझी देखिने मीना एकाङ्कीको अन्त्यमा विक्षिप्त अवस्थाका तिलकमानसँग नडराई नारी स्वतन्त्रता र स्वाभिमानका बारेमा आफ्नो धारणा राख्न सक्षम भएका छन् । त्यसैले उनी गतिशील स्वभावको चरित्र हुन् । यसैगरी उनी एकाङ्कीमा वर्गीय जीवनचेतना भएकी पात्रका रूपमा उपस्थित भएकी छिन् । देशमा प्रजातन्त्र आइसकेपछि नारी पनि शिक्षाको उज्यालोतर्फ अधि बढ्दै गएको र पुरुषप्रधान नेपाली समाजमा अब नारीहरू पुरुषको दास भएर बाँच्न नचाही आफ्नो सत्ता वा अस्तित्वको खोजी गर्दै पुरुष समान सामाजिक जीवन बाँच्न पाउनुपर्छ भन्ने सङ्घर्षमा जुटिरहेको शिक्षित नारीहरूको प्रतिनिधित्व मीनाले गरेकी छिन् । त्यसैले उनमा वर्गीय जीवनचेतना पाइन्छ । रङ्गमञ्चमा प्रत्यक्ष रूपमा सहभागी भई एकाङ्कीय कार्यव्यापारको केन्द्रीय भूमिका निर्वाह गरेकी यिनी मञ्चीय चरित्र हुनुका साथै कथानकको आदिदेखि अन्त्यसम्म बाँधिपकी बढ्द चरित्र पनि हुन् ।

समग्रमा भन्नुपर्दा मीना पुरुषप्रधान समाजमा भइरहेको नारी शोषणको अन्त्य चाहने एउटा शिक्षित र सचेत नारी हुन् । बी.ए. सम्म औपचारिक शिक्षा हाँसिल गरिसकेका उनी निकै साहसी निर्भिक र आत्मसंयमी पनि छन् । त्यही सहास र निर्भिकताका कारण तिलकमानको आवाज सुनेर एकाङ्कीका अन्य पात्र भाउज्यू र शीला डराएर भाग्दा पनि उनी निडर भएर त्यहीँ बसी तिलकमानका सम्पूर्ण आत्मलाप सुन्न र उनलाई जवाफ दिन सफल भएकी छिन् । अन्धविश्वास र कुरीतिको अन्त्य हुनुपर्छ भन्ने मीना नारी समानताको पक्षधर पात्र हुन् ।

(ख) शीलाको चरित्रचित्रण

शीला 'सत्ताको खोजमा' एकाङ्कीको सहायक पात्र हुन् । उनको उपस्थिति एकाङ्कीमा प्रमुख पात्र मीनाको सहपाठीको रूपमा भएको छ । अलिक अन्तर्मुखी स्वभावको यिनी पनि नेपाली समाजमा नारीहरूलाई पुरुषहरूले गर्ने व्यवहारबाट दिक्क छन् । त्यसैले यिनी जहाँ पनि त्यसको विरोध गर्दै हिँड्छिन् । यसरी एकाङ्कीमा नारी सत्ता प्राप्त गर्न चाहने अर्का पात्रको रूपमा उनको उपस्थिति भएको छ । एकाङ्कीमा प्रयुक्त यिनको चरित्रलाई हेर्दा यिनी लिङ्गका आधारमा स्त्री पात्र हुन् भने कार्यका आधारमा सहायक पात्र हुन् । नेपाली समाजमा त्यो पनि आधुनिकताको प्रत्यक्ष प्रभाव परेको काठमाडौँ सहरमा पुरुषहरूको नारीलाई हेर्ने दृष्टिकोण कस्तो छ भन्ने कुरालाई पटक पटक एकाङ्कीमा प्रस्तुत गरी त्यसबाट मुक्त हुन चाहने पात्रको रूपमा उनी चित्रित भएकी छिन् । आफू बसेको कोठा सडकको छेउमा भएको र पल्लो कोठाबाट हात लम्काउँदा पनि भेट्ने भन्ने उनको उक्तिले उनी पुरुषको व्यवहारबाट निकै त्रसित देखिन्छिन् । त्यसैगरी प्रोफेसर जस्तो व्यक्तिले पनि घरमा श्रीमती हुँदाहुँदै आफ्नै विद्यार्थीप्रति कसरी कुदृष्टि राख्ने गरेका छन् भन्ने कुराको अभिव्यक्ति दिएर उनले नारीलाई केवल भोग्याको रूपमा मात्र हेर्ने पुरुषहरूको प्रवृत्तिलाई उद्घाटन गरेकी छिन् । यसले एकाङ्कीय कार्यव्यापारलाई परिपाकमा पुऱ्याउन निकै सहयोग पुऱ्याएको छ । शीला अनुकूल प्रवृत्तिकी पात्र हुन् । पुरुषहरूले आफूहरूलाई गरेको व्यवहारको खुलेर विरोध गर्ने गरे पनि अरूको अहित हुने कार्य उनीबाट भएको छैन । बरू नारीहरूले हेपिएर बस्नु हुँदैन भन्ने तर्क उनको छ । यो नारी हितका लागि अभिव्यक्त विचार हो भन्न सकिन्छ । यद्यपि सुरुमा मीनाभन्दा बढी सचेत जस्तो लाग्ने र पुरुष प्रवृत्तिको खुलेर विरोध गर्ने उनमा सहस्र र धैर्यको भने कमी देखिन्छ । बी.ए. सम्म पढेको भए पनि उनीभित्र अन्धविश्वासले जरो गाडेको पाइन्छ । त्यसैले उनीहरू बस्न लागेको कोठामा कहिले काहीँ

तर्साउँछ भन्ने भाउज्यूको अभिव्यक्तिलाई पछ्याएर तिलकमानको प्रवेश हुँदा निकै डराएकी छिन् त्यसैले उनको स्वभावमा भने गतिशीलता पाइदैन ।

जीवनचेतनाको आधारमा हेर्दा शीला वर्गीय पात्रको रूपमा एकाङ्कीमा प्रस्तुत भएकी छिन् । पढेलेखेकै भए पनि र जतिसुकै आधुनिक समाज भए पनि अहिलेसम्म पनि नारीहरूले खराब पुरुषहरूको कुदृष्टिको मार खप्नुपरिरहेको छ भने त्यसबेलाको समाज भन्ने नारीहरूका लागि साँघुरो नै थियो । त्यसबेलाका सबै नारीहरूले पुरुषको कुकृत्यबाट आफूलाई पाइला पाइला जोगाएर हिड्न पर्ने नै अवस्था थियो, तिनै नारीहरूको प्रतिनिधित्व शीलाबाट भएको छ । आसन्नताको आधारमा हेर्ने हो भने शीला मञ्चीय पात्र हो । उनको उपस्थिति पनि एकाङ्कीको आदिदेखि अन्त्यसम्म प्रत्यक्ष रूपमा भएको छ । यसैगरी कथावस्तुलाई खास परिणतिमा पुऱ्याउन घटनाको जानकारी गराउने कार्यमा उनको निकै ठूलो भूमिका भएका कारण उनी बद्ध चरित्र हुन् ।

समग्रमा भन्नुपर्दा शीला यस एकाङ्कीको सहायक स्त्री पात्र हुन् भने बहिर्मुखी स्वभावका यिनी अन्यायलाई सहन नचाहने शिक्षित पात्र हुन् ।

(ग) प्रमिलाको चरित्रचित्रण

प्रमिला 'सत्ताको खोजमा' एकाङ्कीको अर्को महत्त्वपूर्ण पात्र हो । उनको उपस्थिति एकाङ्कीमा प्रत्यक्ष नभए पनि एकाङ्कीको मूल घटनासँग उनको प्रमुख सम्बन्ध रहेको छ । मीना र शीलाभन्दा अघिल्ला पुस्ताका नारीहरूको प्रतिनिधित्व गर्दै नारी सत्ताको खोज गर्दै आफ्नो ज्यानको आहुती दिने प्रमिला 'सत्ताको खोजमा' एकाङ्कीको सहायक स्त्री पात्र हुन् । एकाङ्कीमा सूच्य पात्रको रूपमा उनको उपस्थिति भए पनि उनको भूमिका महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । नेपाली समाजमा नारीलाई पुरुषले गर्ने व्यवहारका प्रत्यक्ष भोक्ता हुन् प्रमिला । काठमाडौँ जस्तो सहरी समाजमा हुर्किएर प्रेम विवाह गरेको भए पनि अरू ग्रामीण महिलालाई गरिने व्यवहार र उनीमाथि गरिने

व्यवहारमा खासै तात्त्विक भिन्नता देखिंदैन । ग्रामीण समाजमा नारीहरूलाई एकातिर कामको चपेटा हुन्छ, भने अर्कातिर असमान व्यवहारको पीडा र अस्तित्वविहीन हुनुको आत्मग्लानीले पिरोलिरहेको हुन्छ । ग्रामीण नारीहरूको तुलनामा उनले कामको चपेटा खेप्न नपरे पनि बन्दी हुनुको पीडा भोगेकी छिन् । पुरुषहरू जस्तै खुलेआम समाजमा निस्किएर हिँड्ने रहर हुँदाहुँदै पनि उनले एउटा कोठामा बन्दी जीवन भोग्नुपरेको छ । खाली राम्रो लुगा र सुनको गहनाले मात्र नारीको इच्छालाई पूरा गर्न सकिन्छ भन्ने पुरुषहरूको अविवेकी प्रवृत्तिको शिकार उनले हुनुपरेको छ । बरू नराप्नै कपडा लगाएर भए पनि पुरुषसहर स्वतन्त्र भएर बाहिरी समाजमा आफ्नै अस्तित्व राखेर काम गर्ने उनको रहरलाई उनका धनी पति तिलकमानले एउटा बन्द कोठामा कैद गरिदिएका छन् । यसैको पीडालाई खप्न नसकी उनले अन्त्यमा आत्महत्याद्वारा त्यस्तो पुरुष प्रवृत्तिको विद्रोह गरेकी छिन् । यस घटनालाई हेर्दा उनको कार्यभूमिका सहायक चरित्रको रहेको छ ।

अन्य नारी पात्र जस्तै प्रमिला पनि अनुकूल प्रवृत्ति भएकी पात्र हुन् । खाली पुरुष जस्तै आफ्नो छुट्टै अस्तित्व बनाएर स्वतन्त्र जीवन जिउन चाहने उनले कुनै पनि पुरुष तथा कसैको कुभलो चिताएकी छैनन् । आफू स्वतन्त्र हुन जतिसुकै हारगुहार गरे पनि कसैले खासगरी तिलकमानले आफ्नो इच्छा नबुझिदिएपछि अन्ततः अस्तित्वविहीन जीवन जिउनुभन्दा मरेर भए पनि आफूभित्रको विद्रोहलाई बाहिर ल्याउन सफल भएको उनको चरित्रमा गतिशीलता पाइन्छ । मर्नु कुनै पनि समस्याको समाधान नभए पनि जिउदो लाश भएर बाँच्नु पनि मर्नु समान हो बरू आफ्नो स्वाभिमानको खातिर आत्मबलिदान गर्नु चाहिँ गतिशीलता हो विद्रोह हो भन्ने कुराको चरितार्थ गर्न भने उनी सफल भएकी छिन् । यसबाट पछिल्ला पुस्ताहरूलाई केही सन्देश भने अवश्य जाने देखिन्छ ।

जीवनचेतनाका आधारमा प्रमिला पनि वर्गीय

पात्र हुन् । प्रमिला जस्तै आम नेपाली नारीहरू केवल पुरुषको खेलौना भएर आफ्नो अस्तित्व नामेट गरेर बाँचिरहेका छन् । तिनै नेपाली नारीहरूको प्रतिनिधित्व प्रमिलाबाट भएको छ । खासगरी एकाङ्कीमा सहरी समाजका नारीले भोग्नुपरेको पीडालाई प्रस्तुत गरिएको भए पनि सहरजस्तो सुविधा सम्पन्न समाजमा नारीले भोग्नुको जीवन जिउनु परेको घटनालाई प्रस्तुतगरी गाउँ सहर कहाँ पनि नारीले आफ्नो अस्तित्व सहितको जीवन जिउन नपाएका कारण कतिपय नारीले आत्महत्या गर्न बाध्य भएको उदाहरण प्रमिलाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको हुनाले उनी वर्गीय चरित्र हुन् । आसन्नताका आधारमा हेर्दा उनी तथा सूच्य पात्र हुन् । उनको उपस्थिति एकाङ्कीमा प्रत्यक्ष नभएर सूच्य रूपमा भएको छ । वर्तमानका नारीहरूले पुरुषप्रधान समाजबाट भोग्नुपरेको असमान व्यवहार र त्यसको विरोध गर्नु एकाङ्कीको खास उद्देश्य भए पनि यो समस्या वर्तमानको मात्र नभएर विगतदेखि संस्कारको रूपमा विकसित हुँदै आएको र त्यसलाई समाप्त पार्न त्यति सजिलो नभएको कुरा प्रस्तुत गर्न एकाङ्कीकारले प्रमिलालाई एउटा उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गरेका हुन् । प्रमिला जस्ता कति नारीले आत्महत्या गर्दा पनि नारीको यो समस्यालाई पुरुषले अबै बुझ्न नचाहेको कुरा प्रमिलाले भोगेको घटनालाई भाउज्यू र तिलकमानको माध्यमबाट सूच्य तरिकाले प्रस्तुत गरेका छन् । सूच्य भए पनि कथानकको आधा हिस्सा ओगट्न सफल प्रमिला एकाङ्कीका बद्ध चरित्र हुन् ।

(घ) तिलकमानको चरित्रचित्रण

तिलकमानको उपस्थिति 'सत्ताको खोजमा' एकाङ्कीमा पुरुषप्रधान नेपाली समाजमा नारीलाई केवल भोग्या ठानेर सोही अनुरूप व्यवहार गर्ने पुरुषहरूको प्रतिनिधि पात्रको रूपमा भएको छ । उनले आफ्नो पितापुर्खाको शोषकीय संस्कारलाई पृष्ठपोषण गरेको छ । उनी सत्ताको खोजमा एकाङ्कीको सहायक पुरुष चरित्र हुन् । एकाङ्कीय कार्यव्यापारलाई

परिपाकमा लैजान सहायक भूमिका निर्वाह नगरे पनि एकाङ्कीको मूल समस्याको जडको रूपमा उनको उपस्थिति निकै महत्त्वपूर्ण बनेको छ । तत्कालीन नेपाली समाजमा पुरूषले नारीलाई गर्ने व्यवहार कस्तो थियो ? भन्ने कुराको ज्वलन्त उदाहरण हो तिलकमान । विवाहित श्रीमतीलाई केवल भोग्या र निर्जीव खेलौना जस्तै ठानी व्यवहार गर्ने उनका अग्रज पुरूषहरूको प्रवृत्तिलाई उनले पनि दोहोर्‍याएका छन् । उनी यसलाई गलत नठानी संस्कारका रूपमा लिन्छन् र श्रीमतीलाई कोठामा बन्द गरेर कैयौँ रात बाहिरै बिताउँछन् भने कहिले रक्सी पिएर मात्तिएर राति अवेर घर फर्कन्छन् । यस्तो कार्यले श्रीमतीलाई कस्तो असर पर्ला भन्ने कुराको अलिकति पनि ख्याल उनको मनमा आउँदैन । बरू श्रीमतीलाई राम्रो गहना र कपडा दिलाउन सकेकोमा गर्व महसुस गर्छन् । पत्नीको भावनाको कदर कहिल्यै गर्दैनन् । उनको यस कार्यले लैङ्गिक विभेदपूर्ण नेपाली समाजको भल्को दिन सफल भएको छ । यसै कारण उनी सहायक पात्रका रूपमा एकाङ्कीमा चित्रित भएका छन् ।

प्रवृत्तिका आधारमा तिलकमान प्रतिकूल चरित्र भएका पात्र हुन् । उनले आधुनिक सहरमा हुर्किएर प्रेम विवाह गरे पनि नारी भावनालाई बुझ्न सकेका छैनन् । बरू आफ्ना पिता पुर्खाले गर्दै आएको संस्कार र कार्यप्रति सहमत हुँदै त्यसैलाई आफूले पनि आत्मसाथ गरेका छन् । उनको यही व्यवहार र प्रवृत्तिका कारण पत्नी प्रमिलाले आत्महत्या गरेका हुन् । पत्नीलाई आत्महत्या गर्न विवश तुल्याउने तिलकमान उनको आत्महत्यापछि पनि आफ्नो गल्ती महसुस गर्दैनन् । अबै उनी रूढिवादी विचारलाई मान्यता प्रदान गर्छन् । स्वभावका आधारमा हेर्दा उनी गतिहीन देखिन्छन् । सुरुदेखि नारीलाई भोग्या ठान्ने उनको सौँचमा पत्नीको निधनपछि पनि कुनै परिवर्तन आएको छैन । आफूले जे गरे संस्कारगत कार्य गरे यसमा मेरो के गल्ती छ र भन्ने उनको सौँच नै नारी भनेको पुरूषको मनोरञ्जनको साधन हो, जसलाई जसरी पनि भोग गर्न मिल्छ भन्ने खालको छ ।

जीवनचेतनाका आधारमा उनको चरित्रलाई हेर्दा उनी वर्गीय चरित्रका रूपमा एकाङ्कीमा उपस्थित भएका छन् । उनले नारीलाई भावनाशून्य निर्जीव वस्तुलाई भैं आफू अनुकूल प्रयोग गर्ने आम नेपाली समाजका पुरूषहरूको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । आसन्नताका आधारमा उनी मञ्चीय चरित्र हुन् । उनको उपस्थिति एकाङ्कीको अन्त्यमा छोटो समयका लागि मात्र भए पनि प्रत्यक्ष रूपमा भएको छ । छोटो समयका लागि उपस्थित भए पनि नेपाली समाजको यथार्थ भलक दिन सक्षम उनी आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हुन् ।

७. निष्कर्ष

एकाङ्कीकार विजय मल्लद्वारा रचित 'सत्ताको खोजमा' एकाङ्की मूलतः नारीवादी एकाङ्की हो । नेपाली समाजका नारीहरूको अवस्था, उनीहरूलाई यहाँका पुरूषहरूले गर्ने व्यवहार र उनीहरूको समस्यामा केन्द्रित रही तयार पारिएको यस एकाङ्कीमा प्रमुख पात्रको रूपमा पनि नारी पात्रकै प्रयोग गरिएको छ भने सहायक पात्रका रूपमा पनि नारीकै बाहुल्य रहेको देखिन्छ र ती सबै पात्रहरू अनुकूल प्रवृत्तिका पनि रहेका छन् । यसबाहेक यसमा पुरूष पात्रको प्रयोग पनि भएको छ तर तिनको उपस्थिति पीडक तथा प्रतिकूल चरित्रको रूपमा भएको छ । जे होस् नेपाली समाजको वास्तविकतालाई छर्लङ्ग पार्न यी पात्रहरू सक्षम भएका छन् । एकाङ्कीमा प्रयुक्त सबै पात्रले नेपाली समाजको वास्तविकताको उद्घाटन गर्नुका साथै नारी पात्रहरूले आफ्नो अस्तित्वका लागि सङ्घर्ष पनि गरेका छन् । यसरी यी पात्रहरूले समग्रमा नारी केवल पुरूषको भोग्या होइन, पुरूषको भैं उनीहरूभित्र पनि अनेक चहाना हुन्छन्, स्वाभिमान हुन्छन् र स्वतन्त्र भएर आफ्नो छुट्टै सत्ता स्थापित गरेर बाँच्न चाहन्छन् भन्ने यथार्थ भाव प्रस्तुत गर्दै त्यसका लागि अब विद्रोहको स्वर निकालेर पुरूषसँग आफ्नो हक अधिकारको लडाइँ लड्न तम्तयार हुनुपर्छ भन्ने सन्देश प्रवाह गर्न सफल भएका छन् ।

सन्दर्भ सामग्री

उपाध्याय, डा. केशवप्रसाद (२०५९), **नेपाली नाटक तथा रङ्गमञ्च उद्भव र विकास**, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

घर्ती, डा. दुर्गाबहादुर (२०६७), **मनोविश्लेषणात्मक नेपाली उपन्यासमा पात्रविधान**, साभा प्रकाशन ।

नकर्मि, डा. नन्दमाया (२०६३), **नेपाली नाटकमा नारी समस्या**, काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार ।

लुइटेल्, डा. खगेन्द्रप्रसाद (२०६७), **नेपाली नाट्य समालोचना**, पैरवी प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज (२०४८), **शैलीविज्ञान**, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय पठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७२), **नेपाली साहित्यिक रचना** (चौथो संस्क.) साभा प्रकाशन ।

‘पछवरिया टोल’ कथामा उत्तरआधुनिकतावाद

रामप्रसाद भुर्तेल

लेख सार

प्रस्तुत “पछवरिया टोल” कथा वनमान्छेको कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित रहेको छ । कथा विश्लेषण गर्दा उत्तरआधुनिकतावादका अभिलक्षणसम्बन्धी आधारलाई मुख्य स्रोतको रूपमा लिई सो कथामा घटेका घटनाहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ । अध्ययनका सिलसिलामा मूल रूपमा निगमन(आत्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस कथामा तत्कालीन परिवेशमा भए गरेका चुनावी माहोललाई सत्य तथ्यका आधारमा देखाइएको छ । शोषक र शोषित बिचको द्वन्द्वमा पिल्सिएका त्यहाँका जनताले चुनाव बहिष्कारको घोषणा गर्दा स्थानीय नेताले गरेको कर्तुत र सोभ्रा साभ्रा जनतालाई धम्क्याएर आफ्नो वशमा पार्न खोजेको अभिव्यक्ति यस कथामा देख्न पाइन्छ । यसमा परम्परित मूल्य मान्यता विपरीत सिद्धान्तमाथि अतिक्रमण भएको देखाइएको छ र परम्परागत आदर्शतामुखी अङ्कुश लगाइएको छ । प्रस्तुत कथामा खलपात्रको भूमिकालाई बढी महत्व दिइएको छ ।

प्रयुक्त शब्दावली

पूर्ववर्ती, नवधारणा, विशृङ्खलित, आदर्शता, विधाभञ्जन, विनिर्मित, गम्भीरता, अनिश्चितता ।

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखका निम्ति आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण सामग्रीहरू प्राथमिक तथा द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ । ऋषिराज बरालको “पछवरिया टोल” कथा प्राथमिक स्रोतबाट लिइएको छ भने यस कथाको अध्ययनसँग सम्बन्ध पूर्व अध्ययनका सामग्रीहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । सामग्री सङ्कलनको प्रमुख आधार भने पुस्तकालयलाई नै बनाइएको छ ।

१.१ अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखका निम्ति पूर्व अध्ययनका सामग्रीहरूको गहन अध्ययन र पठन गरी कथात्मक पक्ष र उत्तरआधुनिकतावादका अभिलक्षणसँग सम्बन्धित मान्यतालाई आधार बनाएर विश्लेषण गरिएको छ । उपर्युक्त सिद्धान्त र अभिलक्षणको उपयोग गरी अध्ययनको पठन तयार गरिएको हुँदा यस अध्ययनमा वस्तुतः पुस्तकालय विधि, निगमनात्मक विधि अपनाइएको छ ।

२. परिचय

वनमान्छेको कथा कथासङ्ग्रहका लेखक ऋषिराज बरालको नाम साहित्यिक र राजनीतिक क्षेत्रमा उत्तिकै परिचित छ । कथा, उपन्यास र समालोचना क्षेत्रमा सफलतापूर्वक कलम चलाएका ऋषिराज बरालको जन्म वि.सं. २००९ साल फागुन २९ गते सिन्धुली जिल्लाको घोक्सिला भन्ने ठाउँमा भएको हो । नेपाली विषयमा एम.ए. र पी.एच.डी. गरेका बरालका साहित्यिक कृतिमा मार्क्सवादी चिन्तन पाइन्छ । यिनको व्यक्तित्व जति साहित्यको क्षेत्रमा फराकिलो बन्दै छ त्यति नै राजनीतिक क्षेत्रमा पनि रहेको छ । नेपाली साहित्यको सिर्जनात्मक र समालोचनात्मक लेखनमा क्रियाशील रहेका बरालका भावना (उपन्यास २०३४) कमरेड हुतराजको राजधानी प्रस्थान (उपन्यास २०४८) गाउँको कथा भन्छु है त ! (कथा सङ्ग्रह २०४२) भगनावशेष (कथा सङ्ग्रह २०४४) बयान (कथा सङ्ग्रह २०५२)

वनमान्छेको कथा (कथा सङ्ग्रह २०५४) सैन्य उपहार (कथासङ्ग्रह २०५८) पैयुँ फुल्न थालेपछि (कथासंग्रह २०६३) कृतिहरू प्रकाशित छन् भने समालोचनात्मक क्षेत्रमा प्रगतिवादी चिन्तनलाई आत्मसात् गरेर लेखिएका प्रगतिवाद र नेपाली उपन्यास (२०४०) प्रगतिवाद (२०४९) मार्क्सवाद र उत्तरआधुनिकतावाद (२०५२) उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र (२०५६) सङ्गीत र सौन्दर्य (२०६३) उत्तरआधुनिकतावाद समकालीन यथार्थ (२०६३) सूचना भूमण्डलीकरण र सांस्कृतिक साम्राज्यवाद (२०६३) साहित्य र समाज (२०६४) आदि कृतिहरू हुन्। कथा, उपन्यास र समालोचनाका विधाहरू मध्ये यिनको सर्वाधिक उर्वरता र सफलता समालोचना नै हो। समालोचनालाई यिनले मार्क्सवादी चिन्तनबाट मात्रै व्याख्या र विश्लेषण गर्दै नबल्नु कला साहित्यलाई उत्तरआधुनिकतावादसँग जोडेर हेर्दछन्।

मूलतः ऋषिराज बराल मार्क्सवादी सौन्दर्य शास्त्रका समीक्षक हुन्। मार्क्सवादका सैद्धान्तिक मूल्य र मान्यताको केन्द्रमा रहेर विनिर्माणवाद, नवमार्क्सवाद, नारीवादी लेखन जस्ता उत्तरआधुनिकतावादसँग जोडिएका नवप्रवृत्तिहरूमाथि यिनले चर्चा गरेका छन्। यिनका कथाहरूमा पनि यस्तै किसिमका मान्यताहरू भेटाइन्छन्। निरपेक्ष साहित्यले मानव जीवनका क्रियाकलाप, भोगाइका क्षण, समसामयिक सामाजिक परिवेशलाई मूर्त रूपमा चित्रण गर्न सक्दैन, त्यसैले कला, सङ्गीत र साहित्य सदैव समय सापेक्ष हुन्छ। समसामयिक साहित्यले वर्तमान परिस्थितिको यथार्थ चित्रण गर्दछ र प्रगतिवादको बाटो हुँदै उत्तरआधुनिकतावादका मूल्य र मान्यतासँग साइनो गाँस्न पुग्दछ, भन्ने अवधारणासहित ऋषिराज बरालद्वारा लेखिएको पछवरिया टोल कथा पनि समय सापेक्ष देखिन्छ। साहित्यिक लेखनबाट नवधारणा र नवसृजनालाई गतिशीलता प्रदान गरी समाजमा रहेका वर्गीय भेदभाव, आर्थिक असमानता, सामाजिक कुरीति, उत्पीडन, अन्याय र शोषणजस्ता विकृतिलाई उन्मूलन नगरेसम्म समाजको आमूल परिवर्तन र

उन्नति सम्भव छैन, त्यसैले परम्परित समाजको पुनर्संरचना हुन आवश्यक छ। त्यो पुनर्संरचना मार्क्सवादीको चिन्तन हुँदै उत्तरआधुनिकतावादमा पुग्न जरूरी छ। यसरी कला साहित्यको पुनर्लेखन सम्भव छ भन्ने मान्यता यिनका साहित्यिक कृतिमा पाइन्छन्।

३. उत्तरआधुनिकतावादका अभिलक्षण

आधुनिक नेपाली साहित्यमा देखा परेका विभिन्न समालोचनाहरू मध्ये उत्तरआधुनिकतावाद पनि एक हो। दोस्रो विश्वयुद्धपछि वास्तुकलाको पुनर्निर्माणबाट प्रारम्भ भएको उत्तरआधुनिकतावादका विषयमा विश्वका कयौँ मुलुकमा समेत निकै चर्चा परिचर्चा भएको देखिन्छ। नेपाली समालोचनाको क्षेत्रमा पनि उत्तरआधुनिकताको विषयमा ठूलो बहस भएको पाइन्छ। यही सन्दर्भलाई लिएर दयाराम श्रेष्ठले २०५८ सालमा नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानद्वारा आयोजित साहित्य गोष्ठीमा नेपाली कथामा आधुनिकताको बदलिदो परिदृश्यमा “आधुनिकताको बदलिँदो अवधारणाको कारण पूर्ववर्ती आधुनिकतावाद प्रति नै जुन व्यङ्ग्यात्मक प्रतिवाद गरिएको थियो, त्यो उत्तर आधुनिकतावादका लक्षण मध्येको एउटा हो” भनी कार्यपत्र प्रस्तुत गरे (गौतम: २०७०, पृ.५७)। वैरागी काँइलाले २०६० सालमा विराटनगरद्वारा आयोजित साहित्य गोष्ठीमा लीला, लीलात्य र लीला लेखनका विषयमा “उत्तर आधुनिकतावादलाई सांस्कृतिक द्वन्द्व पनि भनिन्छ। आजको मान्छेको जीवन बहुसांस्कृतिक जीवन हो। बहुसांस्कृतिक जीवन बाँच्ने मान्छेको दृष्टि पनि बहुलवादी हुन्छ। यसरी अधिको भन्दा भिन्नै हुँदै जाने प्रक्रिया नै उत्तरआधुनिकता हो” (गौतम: २०७०, पृ.५७) भनी आफ्नो कार्यपत्र प्रस्तुत गरे तैपनि सबै लेखक, साहित्यकारहरू बिच मतैक्य पाइएको देखिँदैन। उत्तरआधुनिकताका सम्बन्धमा यहाँ केही विद्वान्हरूको आशयलाई प्रस्तुत गर्नु उपयुक्त हुन्छ। चैतन्यले उत्तर आधुनिकतावादको प्रमुख उद्देश्य मार्क्सवाद एवम् क्रान्तिको विरोध र साम्राज्यवादी विचारधाराको

पक्षपोषण गर्नु हो (चैतन्य: २०६५, पृ.१८५) भनी टिप्पणी गरेका छन् । गोविन्दराज भट्टराईले “नेपालको इतिहासमा २०४६ सालको परिवर्तन ज्यादै महत्त्वपूर्ण परिवर्तन थियो । यो स्वतन्त्रतामा टेकेर नेपालीहरूले आफ्नो अस्तित्व पहिचानको पक्षमा काम गर्न सुरु गरे । हाम्रो देशका आदर्शवादी जनजातिहरूले आफ्नो धर्म, भाषा र संस्कृतिको वकालत गर्न सुरु गरे । जातीय सामाजिक, संघसस्थाको निर्माण गरेर काम सुरु गरे । संयुक्त राष्ट्रसङ्घको आदिवासी जनजाति सम्बन्धी अन्तर्जागरण देखा पर्‍यो युरोपको पुनर्जागरण जस्तै । यही जगमा टेकेर उत्तर आधुनिकतावाद हिड्दै छ” (भट्टराई, २०६९, पृ. २०७) भनी आफ्ना विचारहरू प्रस्तुत गरे भने सञ्जीव उप्रेतीले आधुनिकता र उत्तरआधुनिकता बिच विचारको निरन्तरता छ । उत्तरआधुनिकता पुनर्लेखनको प्रविधि हो भने आधुनिकता त्यो मूलपाठ जसलाई उत्तरआधुनिकताले पुनः दोहोर्‍याएर लेख्छ (उप्रेती २०६६ पृ. ९७) भनी उल्लेख गरेका छन् । यसरी उत्तर आधुनिकतावाद कसैले मार्क्सवाद र क्रान्तिको विरुद्धमा आएको विचारधारा हो भने । कसैले यसलाई पुनर्लेखन वा आधुनिकताले समेट्न नसकेको प्रवृत्ति हो भनी उत्तर आधुनिकतावादको समर्थन गरे ।

तैपनि वर्तमान समयमा यो मान्यता गतिशील भएर अगाडि बढिरहेको छ । उत्तर आधुनिकतावादमा परम्परागत आदर्शता एवम् मूल्य र मान्यताहरूलाई भञ्जन गर्ने काम हुन्छ, किनभने उत्तरआधुनिकतावादका साहित्यले कुनै पनि विषयलाई केन्द्रकृत गर्दैन र विकेन्द्रकृत गर्दछ । पाठलाई खण्डित गर्दछ । “उत्तरआधुनिक साहित्यमा सिद्धान्तको स्वायत्तता हुँदैन । कुनै रूप र व्यवस्था हुँदैन अर्थात् यसमा सैद्धान्तिक पक्षको अतिक्रमण हुन्छ” (गौतम: २०६८, पृ.१५५) यस्तो अवस्थामा साहित्य शृङ्खलित, अनुशासित नभएर विशृङ्खलित र अराजकताको रूपमा सृजित पुग्दछ । यस वादले साहित्यको मूलमर्म, आशय, उद्देश्य, मनोदशा र वस्तुप्रतिको निष्ठालाई गौण ठान्ने र नियमबद्ध अनुशासित लेखनलाई ग्रहण

नगर्ने हुँदा यो अराजक र अव्यवस्थित हुन्छ किनभने “उत्तरआधुनिक साहित्य शृङ्खलित नभई विशृङ्खलित हुन्छ र अव्यवस्थित हुन्छ” (गौतम: २०६८ पृ.१५६) । यस वादले अलङ्कारलाई मुख्य श्रोत मान्दै बहुत्व वा बहुलवादी मान्यताका आधारमा पाठको आशयलाई अर्थ्याइएको हुन्छ । बहुलवादी अभिलक्षणमा लेखकको अस्तित्वलाई गौण ठानिन्छ र विपाठ, अन्तर्पाठलाई मुख्य मानिन्छ । यसमा लेखकको एकोहोरोपनलाई निषेध नै गरिएको हुन्छ । उत्तर आधुनिकतावाद बहुत्ववादी प्रवृत्ति हो । यसले एकत्ववादको विरोध गर्छ र कुनै एक पक्ष, पद्धति, प्रक्रिया विचार, दृष्टिकोण शैली आदिलाई महत्त्व नदिएँ सबैलाई महत्त्व दिन्छ (शर्मा र लुइटेल् २०६१, पृ. ३५५) । यसले सबैलाई उत्तिकै महत्त्व दिइने भएकाले उत्तर आधुनिकतावादमा साहित्य सिद्धान्त कसैको अधीनमा हुँदैन, स्वायत्तताबाट यो निकै टाढा हुन्छ । कुनै रूप व्यवस्था नियम र अनुशासनका मान्यताहरू पनि स्वीकार गर्दैन किनभने उत्तरआधुनिक साहित्यमा विभिन्न किसिमका चिन्तन, विचार, धारणा, दर्शन, कला र संस्कृतिको सम्मिश्रण पाइन्छ अनि केन्द्रीयताको विन्दुमा रहँदै आएको केन्द्रकहरूलाई भत्काएर बहुकेन्द्र निर्माण गरी एक केन्द्रलाई विस्थापित गर्दछ ।

उत्तरआधुनिकतावादले देश, काल परिस्थिति र तत् अनुरूपको सापेक्षतामा बनेका परम्परित नियम र मान्यताहरूलाई समसामयिक परिस्थितिमा अपेक्षा गर्दै तिनीहरूको महत्त्वमाथि प्रश्न चिन्ह खडा गरी तत्कालीन परिवेश अनुकूलमा निर्माण गरिएको सैद्धान्तिक मान्यतालाई स्वीकार गर्दछ । उत्तरआधुनिकवादले समाजमा परम्परादेखि शोषित भएर बसेका निम्नतहका सर्वसाधारण, छुवाछुतको शिकार बनेका दलित, दुरदुर भन्दै पन्छाइएका र समाजबाट तिरष्कृत भएका सीमान्तकृत पात्रहरूको व्याख्या विश्लेषणमा बढी जोड दिन्छ । यही सन्दर्भलाई लिएर लक्ष्मणप्रसाद गौतमले “उपेक्षित, दलित, पीडित, लोपोन्मुख, अल्पसङ्ख्यक, पिछडिएका आदि जनजातिहरूका जनजातीय चेतना र तिनका

स्वत्वसँग गाँसिएका साहित्य पनि हिजोआज निकै देखिन्छन्” (गौतम २०७०, पृ. ५२) भनी उल्लेख गरेका छन् ।

उत्तरआधुनिकतावादको मूल सैद्धान्तिक मान्यता विधामिश्रण र विधाभञ्जन हो । प्रकृतिद्वारा सिर्जित वस्तु वा पाठहरूबाट लिइएका टुक्राहरूको संयोजनबाट अर्को पाठ सिर्जना गरिने भएकाले यसवादमा पाठहरू मौलिक नभई कृत्रिम हुन्छन् । यस्तो अवस्थामा परम्परित मौलिक रूपमा रहेका सिर्जनाका विधाहरू भञ्जन हुन पुग्दछन् या त खण्डीकरण हुन पुग्दछन् । यही कुरालाई जोड दिदै लक्ष्मणप्रसाद गौतमले उत्तर आधुनिक समालोचनाले विनिर्माण वा विनिर्मिततालाई आत्मसात गर्छ । यस्तो समालोचनामा कुनै पाठ पूर्वपाठको विनिर्मित रूप हो वा होइन भन्ने पक्षलाई हेरेर विश्लेषण गरिन्छ । विनिर्माणिक प्रक्रिया उत्तर आधुनिकतावादको सबैभन्दा ठुलो विशेषता हो । विधा भञ्जन/विधामिश्रण, विधान्तरण आदि सबै विनिर्माणिक प्रक्रियाकै प्रकार हुन् । विनिर्माणवादी प्रारूपले कुनै पनि पाठलाई पूर्वपाठकै विनिर्मित रूप सम्झिने हुँदा यसमा विधाका परम्परागत स्थापनालाई भत्काएर विधाका कृतिलाई खण्डीकरण गरी विश्लेषण गरिन्छ (गौतम, २०७१, पृ. ३४५) भनी उल्लेख गरेका छन् । उत्तर आधुनिकतावादले परम्परित मौलिक रूपमा रहेका साहित्यका विधाहरूलाई मिश्रण गर्ने, भत्काउने वा विधान्तरण गर्ने काम गर्दछ । ज्ञानका सबै शाखाहरूलाई पाठको रूपमा लिने हुँदा ज्ञानको कुनै एक शाखामा अर्को शाखाको विशेषतासँग मिश्रण हुन जाँदा परम्परित विधाहरू भञ्जन हुने गर्दछन् भन्ने मान्यता यस वादमा पाइन्छ ।

४. पछवरिया टोलकथाको कथावस्तु

प्रस्तुत पछवरिया टोल कथा वनमान्छेको कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित रहेको छ । सामन्तवादी नोकरशाही शासकले सर्वसाधारण मानिसलाई कति डर-त्रास दिएर निराशा बनाउँछन् भन्ने सन्देशमा उक्त कथा केन्द्रित रहेको छ । विशेष गरी यो

टोल नेपालको प्रदेश नं. २ अन्तर्गत तराई क्षेत्रमा बसोबास गर्ने सत्तरी असी घर भएको र ५५१ जना जनसङ्ख्या रहेको गरिवहरूको वस्ती हो । मान्छैपिच्छे यस टोलको अलग अलग नामाकरण गरिएको छ । मुसहरको जनसङ्ख्या धेरै भएकाले यसलाई कसैले मुसहर टोल भन्ने गरेका छन् भने रामदेव मण्डलले यस गाउँको नाम पञ्चायत टोल राखेका थिए । पछि एकजना नेतालाई बोलाएर भाषण गर्न लगाउँदा ती नेताले यस टोलको नाम रामलक्ष्मण टोल भनेर राखेका थिए तर अन्य टोलभन्दा धेरै पछाडि यो वस्ती रहेको हुनाले यसको नाम पछवरिया टोल रहन गएको देखिन्छ । त्यसैले यसलाई सबैले पछवरिया टोल भन्न थाले । यो टोल पछि परे पनि अहिले पुलिस थाना, चियापसल, गा.वि.स. कार्यालय, पार्टीका कार्यालयहरू छन् । पहाडिया र मधेसियाका सत्तरी असी घर छन् । यादव, श्रेष्ठ, अन्सारी आदि थर भएका यहाँका बासिन्दालाई आफ्नो पूरा नाम पनि थाहा छैन । यो वस्ती गरिव दुःखीहरूको वस्ती हो । बाह्रै महिना पानी जम्ने जगदीशवाको तीन कठ्ठा जमिन छ । पानी जम्मा भएको बेलामा उसले खाल्डोमा पटुवा गाड्छ । किस्न बहादुर गोल्छाको मिलमा चौकीदारको काम गर्छ । गाउँ चुनावको माहोलले तातिरहेको छ । पाँच सय एकाउन्न भोट कसलाई जान्छ ? छाप नं. १,२,३ ले आ-आफ्नै तरिकाले मूल्यांकन गरिरहेका हुन्छन् । सबैले आ-आफ्नो पक्षमा मत पार्न खोजिरहेका छन् । फागुन, चैत, वैशाख र जेठमा पानी नपरेकाले पछवरिया टोलका मानिसहरू फुर्सदिला देखिन्छन् । चुनावको चहलपहल शुरू भएकाले पर्चा, पोष्टर, भण्डाले गाउँ रङ्गिएको छ । जुलुसले गाउँ मेला जस्तै देखिएको छ । छाप नं. १ ले भोट हाप्नेपट्टि आउँछ भन्ने विश्वास रहेको छ । छाप नं. २ ले हामीसँग चुनावको अनुभव भएकाले हामीले जित्छौं भनेको छ । छाप नं. ३ ले आफ्नै किसिमले तथ्याङ्कको मूल्याङ्कन गरेको छ । अनवर अख्तरले कटिहारबाट नाच पार्टी ल्याएर मनोरञ्जन दिने गीतले त्यहाँका बासिन्दालाई मख्ख पारेको छ । घर नहुनेलाई घर, जग्गा नहुनेलाई जग्गा

र पैसा नहुनेलाई पैसा दिने भनेर प्रलोभन देखाएको छ। चुनावको समीकरणमा तालमेल हुन सकेको छैन। घर, जग्गा, पैसा र दिने, विकासे कार्यक्रम ल्याउने नेताको भाषण र आश्वासनबाट त्यहाँका बासिन्दा विश्वस्त हुन सकिरहेका छैनन्। यस्तो अवस्थामा कथावस्तुले अर्कै मोड लिन पुग्दछ।

शिवशरण, सुकेदव, किस्नवहादुर, धनपत, कैलाशवाले बान्ह वर्षदेखि कमाई गर्दै आएको खेतबारी, जग्गा जमिन आफ्नो नाममा दर्ता हुन नसकेको कुरा बताइरहेका छन्। चुनाव बहिष्कारको हल्ला एककान दुई कान हुँदै चारैतिर फैलिन्छ। जग्गा जमिन दर्ता नभएपछि भोट कसैलाई पनि नदिने भनेपछि विन्देश्वर माष्टरले बहिष्कारको अर्थ लगाउँछ। उता अनवर अख्तरले मसाल घुसेको अर्थ लगाउँछ। चुनाव बहिष्कारको हल्लाले छाप नं. १,२,३ तर्सन्छन्, थानाको हवल्दार भस्किन्छ, यो विषयले सबैलाई चिन्तित बनाउँछ। चुनाव जसरी भएपनि जित्नुपर्छ भन्ने उद्देश्यले मिटिङ्गमाथि मिटिङ्ग योजनामाथि योजना बनाइन्छ, तर परिस्थितिले अर्कै मोड लिन पुग्दछ।

चुनावकै समयमा एकदिन त्यो गाउँ आगाको चपेटामा पर्छ। एक्कासि हल्लाखल्ली रूवावासी हुन्छ। ज्यान बचाउन भागभाग हुन्छ। बुढाबुढीहरू कराइरहेका हुन्छन्। बिलौना गरिरहेका हुन्छन्। मेरो बच्चा भनेर शिवशरणकी जहान छाती पिटीपिटी रोइरहेकी हुन्छे। छाप नं. १,२,३ ले एक अर्कोलाई दोषारोपण लगाइरहेका छन्। जिन्दावाद र मुर्दावादका नाराहरू गाउँमा घन्किरहेका छन्। उज्यालो हुन नपाउँदै चियापसल, थाना, पार्टी अफिसमा कसले आगो लगायो भनेर चर्चा हुन थाल्यो। विभिन्न शङ्का उपशङ्कामा पुलिसले जुटमिलमा नाइट ड्युटी गरेर बसेको रामधनलाई आगो लगाउन कसले भन्यो भन्दै घोक्र्याउँदै सोधिरहेको थियो। आफ्नो कर्तव्यप्रति उत्तरदायित्व बहन गर्ने रामधनलाई त्यस गाउँकाले साथ दिए। पछि पुलिसले रामरतन विरादरीलाई समात्छ। म त इन्डियाको मान्छे भनेर उसले आफ्नो परिचय दिन्छ। उता अनवर अख्तरले कैलाशवातिर

आँखा सन्काउँदै यो प्रजातन्त्र विरोधीको काम हो भन्छ। पुलिसले कैलाशवालाई शङ्का गर्छ। स्थानीय बासिन्दा र प्रहरीबिच चर्को आवाज बुलन्द हुँदै जाँदा पुलिसले भीडभाडलाई हटाउँछ। रेडियोले पनि उग्रवादीद्वारा भीषण आगलागी, अपराधी फरार, मन्त्रीद्वारा राहत बाँडिने भन्ने समाचार फुक्छ र यो सुन्ने बित्तिकै अनवर अख्तर खुशी हुन्छ। सबैले व्यङ्ग्यात्मक हाँसो हाँस्छन्। एकैछिनपछि सुन्दरवा वेगले धनेसरी पासवानको मृत्युको खबर ल्याउँदा सबै मानिसहरू त्यतैतिर लाग्छन्। मूलटोलका मान्छेहरू आगो लगाउनेको भष्म होस् भनेर त्यतैतिर कुद्दै हुन्छन्। यत्तिकै छाप नं. १ को नाचपार्टी लिन गएको भोला चौधरी कटिहारबाट गोरूगाँडा सहित आइपुग्छ र उद्घोष गर्न थाल्छ, आज राति टिकट फ्रि, सब फ्रि भन्दै चोलीके पिछे, भन्दै गीतसँग नाच्न थाल्छ। दुःखद अवस्थामा रहेको धनपतेले थुक्क भन्दै त्यो नाचगानप्रति वितृष्णा व्यक्त गर्दछ। अन्त्यमा काका म हिँडे भन्दै हातमा रातो कपडा लिएर हिँड्दै गरेको कैलाशवालाई हेरिरहे भन्ने सन्दर्भमा कथावस्तु समाप्त गरिएको छ।

४.१ ‘पछवरिया टोल’ कथाको उत्तरआधुनिकतावादका आधारमा विश्लेषण

आधुनिक नेपाली कथाको उत्तरार्धमा उत्तरआधुनिक प्रवृत्तिको प्रभाव सशक्त रूपमा देखा परेको छ। वर्तमान समयमा यो प्रवृत्ति नवीन चिन्तनका साथ अगाडि बढिरहेको छ। कला, साहित्य, इतिहास, राजनीति र संस्कृतिको क्षेत्रमा उत्तरआधुनिकताको विषयमा चर्चा परिचर्चा भएको देखिन्छ। प्रस्तुत वाद आधुनिकताको विस्तारित रूप हो। यसको आफ्नै विचारधारा र सिद्धान्त छ। साहित्यका विधाहरूमा समेत यसले जरो गाडिसकेको छ। यसका आफ्नै मूल्य र मान्यता एवम् प्रवृत्तिहरू छन्। तिनै मूल्य मान्यता र प्रवृत्तिका आधारमा भएर पछवरिया टोल कथाको विश्लेषण गरिएको छ।

४.१.१ अनिश्चितता

उत्तरआधुनिकतावादले पाठको, शब्दको निश्चित अर्थ नहुने कुरामा जोड दिन्छ । उत्तरआधुनिकतावादीहरू पाठभन्दा बाहिर कुनै अर्थ देख्दैनन् । जे अर्थ छ, त्यो पाठमा छ, पाठ बाहिर होइन । पाठलाई बाहिरसँग जोड्नु अर्थहीन छ । पाठमा कुनै निश्चित अर्थ खोज्नु पनि अर्थहीन छ । जे हो सबै पाठ हो (गिरी: २०७४, पृ. २११) । यही मान्यताका आधारमा पछवरिया टोल कथाको नामकरणमा शब्दको निश्चित अर्थ नभएको कारणले पछवरिया टोललाई कसैले मुसहर टोल, कसैले पञ्चायत टोल र कसैले रामलक्ष्मण टोल भनेका छन् । जस्तै:

उदाहरण १

“मान्छेपिच्छे यस टोलको अलग-अलग नाम छ । मुसहरहरूको सङ्ख्या धेरै भएकाले यो टोललाई मुसहर टोल भन्नेहरू पनि छन् । प्रधान पञ्च रामदेव मण्डलले यस टोलको नाम पञ्चायत टोल राखेको थियो । एकजना मन्त्रीले यसको उद्घाटन गरेका थिए । बहुदल आएपछि अनवर अख्तरले सबैलाई उछिन्थ्यो । एकजना नयाँ नेतालाई बोलाएर उसले त्यहाँ भाषण गराएको थियो । विकासे भाषणपछि नेताले ताली पिटाउँदै घोषणा गरेका थिए- आज देखियो टोलको नाम रामलक्ष्मण टोल” (बराल: २०५४, पृ. ६१) । एउटै टोललाई नाना किसिमले नामाकरण गर्नु शब्दको खेल र विखण्डनवादी चिन्तन हो । “विखण्डनवाद समालोचनाका सन्दर्भमा भाषा र साहित्यिक पाठको अन्त्यहीन खेलका रूपमा रहेको छ । पाठ बाहिरको संसारलाई निषेध गर्छ । त्यही आधारमा यसले अर्थको अनिश्चितताको खोजी गर्छ र अर्थको निर्मितिमा भन्दा विनिर्मितमा जोड दिन्छ” (भट्टराई: २०६७, पृ. ३६०) । विखण्डनवादमा एउटै पाठको अर्थ धेरै किसिमबाट अर्थ्याउन सक्ने भएकाले यस कथाको शीर्षक नै अनिश्चित छ । यदि त्यस टोलमा मुसहरहरूको सङ्ख्या धेरै छ भने पछवरिया टोल राख्नुको कारण के हो ? पञ्चायत टोल, रामलक्ष्मण टोल भनेर व्यक्तिपिच्छे अलग-अलग राख्नुको उद्देश्य के हो ? यी

यावत् नामकरणमा अनिश्चितता र सन्देह अनि भ्रम उत्पन्न भएको छ । नामाकरणको शीर्षकमा अनिश्चय देखिनु उत्तरआधुनिकतावादको विशेषता हो ।

प्रस्तुत कथाको कथावस्तु पनि अनिश्चिततामा अगाडि बढेको छ । त्यहाँका स्थानीय वासिन्दाले चुनावमा भोट दिन्छन् या दिँदैनन्, कुन पात्रले चुनाव जित्छ, हाँछ ? गाउँमा आगो भोस्ने व्यक्तिलाई पुलिसले समाउन सकेको छैन, जसलाई समात्छ शङ्का र अनिश्चितताको आधारमा पक्राउ गर्छ, नेताहरूले चुनावको बेलामा गरेका वाचाहरू भोलिका दिनमा पूरा हुने छन् कि हुँदैनन् यी सबै अनिश्चित नै छन् ।

४.१.२ सतही/बाह्य परिधीय

उत्तरआधुनिकतावादले गहन विषयवस्तुलाई विस्थापित गरी सतही परिवेशको घटनालाई स्थापित गर्न पुग्दछ । जे हाम्रा लोचनसामु देखिन्छन्, ती सबै हाम्रा सतही हुन् र बाह्यपरिधीयका सीमा हुन् । तिनै बाह्य परिधीयमा रहेका भौतिकवस्तुको व्याख्या उत्तरआधुनिकतावादले गर्दछ । उत्तरआधुनिकतावाद सतहमा उत्रन्छ, त्यो सतहको मोडेलमा विश्वास गर्छ । सतहमा जे देखिन्छ, भित्र पनि त्यही हुन्छ, अथवा सतहलाई हामी राम्ररी चिन्न कोसिसै गर्दौं अथवा सतहका अनेक तह हुन्छन् जसलाई बुझ्न आवश्यक हुन्छ । सतहका तहगत रूपको बोध हुनासाथ गहिराई त्यही हो भन्ने विचार दृढ भइहाल्छ (गौतम: २०६४, पृ. ५७) ।

कथावस्तुको आख्यानमा गहन गम्भीरताको आभाष पाइँदैन बरू सतही वा बाह्य परिधीयका रूपमा आख्यान प्रस्तुत भएको छ । बेला मौकामा हुने चुनावको प्रचार-प्रसार, चुनाव बहिष्कार, गाउँमा आगो लगाउनु, प्रहरी प्रशासनसँग मिलेर अरूलाई फसाउन खोज्नु आदि प्रसङ्गहरू यस कथामा समाजको बाह्य परिधीयका रूपमा आएका छन् । जनताले बाँच्न, जिउन पाउने आधारभूत अधिकारका रूपमा प्रस्तुत कथा मौन छ । आफ्नो उद्देश्य पुरा गर्न सञ्चार

माध्यम प्रयोग गरेर होस् कि गाउँबस्तीमा आगो भोसेर होस्, शक्ति बलको दुरुपयोग गरेर समाजलाई आफ्नो नियन्त्रण लिएर चुनाव जित्नु पछि भन्ने बाह्य सङ्घटित परिधिको अस्तित्वमा कथा गतिशील देखिन्छ ।

उदाहरण २

छाप नं. १ ढुक्क छ- आखिर गरिबहरूको भोट उसकै छापमा ।

“घर नहुनेलाई घर जग्गा नहुनेलाई जग्गा, साथीहरू हो ! गरिबको भोटछाप नं. १ ले मुट्टी कस्यो ।”

छाप नं. २ सित चुनावी अनुभव पूरा छ ।

न बातको न जातको मोहर लगावें हाथको । छाप नं. ३ पनि दङ्ग छ । ऊसित पछवरिया टोलको आफ्नै किसिमको तथ्याङ्क छ (बराल: २०५४, पृ. ६२) ।

उदाहरण ३

“हो, हो, रामरतनको विरादरी हो, पल्लो टोलको रामरतनको ज्वाइँ, देशमा छ घर-भिडबाट आवाज आयो ।

“उसो भए भन् आगो कसले लगायो ?” हवलदार गर्जियो (बराल: २०५४, पृ. ६५) ।

उदाहरण ४

“ए ! सरेश्वर तनि रेडियो !”

“ठुलो पार्छु सर ठुलो पार्छु ...सरेश्वरले चौधरी मास्टरतिर हेर्दै जवाफ दियो । समाचार सुन्न सबैका कान त्यतैतिर केन्द्रित भए । समाचारको क्रममा रेडियोले फुक्योपछवरिया टोलमा उग्रवादीद्वारा भीषण आगलागी अपराधी फरारमन्त्रीद्वारा राहत बाँडिने ।” समाचार सुन्ने बित्तिकै अवनर अख्तर तिन हातमाथि उफियो-“देख्यौ, देख्यौ, हाम्रो रेडियोले पत्ता लगाइ छाड्योअब मन्त्रीज्यूबाट राहत।” अनवर अख्तर नाचुँला भै गर्यो (बराल: २०५४, पृ. ६६) ।

माथिका साक्ष्यहरू सबै कथावस्तुका बाह्य परिधीका रूपरेखामा आएका छन् । समाजका बाहिरी

पक्षका घटनाहरूबाट यस कथाका पात्रहरू बढी सन्त्रसित भएका छन् । पात्रहरूमा पनि एकरूपता पाइँदैन । पात्रहरू बढी प्रदर्शनात्मक गतिविधिमा केन्द्रित छन् । अनवर अख्तरको निर्देशनमा नाचपाटी लिन भारतको कटिहारको पूर्णयातिरबाट तीनवटा गोरूगाडा सहित लिएर आएको भोला चौधरी आज राति नाचपाटी भन्दै आफै नाच थाल्दछ, उक्त पहाडियालाई मार भन्दै एक हुल मान्छे लिएर कुद्दै छ । छाप नं. १ मुर्दावादका नारा घन्काउँदै हिडेको छ, छाप नं. २ पनि लट्टी, भाला र खुकुरी लिएर हिडेको छ । गाउँमा आगो लागेर रूवाबासी, होहल्ला भएको छ भन्ने कुरा तलको प्रसङ्गले अभि बढी स्पष्ट पार्दछ ।

उदाहरण ५

पछवरिया टोल त्यति सन्चोले किन निदाउन पाउँथ्यो । त्यो तातो हावामा एक्कासी हल्ली खल्ली मच्चियो । पछवरिया टोल हावामा हुरहुर बल्न थाल्यो । केटाकेटीहरूको रूवाबासी, ठुलाहरूको गुहार ! ए फुलमतिया ! ए जगदीशवा ! उफ ! गाईवस्तु कराउँदै छन् । कुदारेकुद ! रूवाबासी ! हो हल्ला “मारो मारो पहाडियाको पहाडिया ने” एक हुल मान्छे लिएर छाप नं. ३ त्यतातिर कुद्दो । “आगो लगाउने छाप नं. १ मुर्दावाद”- छाप नं. २ पनि लट्टी, भाला र खुकुरी सहित लाग्यो त्यतातिर (बराल: २०५४, पृ. ६४) ।

४.१.३ विकेन्द्रण

केन्द्रवादको एकात्मक सोचाइ र शक्तिलाई विस्थापित गरी विकेन्द्रण वा बहुकेन्द्रणवादलाई आत्मसात गर्नु उत्तरआधुनिकतावादको मूलधर्म हो । साहित्यिक मूल्य र मान्यतामाथि अतिक्रमण गरी विकेन्द्रवादलाई गतिशील र सक्रिय बनाउन खोज्दा परम्परित सिद्धान्तहरू विशृङ्खलित हुन पुग्दछन् “उत्तर आधुनिकताले सबै केन्द्रलाई भत्काएर विकेन्द्रितता वा विकेन्द्रणतिर झुकाउ राख्दछ । यो नवकेन्द्रको स्थापनाद्वारा पुरानो केन्द्र भञ्जनतिर अग्रसर हुन्छ” (गौतम: २०७०, पृ. १४) । यस दृष्टिकोणबाट पछवरिया टोलको नियाल्दा परम्परादेखि शक्तिमा

रहेको राजनीतिकेन्द्र सीमान्तकृत पात्रमा विकेन्द्रित हुन पुगेको छ । अनवर अख्तर जस्तो राजनैतिक शक्तिलाई भोट नदिई चुनाव नै बहिष्कार गरेर उसमा रहेको केन्द्रीकृत शक्तिलाई निस्तेज पार्न खोजिएको छ । कैलाशवा, किस्नबहादुर जस्ता निम्न वर्गीय पात्रहरूले प्रहरी प्रशासनमा आत्मसमर्पण नगरी, भयभीत नभई विद्रोह गरेका छन् । केन्द्रको संरचनालाई भत्काएर विकेन्द्रवादका आधारमा आफ्नो शक्ति सञ्चय गरी पछवरिया टोलका बासिन्दाहरू आफ्नो गाउँको विकास चाहेका छन् ।

चुनावमा उत्रिएका नेताहरूले गाउँमा नै आतङ्क मच्चाएका छन् । कसैलाई सहानुभूति दिनुको साटो भन्नु उदङ्ग मच्चाएर सबैलाई डर त्रास देखाएका छन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । त्यस्तै गरी पूर्वीय शास्त्रमा मुख्य पात्रको भूमिकालाई महत्त्वपूर्ण मानिएको हुन्छ अनि सत्पात्र वा अनुकूल पात्रले नाना किसिमको दुःख पाए पनि अन्त्यमा विजय गराइएको हुन्छ, तर यस कथामा सत्पात्रको सक्रियता न्यून रहेको छ । अनुकूल पात्रलाई यहाँ उपेक्षा गरिएको छ । कथावस्तुका घटनाक्रम प्रायः प्रतिकूल पात्र अनवर अख्तरमा केन्द्रित छ । खलनायक अनवर अख्तरको अराजकताको सन्दर्भलाई बढी महत्त्व दिइएको छ । त्यसैले ऊ प्रशासन शक्तिको आडमा आफूलाई बलवान् सम्झी अरूलाई धम्काउने, तस्याउने काम गरेको छ । कैलाशवा प्रस्तुत कथामा प्रमुख पात्रको रूपमा चित्रित छ । तर ऊ अनुकूल पात्र हो । अनवर अख्तरले कैलाशवालाई गाउँमा आगो लगाएको आरोप लगाउँछ र उल्टै प्रजातन्त्र विरोधीको रूपमा काम गरेको भनी लाञ्छना लगाउँछ । त्यस्तो गतिविधि र क्रियाकलापमा ऊ संलग्न देखिदैन । धनपतेको भूमिका कथाको अन्तिममा मात्रै देखिएको छ । चुनावमा प्रतिस्पर्धा गर्ने छाप नं. १,२,३ भनेर अङ्कलाई समेत कुनै व्यक्ति विशेषको नाम र पार्टीको नाम उल्लेख नगरिकन छाप नं. १,२,३ भनेर साङ्केतिक रूपमा पार्टीलाई चिनाइएको छ । यस किसिमको मान्यता उत्तरआधुनिकतावादको विशेषता हो ।

४.१.४ बहुलतावाद

बहुलतावादमा पाठको बहुल अर्थ खोजिन्छ र पाठकलाई स्वतन्त्र अर्थ लगाउने बाटो खुला गरिदिन्छ । यसले कला, साहित्य, राजनीति, सामाजिक, आर्थिक धार्मिक आदि क्षेत्रमा सबैलाई महत्त्व दिन्छ । यसरी हरेक क्षेत्रमा सबैलाई समावेशीको आधारमा समावेश गरी सबैको अस्तित्वलाई समान मान्नु उत्तरआधुनिकतावादको मूलमर्म हो । “उत्तरआधुनिकतावादको प्रयोग र प्रयोजन बहुलवादी युगमा दलित, शोषित, उत्पीडित, सीमान्तीकृत समेत अल्प सङ्ख्यकको हक र अधिकार दिलाउनमा प्रतिबद्ध भएर यसको पक्षधर हुनुपर्दछ ” (राकेशः २०६७: पृ. ३६७) ।

मधेसिया, पहाडिया आदिका हिसाबले पात्रहरू बहुलवादी हुन् । छाप नं. १,२,३ का अधिनायकत्वका विचारले गाउँलाई नै तहसनहस पारेका छन् । कथावस्तु लघु आकारको हुँदाहुँदै पनि आवश्यकताभन्दा बढी पात्रहरूको प्रयोग हुनु बहुलवादी प्रवृत्ति हो । आर्थिक पक्षका दृष्टिले निम्न आयआर्जन भएका पात्रहरूको उपस्थिति यस कथामा देखा पर्दछ । छाप नं. १,२,३ का नेताहरूमा रहेको एकात्मक सोचलाई त्यहाँका स्थानीय जनताले विकेन्द्रित गर्न खोजेका छन्, त्यसैले त उनीहरू आफूले भोग चलन गर्दै आएको जग्गा आफ्नो दर्तामा हुनुपर्दछ भन्ने माग राखेका छन् ।

४.१.५ इतिहासको अन्त्य

मानिसले गरेको विज्ञान अहिले मानवकै लागि जोखिम बन्दै गएको छ । विज्ञानले गरेको उन्नति बम, गोली, बारूद, हातहतियारका रूपमा परिणत हुँदैछन् । यसकारणले विश्व नै खतरामा रहेको छ । मानिसहरूलाई विज्ञानले ल्याएको परिवर्तन अभिशाप बन्न पुगेको छ । मानिस भौतिकवादी र कृत्रिमको जगजगीमा सबै कुरा बिसिँएको छ । परम्परित मूल्य र मान्यता हराएर गएका छन् । इतिहास छाँयामा परेको छ । भौतिक विज्ञानले मानिसलाई अलङ्कृत बनाइदिएको छ भने अर्कोतिर सधैं डर, त्रास र

भयभीतमा मानिस बाँच्नु परेको छ । यस परम्परामा मानिसले विगतका दिनहरूलाई भुलेको छ । ठूला-ठूला सामाजिक र राजनैतिक परिवर्तनले ल्याएका घटनाहरूलाई सम्झन सकेको छैन । साहित्यिक परम्पराप्रति ध्यान पुर्याउन सकेको छैन । “यथार्थको अन्त, लेखनको अन्त, भाषाको अन्त, अन्ततः साहित्य कलाको अन्त उत्तरआधुनिकतावादी अवधारणा हो” (गिरी: २०७४, पृ. २०९) । उत्तरआधुनिकतावादमा इतिहासको गरिमालाई छिन्नभिन्न पारिन्छ, इतिहासको प्रसङ्ग चले पनि टुक्रे इतिहासका रूपमा त्यसलाई प्रयोग गरिन्छ ।

प्रस्तुत कथाको प्रसङ्गमा २०४६ सालभन्दा अगाडि प्रधानपञ्च रामदेव मण्डलले त्यस गाउँको नाम पञ्चायत टोल राखेको इतिहासको सङ्केत मात्र गरिएको छ । पञ्चायत कालमा भएका राजनैतिक घटना क्रमलाई इङ्गित गर्न खोजिए तापनि पञ्चायत कालको शासन व्यवस्था, पञ्चायत टोलको नामाकरण सम्बन्धी इतिहासका स्मृतिहरूलाई उल्लेख गर्न नसक्दा यस कथामा इतिहासको अन्त्य भएको देखिन्छ । २०४६ साल जनआन्दोलन अघि पछिका घटनाहरूलाई अराजक पात्रहरूमार्फत चुनावी माहोलमा रातारात पैसा बाँड्ने, प्रलोभनमा पार्ने, भोट किन्ने, धम्काउने तर्साउने, रातभर मिटिङ्ग बसेर नानाथरिका षड्यन्त्रका योजना बुन्ने विशृङ्खलित विषयलाई बाह्य परिधीका रूपमा देखाउने चेष्टा गरिएको छ ।

४.१.६ स्थानीयता

उत्तरआधुनिकतावादको अर्को प्रवृत्ति स्थानीयता हो । यसले केन्द्रीकृत भएको शक्तिलाई भत्काएर स्थानीय तहमा पुर्‍याउन खोज्छ । राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय सीमा भत्किएपछि स्थानीय तहमा विनिर्माण हुन सक्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ । साहित्यिक परम्परामा पनि राष्ट्रिय परिवेशका उथुलपुथुलाई केन्द्रीकृत गर्न खोज्ने तर स्थानीय परिवेशका घटनालाई परिहाँसको रूपमा लिने सैद्धान्तिक मान्यताप्रति उत्तरआधुनिकतावादले विमति राख्दछ । यसले

स्थानीय परिवेशलाई भूमण्डलीकरण गर्दै नयाँ बाटो खोजिरहेको हुन्छ । उत्तरआधुनिकतावादले राष्ट्रियताका विपरीत स्थानीयता (लोकल) लाई महत्त्व दिन्छ भने अर्कातिर अन्तर्राष्ट्रियताका विपरीत विश्वव्यापीकरण भूमण्डलीकरणलाई महत्त्व दिन्छ” (गौतम: २०७०, पृ. १६) ।

यस आधारमा पछवरिया टोल कथामा कथावस्तु स्थानीय परिवेशको रहेको छ । आञ्चलिक परिवेशका आधारमा लेखिएको उक्त कथामा घटेका घटनालाई भूमण्डलीकरण गर्दै सीमित व्यक्तिको हातमा रहेको शक्तिलाई व्यतिक्रमित गरी सबैको उपकारको निम्ति कथावस्तु अगाडि बढेको देखिन्छ । पछवरिया टोल कथाले राष्ट्रिय अस्तित्वलाई समावेश गर्न सकेको देखिँदैन बरू आञ्चलिक र स्थानीय परिवेशमा केन्द्रित रहेको देखिन्छ ।

उदाहरण ६

पछवरिया टोलको सारा भोट छाप नं. १ मा ।

पछवरिया टोलको सारा भोट छाप नं. २ मा ।

पछवरिया टोलको सारा भोट छाप नं. ३ मा ।

पछिल्लो हल्ला त भन सनसनीपूर्ण थियो थियो (बराल: २०५४, पृ. ६३) ।

उदाहरण ७

अहिले यो टोल बडो चर्चामा छ:-

पुलिस थानामा चर्चा छ ।

त्रिया पसलमा चर्चा छ ।

गा.वि.स. पसलमा चर्चा छ ।

पार्टी अफिसहरूमा चर्चा छ

(बराल: २०५४, पृ. ६१) ।

४.१.७ विधाभञ्जन विधामिश्रण

कला साहित्यमा परम्परागत मान्यताका विपरीत विविध विधाहरूको मिश्रण गरी लेख तयार पारिन्छ । कहीं विधाहरूको मिश्रण कहीं विधा भञ्जन गरी नौलो प्रवृत्ति र आयाममा कृति वा लेख तयार गर्नु नै विधा भञ्जन वा विधामिश्रण हो । उत्तरआधुनिकतावादले विधा भञ्जन र विधा मिश्रण

भन्दै विधाहरूको फरक समाप्त पारेर विधाहीनताको स्थितिमाथि वकालत गर्छ (लुईटेल: २०६७, पृ. १३३) । यसरी माथिको उक्तिलाई हेर्दा यस वादले एकलवाद र परम्पराको शैलीलाई निषेध गरी पुराना मूल्य र मान्यतालाई भत्काएर प्रयोगगत नवीनता र विविधतामाथि जोड दिन्छ । यसक्रममा एउटा विधाका गुण अर्को विधामा समाहित हुदाँ पुराना विधाहरूको संरचना भत्किएका हुन्छन् ।

यस कथामा वाक्यात्मक संरचनाहरू पनि असाध्यै स-साना छन् । लेखनको कुनै सीमा देखिदैन, एक दुई पङ्क्तिका पनि एक अनुच्छेद बनेका छन् । अनुच्छेद खण्डित र व्यष्टित रूपमा पनि प्रस्तुत भएको छ ।

उदाहरण ८

छाप नं. १ हुक्क छ- आखिर गरिबहरूको भोट उसकै छापमा (बराल: २०५४, पृ. ६२) ।

उदाहरण ९

पछवरिया टोल केकरो भोट नहीं देतौ- गरमागरम छ चिया पसलमा (बराल: २०५४, पृ. ६३) ।
भाषा शैलीमा पनि बहुभाषिक मिश्रण भएको यस कथामा देख्न सकिन्छ ।

उदाहरण १०

“एकर मतलब भेलइ वहिष्कार-” विश्वेश्वर मास्टरले अर्थ लगायो ।
“जे बुझ”- किस्नबहादुरले उत्तर दियो
(बराल: २०५४, पृ. ६३) ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

उप्रेती, सञ्जीव (२०६९ चौथो संस्करण), सिद्धान्तका कुरा, काठमाडौं, अक्षर क्रियसन्स ।
गिरी, अमर (२०७४), भूमण्डलीकरण र साहित्य, काठमाडौं, भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।
गौतम, कृष्ण (२०६४), उत्तरआधुनिकता, उत्तरआधुनिक जिज्ञासा, काठमाडौं, भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६८), उत्तरवर्ती नेपाली समालोचना: केही प्रतिरूप, पैरवी प्रकाशन, पुतली सडक ।
.....(२०७०) नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनिक समालोचना, दोस्रो संस्करण, काठमाडौं, ओरिएन्टल पब्लिकेसन हाउस प्रा.लि ।

५. निष्कर्ष

कथाकार ऋषिराज बरालद्वारा लेखिएको पछवरिया टोल कथाले राजनैतिक व्यक्तित्वका बिच हुने प्रतिस्पर्धात्मक चुनाव र त्यसबाट उत्पन्न हुने विषम परिस्थितिका घटनाहरूलाई देखाउन खोजेको छ । सर्वसाधारण जनताले निर्धक्का साथ आफ्नो विचार सदुपयोग पाउदैनन् र विचारलाई पैसाले किन्ने प्रयत्न गरिरहेका हुन्छन् भन्ने आभाष यस कथामा पाउन सकिन्छ । पछवरिया टोल कथाको शीर्षक पछवरिया टोल भएपनि कथावस्तुको प्रथम अनुच्छेदमा उल्लेख गरिए अनुसार मुसहर टोल, पञ्चायत टोल, रामलक्ष्मण टोल वा रामलक्ष्मण टोल भनेर पुकार्दा त्यही नै गाउँ बुझिने भएकाले यहाँ गाउँको नामाकरणमा बहुलतावादी प्रवृत्ति पाइन्छ । प्रतिकूल-अनुकूल, उच्च, मध्यम, निम्न तथा मधेसिया वा पहाडिया जस्ता पात्रहरूको चरित्र निर्माणमा पनि बहुलतावादी प्रवृत्ति भेटाइन्छ । परम्परागत शैली लेखनबाट पृथक रहेर विनिर्माणवादको उपयोग लेखिएको प्रस्तुत कथाको कथावस्तुमा गहन र गम्भीरताको आभाष त्यति पाइदैन घटनाक्रमले पार्नुपर्ने मानसिक असरबाट पात्रहरू किञ्चित रूपमा छटपटिए पनि बाह्य परिधीय घटनाक्रमबाट पात्रहरू बढी प्रभावित छन् । मूलतः प्रस्तुत कथालाई उत्तरआधुनिकतावादका अभिलक्षणहरूका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । अनिश्चयात्मकता, विकेन्द्रण, बहुकेन्द्रित वा बहुलवाद, विनिर्माण, व्यतिक्रमिता, बाह्यपरिधीय, मुक्तता, इतिहासको अन्त्य, व्यष्टित, परिवेश सापेक्षता जस्ता नवीन प्रवृत्तिहरू उत्तरआधुनिकतावादका मान्यताहरू हुन् ।

.....(२०७१), उत्तर आधुनिक समालोचनामा कृति विश्लेषणका पर्याधार,
जुगल सैद्धान्तिक नेपाली समालोचना, काठमाडौं जुगल पब्लिकेसन
प्रा.लि.।

चापागाई, निनु (२०६४, दोस्रो संस्करण), उत्तर आधुनिकतावाद: भ्रम र वास्तविकता, विवेक सिर्जनशील
प्रकाशन प्रा.लि. ।

चैतन्य (२०६५), समीक्षा र सौन्दर्य, काठमाडौं, पाठ्यसामग्री पसल ।

बराल, ऋषिराज (२०५४), वनमान्छेको कथा, कथा सङ्ग्रह, काठमाडौं, चिन्तन प्रकाशन प्रा.लि. ।

.....(२०६७), ऋषिराज बरालका प्रतिनिधि कथाहरू, काठमाडौं, विवेक सिर्जनशील प्रकाशन ।

बराल, ऋषिराज र कृष्णप्रसाद घिमिरे (२०६९), तेस्रो संस्करण सम्पादन, नेपाली कथा भाग-३, पुल्चोक,
ललितपुर, साक्षा प्रकाशन ।

भट्टराई, गोविन्दराज (२०६६), उत्तर आधुनिक ऐना, दोस्रो संस्करण, काठमाडौं रत्नपुस्तक भण्डार ।

.....(२०६९), समयबोध र उत्तरआधुनिकता, ओरिएन्टल पब्लिकेसन प्रा.लि. ।

भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०६७), डेरिडा र विखण्डनवाद, उत्तरआधुनिकता विशेषाङ्क, (पूर्णाङ्क १०,
माघ, फागुन, चैत) पृ. ३६० ।

भण्डारी, जगदीशचन्द्र (२०५५), प्रगतिवादी नेपाली कविता: रेखाङ्कन र विश्लेषण, काठमाडौं, मुन्ती
भण्डारी ।

राकेश, रामदयाल (२०६७), उत्तर आधुनिकता र सीमान्तकृत साहित्य, काठमाडौं, भृकुटी पब्लिकेसन ।

राणा, जगदीश शमशेर (सन् २०१३), उत्तरआधुनिकवाद र बाहुल्य विस्फोट, रंग नेपाल ।

लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०५७), आधुनिक नेपाली समालोचना, काठमाडौं, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

.....(२०६७), ‘विश्वपरिप्रेक्ष्यमा उत्तरआधुनिकतासम्बन्धी दृष्टिकोण’, उत्तरआधुनिकतावाद
विशेषाङ्क, काठमाडौं, (पूर्णाङ्क १०, माघ, फागुन, चैत) पृ. १३३ ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् (२०६९), उत्तरआधुनिकतावाद, पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य
सिद्धान्त, काठमाडौं विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

वर्णव्यवस्था: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

सुमन्त घिमिरे

लेखसार

वर्ण व्यवस्था यस हिन्दु उपमहाद्वीपको चारवर्ण –ब्राह्मण, क्षत्री, वैश्य, शूद्रसङ्ग सम्बन्धित छ। यस अध्ययनले नेपालका तीन साँस्कृतिक भौगोलिक समुदाय –पर्वते खस आर्य, नेवार समुदाय र तराईमा मैथिली समुदायमा वर्ण व्यवस्था कसरी विस्तार भएको छ भनी अध्ययन गरेको छ। प्राचीन कालमा कर्मका आधारमा वर्णव्यवस्था गरिए तापनि पछि अभिसाप सिद्ध भएको पाइयो। यो अध्ययनको सामग्रीको संकलन पुस्तकालयविधि अनुसार गरिएको छ भने संकलित सामग्रीको विश्लेषण विश्लेषणात्मक विधिबाट गरिएको छ। यो अध्ययन द्वितीय स्रोतमा आधारित छ।

शब्दावली

अन्तर्धुलन कोषशास्त्र, तमोगुण, दासप्रथा, धर्मदर्शन, धर्मसत्ता, ब्रह्मचर्य, रजोगुण, सामन्तवाद, साम्राज्य, सुनपानी।

१. परिचय

शब्दको व्युत्पत्तिका दृष्टिकोणले वर्णको अर्थ मनुष्यको चार तह वा श्रेणी, ब्रह्मचार्य आदि चार आश्रम, सेतो-कालो आदि नौ रङ्ग, प्राचीन कोष शास्त्र अनुसार चौध किसिमको रङ्ग रंगाउने चीज, रोगन, नटुकिने खालको ध्वनिको एकाइ, 'अ' देखि 'ह' सम्मको जुनसुकै अक्षर वा तिनको लिपि-चिन्ह, गायनका चार विधिमध्येको प्रत्यक्ष विधि, स्वर्ण, सुन, यश, गुण, हौदाको भूल वा भुप्पन (शर्मा, २०५८)। यसमध्ये हाम्रो सरोकार वर्णको अर्थ मनुष्यको चार तह वा श्रेणीसङ्ग छ जसमा ब्राह्मण, क्षत्री, वैश्य र शूद्रसङ्ग छ। ईशापूर्वका प्राचीन वर्णकार वा सामाजिक वैज्ञानिकहरूले हजारौं वर्षअघि विभाजन गरेको श्रम विभाजन; वैदिककालको पूर्वाद्धमा इच्छित हुने वर्ण व्यवस्था उत्तराद्धमा जन्मसिद्ध हुन गएको अध्ययनले देखाउँछ। वर्ण व्यवस्था सम्बन्धि सर्वप्राचीन प्रमाण ऋग्वेद हो। त्यसको रचनाकाल ई.पू. दुई अढाई हजार वर्षतिर रहेकोमा धेरै अनुशन्धाता सहमत छन्। कतिपयले त यसलाई ई.पू. पाँच-छ हजार वर्षको समेत भनेका छन्। ऋग्वेदको प्रथम मण्डल र 'शतपथ ब्राह्मण' आदि प्रमाणिक ग्रन्थ अनुशार ऋग्वेद युगको प्रारम्भतिर क्षेत्रिय गणराज मिथि र तिनका पुरोहित

ब्राह्मण गौतम रहुगण आइ जङ्गल डढाई मिथिलाको बस्ती बसाएका थिए (प्रश्रित, २०७०)। वर्ण व्यवस्थाको उत्पत्तिका सन्दर्भमा सर्वप्राचिन प्रमाण भनेको ऋग्वेद नै हो। यसको १० मण्डलको पुरुषसुक्तमा उल्लेख गरिएको छ-

ब्राह्मणोऽस्यमुखमासीत् बाहुराजन्यःकृतःउरूतदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायतः (ऋग्वेद १०-१०-१२)।

अर्थात् यो समाज एउटा यस्तो शरीर हो; जसको मुख ब्राह्मण हो, हात पाखुरा क्षत्रिय हुन्, तिघ्रा वैश्य हुन् र पाउ शूद्र हो। समाजका सम्पूर्ण सदस्यहरूलाई एकात्मक बनाउने यो भन्दा गहकिलो सूत्र दुनियाँको कुन मानवशास्त्री वा समाजशास्त्रीसङ्ग होला ? (अधिकारी, २०७०)। प्राचीन वर्णकार वा सामाजिक वैज्ञानिक वा वर्णविदहरूको मनसुवा समाजमा वर्णव्यवस्था ल्याउनुको पछाडि समाजमा श्रमविभाजन नै मुख्य कारण थियो।

२. वर्ण व्यवस्थाको सैद्धान्तिक आधार :-

(क) दैवि उत्पत्तिको सिद्धान्त:- ऋग्वेदलाई आधार मान्दै यो सिद्धान्तले वर्णको उत्पत्ति विराट् पुरुषको अवयवबाट भएको हो, भन्छ। सामान्य अर्थमा मुखबाट 'ब्राह्मण' निस्के, बाहुबाट

‘क्षत्रिय’ मध्यभाग वा तिघावाट ‘वैश्य’ र पाउवाट ‘शूद्र’ को उत्पत्ति भएको हो । विशिष्ट अर्थमा ब्राह्मणको कार्य शिक्षादिक्षा अर्थात् मुख सङ्ग सम्बन्धित, क्षत्रियहरूको रक्षासङ्ग गासिएको कार्य जुन बाहसित सम्बन्धित छ, वैश्यको व्यापार, खेती आदि गरेर पालन गर्ने अर्थात् जाँघसित सम्बन्धित अन्तमा शूद्रले पाउ सम्बन्धित अर्थात् सेवासङ्ग सम्बन्धित कार्य ।

- (ख) रङ्गको सिद्धान्त- यो सिद्धान्तानुसार गोरो वर्णका ब्राह्मण भए, रातो वर्णका क्षत्रिय भए, पहेलो वर्णका वैश्य र कालो वर्णका शूद्र भए ।
- (ग) गुणको सिद्धान्त:- यशानुसार सत्वगुण हुने ब्राह्मण भए जुन ज्ञानभावसङ्ग सम्बन्धित छ । रजोगुण अधैर्यता र यशस्वीसङ्ग सम्बन्ध राख्छ, यस्ता गुण भएका ‘क्षत्रिय’ भए । रजोगुण र तमोगुण मिसिएका वैश्य भए र तमोगुण (अज्ञानताको प्रतिक) मात्र भएको शूद्र भनिए ।
- (घ) जन्म सिद्धान्त:- स्मृति र ब्राह्मण साहित्य पछाडिको युगमा विकसित भएको यो सिद्धान्तले वर्णलाई जन्मसिद्ध गर्छ ।
- (ङ) कर्म सिद्धान्त:- जस व्यक्तिले जुन कर्म गर्छ त्यसै अनुरूप उसको वर्ण कायम हुन्छ । जसानुसार अध्ययन, अध्यापन पूजापाठ गर्ने ब्राह्मण भए, युद्ध कौशलमा संलग्न हुने क्षत्रिय भए, व्यापार र कृषि पेशा अङ्गाल्ने वैश्य भए र कुनै पनि कार्यमा इच्छा नगर्ने सेवागत भावना भएका शूद्र भए (दाहाल, २०५७ पृ. ९३-९४) ।

यसमध्ये युक्तिसङ्गत र पत्यारिलो कर्म सिद्धान्त छ जसको दर्भिलो आधार श्रमविभाजन हो । र त मनु भन्छन्, ‘जन्मना जायते शूद्रः, संस्काराद् द्विज उच्यते ।

जन्मँदा सबै समान छन्, कर्मले ब्राह्मण वा अन्य जनाउँदछ । श्रम विभाजनको आधार ‘कर्म’ हो जसको क्षमता रूची जुन श्रम वा कर्ममा छ त्यो नै तत् वर्ण अङ्गीकार गरी सामाजिक संरचनालाई अधि बढाउँछ जहाँ सबै वर्णको लक्ष्य एकाकार भएर समाज

टिकाउनु हो । जसरी कुनै आधुनिक नेपाली परिवारमा कोही शिक्षक, कोही प्रशासक, कोही व्यापारी र कोही इन्जिनियर हुन सक्छन् । त्यसैगरी प्राचीनतम दक्षिण एशियाली सामाजिक संरचनामा त्यस्ता विभाजन सकारात्मक दृष्टिकोणले गरिएको थियो । पछिका दिनहरूमा छुवाछुतको भावना उत्पन्न भएपश्चात् यो व्यवस्था कुप्रथा वा अभिशापको रूपमा आजभोलि चर्चा हुन थालेको छ । विश्वका अन्य देश र महादेश भन्दा पृथक दक्षिण एसियाको सामन्ती व्यवस्थाभित्र वर्ण व्यवस्थाको रूपमा जातजातिको भेदभाव र छुवाछुत जस्तो अमानवीय प्रणालीको विषय प्राचीन काल देखि नै फैलिएको हो । वास्तवमा वर्णव्यवस्थाले सामन्तवादको आश्रय पाएर यस्तो जटिल रूप लियो; त्यसले वर्ण व्यवस्था बाहिरका जातिजनजातिहरूलाई समेत अपमान र भेदभावको भुमरीमा पाऱ्यो (प्रश्रित, २०७०) । इ.पू. ३००० तिर आर्यहरू ईरानबाट भारतवर्षमा प्रवेश गरेपछि उनीहरूको श्रमको आधारमा वर्ण व्यवस्थाको विकाश गर्न थाले । वैदिक कालदेखि धेरै पछिको स्मृतिकालसम्म आइपुग्दा पनि तल्ला भनिएका वर्णका मानिसले योग्यता अनुसारको काम गरे माथिल्लो भनिएका वर्णमा प्रवेश पाउन सक्थे र माथिल्ला भनिएका वर्णका मानिसहरूले खराब मानिएको काम गरे तल्लो भनिएको वर्णमा भर्न पुग्थे (विश्वकर्मा, २०६३) । शूद्र बारेमा स्वतन्त्र प्रथम रचना वी.एस. शास्त्री ले निबन्ध ‘शूद्र’ माफत गरेका थिए । उनले शूद्रले वैदिक अनुष्ठान गर्न सक्छन् भनी उल्लेख गरेका छन् । साथै रूसी लेखक जी.एफ. इलिनले धर्मशास्त्रका आधारमा शूद्रहरू भनेका दास (गुलाम) होइनन् भनि प्रमाणित गरेका छन् (शर्मा, २०१३) । यसप्रकार वर्णको वा वर्ण व्यवस्थाको उत्पत्ति आदर्श श्रमविभाजनको लागि भए तापनि कालान्तरमा अभिसाप सिद्ध भएको पाइयो ।

अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको एकमात्र उद्देश्य भनेको नेपालमा वर्ण व्यवस्थाको विस्तार बारे अध्ययन गर्ने हो ।

अध्ययनको विधि

यो अध्ययन पूर्णरूपले द्वितीय स्रोतमा आधारित रहेको छ । यो अध्ययनको तथ्याङ्क गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ साथै तथ्याङ्कको सङ्कलन पुस्तकालय विधिअनुसार गरिएको छ भने सामग्रीको विश्लेषण विश्लेषणात्मक विधिबाट गरिएको छ ।

३. वर्ण व्यवस्थाको विस्तार

तत्कालीन दक्षिण एशियाली समाज अनुकुलको श्रम विभाजनमा आधारित वर्ण व्यवस्थाले तत्कालीन सामाजिक, साँस्कृतिक, धार्मिक तथा जैविक आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने भएकाले त्यसको विस्तार सहजै हुनगयो । सनातन वैदिक (हालको हिन्दू) वर्णव्यवस्था वर्णका चार तह बनेपछि त्यसले समाजको जीवनपद्धति र संस्कृति पनि चारतले बन्दै गयो । पौराणिक कालमा ब्राह्मण सबैभन्दा शक्तिशाली गनिन्थे । जब दासप्रथाको जगमा सामन्तवादको संरचना खडा हुन थाले, त्यसबाट धर्मसत्ता भन्दा राज्यसत्ता बलवान हुँदै गयो । ब्राह्मणहरू मानार्थ देखिए, भूमिमालिक क्षत्रिय राजा (भूपति) भएपछि वास्तविक सत्ता र शक्तिको हिसाबले शासकवर्गका क्षत्रियहरू सबैभन्दा माथि पुगे । समाजमा पछि तीन वर्ण हुँदा वैश्य वर्णको स्थिति निकै तल्लो मानिन्थ्यो । अबै पछि शूद्र वर्ण जन्मिएपछि पनि केही समयसम्म वैश्य र शूद्र दुवैलाई समान रूपले तल राखिएको छ । समाजमा सामन्तवादको विस्तार हुँदै गएपछि व्यापारिक कुशलता र समृद्धिकै कारणले वैश्यहरूको सम्मान बढ्दै गयो भने शूद्रहरूको स्थिति दयनिय बन्न पुग्यो (प्रश्रित, २०६२) । ऐतिहासिक रूपले व्याख्या गर्नपर्दा नेपालमा वर्ण व्यवस्थाको सूत्रपात तिथि, मिति सबै पाइएको प्रमाणित आलेख भनेको राजा बसन्त देवको थानकोटको संवत् ४२८ (इ.सं. ५०६) को अभिलेखमा आफ्नी बहिनी जयसुन्दरीलाई चाटभट्ट (कर्मचारी) पस्न नपाउने गरी जयपल्लिका गाउँ दाइजोमा दिँदा उक्त गाउँमा बस्ने ब्राह्मण लगायत अठारै जातिका बारेमा सम्बोधन छ (बज्राचार्य, २०३०) । लिच्छवीकाल (ई.स. २००-८७९) को शुरूमा चारवर्ण अठार जातको स्थिति

कायम गरेर ई.सं. ६०० सम्ममा जातपात र छुवाछुतको प्रथा कायम गरियो । त्यसको प्रमाणिकता राजा नरेन्द्रदेव (इ.सं. ६४५-६७९) को “अनन्त लिङ्गेश्वर अभिलेख” हो (लाम्गादे, २०६१) । त्यसो त पौराणिककाल मै हालको जनकपुर क्षेत्रमा वर्ण व्यवस्थाको प्रवेश भैसकेको पाइन्छ । यजुर्वेद, यज्ञ सम्बन्धि वैदिक ऋचाहरूको सङ्कलन हो । शुक्ल यजुर्वेदको सम्पादन मिथिलाका गणराज शीरध्वज जनकका दरबारमा दार्शनिक याज्ञवल्क्यले गरेका थिए । दर्शन चर्चा र यज्ञप्रसङ्गमै केन्द्रित “वृहदारण्यक उपनिषद्” को रचना मिथिलामा नै भएको प्रमाण त्यस ग्रन्थभित्र छ । यी प्रसङ्गहरूले दक्षिण एशियामा फैलिएको प्राचीन आर्यहरूको एउटा महत्त्वपूर्ण क्षेत्र जनकपुर अर्थात् नेपाल भूमि हो भएको कुरा सन्देह छैन (प्रश्रित, २०७०) । मिथिलाञ्चल पश्चात अब पर्वततिर उक्लिन पुग्यो । पहाडमा बस्नको निमित्त वैदिक आर्यहरू धेरैपछि आए । उनीहरू आउनभन्दा अगाडि नै भाइबंद खस मध्ये एशियाको पहाडै पहाड भएर गिलगितबाट काली नदी तरेर त्यसपछि नेपालको पूर्वी सिमान्तसम्म फैलिएको अवस्था हो । कुनै बेला यी खसहरू काशगर (खासगिरि) देखि लिएर प्रायः सारा हिमालयमा सम्मिलित भएका थिए (जोशी, २०२८) । तर यी खसहरूले वर्ण व्यवस्था मान्दैन थिए । पहाडी बाहुन तथा क्षेत्रीका अधिकांश थरहरू खस साम्राज्यका सरकारी दर्जाबाट अथवा मध्यकालिन कर्णाली प्रदेश वा कुमाउँ भेकका गाउँका नामबाट रहन गएका देखिन्छन् । यस्ता थरहरू भारतका मैदानी भागका बाहुन क्षेत्रीको हुँदैनन् । पहाडी सवर्ण समुदायमा वैश्य जातिको उपस्थिति पाइदैन । यस्तो लाग्छ कि खसहरू बाहुन, ठकुरी अथवा क्षेत्रीको रूपमा आफ्नो स्थान कायम गर्न उत्सुक थिए किनकि वैश्यको स्थान उनीहरूको भन्दा उच्च मानिदैन थियो (अधिकारी, २०७१) । नेपालमा इसाको दोस्रो शताब्दिसम्म जातपात र छुवाछुतको विड पनि थिएन । यो रोग समय समयमा भारतबाट नेपाल आउने वर्ण विद्वहहरूको साथसाथै आएको हो (तामाङ, २०५७) । बरू पछि भारतमा मुसलमानी आक्रमणहरू जारी रहेपछि पटक पटक गरी थुप्रै वैदिक आर्यहरू

आफ्नो कूलधर्म जोगाउन नेपालको पर्वततिर लागे । वैदिक आर्य र खस आर्यबिचको समागमले नै नेपालको पहाडमा वर्ण व्यवस्था जन्मायो । १२ औं शताब्दीमा नादिर शाहले तीन पटक दिल्लीलाई ध्वस्त पारेको उल्लेख छ । यसबाट ठूलो सङ्ख्यामा वैदिकआर्यमध्ये ब्राह्मण र क्षत्री उत्तराखण्डको बाटो हुँदै नेपाल पसे तर वैश्य भूमि र व्यापार कार्यमा संलग्न भएकाले उनीहरूले आफ्नो कर्मथलो छोड्न सकेनन् । ब्राह्मण र क्षत्री सङ्गै उनीहरूका सेवक जो शूद्र वर्णमा पर्थे उनीहरू पनि साथमै लागे (आहुति, २०६७) । नेपाल पहाडी भेगमा ब्राह्मण, क्षत्री, शूद्र पाइन्छन् तर वैश्य छैनन् । अब पर्वतबाट तल ओरालो लाग्नुपर्छ काठमाण्डौ उपत्यकामा जहाँ लिच्छवीकाल देखि नै ४ वर्ण १८ जातको परम्परा बसिसकेको थियो (ब्रजाचार्य, २०३०) । पछि नेपालको मध्यकाल भनिने मल्लकालको उत्तरार्द्धको आरम्भतिर वि.सं. १४३६ मा राजा जयस्थिति मल्लले भारतबाट ५ जना ब्राह्मणहरू (श्रीनाथ भट्ट, महिनाथ भट्ट, रघुनाथ भ्वा, रामनाथ भ्वा र कीर्तिनाथ उपाध्याय) लाई बोलाइ वर्णाश्रम व्यवस्थालाई अझ सुदृढ गरियो । तत्कालिन समाजलाई जयस्थिति मल्लले ४ वर्ण ६४ जातमा विभाजन गरिएको थियो । मध्यकाल मै वि.सं. १६६३ मा गोरखाका राजा राम शाहले 'समाज सुधार' नाम दिएर वर्ण व्यवस्थाको प्रसारमा सहयोग गरेका थिए । आधुनिक युगमा आएर राजा सुरेन्द्रको पालामा जङ्गबहादुरले वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐन निर्माण गरी 'जातपात छुवाछुत' तथा भेदभाव प्रथा' लाई कानुनी वैधता दिए (दलित मुक्ति मोर्चा, २०६२) । विचारणीय कुरो के छ भने पृथ्वी नारायण शाहले ४ वर्ण ३६ जात भनी उच्चारण गरेका छन् । त्यसपछि सरकारी स्रोतमा वर्णको कुरो कहिल्यै आउँदैन बरु जातसङ्ग सम्बन्धित भएर आउँछ । वि.सं. १९१० मा जङ्गबहादुरले राजा सुरेन्द्रको समयमा 'मुलुकी ऐन' जारी गरे जसमा वर्णको सट्टा जातजाति भनेर स्पष्ट जातजातिको वर्गिकरण र स्तरिकरण गरे । आधुनिक राज्य व्यवस्थामा ऐन कानून बन्नु राम्रो त हो । तर राज्यबाट नै छुवाछुत प्रथालाई र जात प्रथालाई वैधानिकता दिनु; आधुनिक

राज्य व्यवस्थाभित्र नौलो अभ्यास थियो । सो बेलाको जातजातिको व्यवस्थालाई यहाँ तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ :-

(१) तागाधारी

उपाध्याय ब्राह्मण (पूर्वीया र कुमाई), राजपुत (ठकुरी)/ क्षत्री, जैशी ब्राह्मण, देउभाजू, मधेशे ब्राह्मण, सन्याशी, जैशी (अन्य), के ही अन्य नेवार जात

(२) मतवाली (नमासिन्या)

गुरूङ्ग, सुनुवार, मगर, अन्य नेवार जात

(३) मतवाली (मासिन्या)

भोटे, कुमाल, चेपाङ्ग, हायू, थारू, घर्ती

(४) छोईछिटो हाल् नपर्ने (अछुत)

कसाई, कुस्ले, धोबी (नेवार), कुलू, मुसलमान, म्लेच्छ (खैरे)

(५) छोईछिटो हाल् पर्ने (अछुत)

कामी, सार्की, कडारा, बादी, गाइने, पोडे, च्यामे

(स्रोत: हफर, १९७९)

उपर्युक्त तालिका अनुशार के प्रष्ट हुन्छ भने आधुनिककालमा नेपाली समाज कसरी वर्णबाट जात व्यवस्थामा वैधानिक रूपले परिणत भयो त ? मुलुकी ऐनले केही जातिलाई तागाधारी, केहीलाई मतवाली र केहीलाई अछुत भनेर किताकाट गऱ्यो । मतवालीलाई दुईभागमा बाड्यो मासिन्या र नमासिन्या । गुरूङ्ग, मगर, सुनुवार आदि जस्ता जाति 'नमासिन्या' अर्थात् दास बनाउन नमिल्ने, अर्कोतर्फ तत्कालिन ऐनले व्यवस्था गरेको 'मासिन्या' मतवाली भोटे, घर्ती, हायू आदि जसलाई दास बनाउन मिल्ने व्यवस्था गरिएको थियो । सानोतिनो अपराध गर्दैमा केहीको जात मास्न पाइने र अर्को नपाइने भनिएको हो । अछुत भनिएकाहरूलाई दुई भागमा विभाजन गरियो 'छोईछिटो हाल् नपर्ने' र 'छोईछिटो हाल् नपर्ने' । विश्वमै यसप्रकारको व्यवस्था मानवजातिको लागि 'कलङ्क' को रूपमा इङ्गित हुन्छ । कामी, दमाई, शार्की, वादी, गाइने आदि जस्ता जातिलाई 'छोईछिटो हाल्

पर्ने' अर्थात् छोइँदा सुनपानीले चोख्याउनु पर्ने भनेको हो। अर्कोतर्फ 'छोइँछिटो हाल्नु नपर्ने' मा मुसलमान, पश्चिमा गोराहरू (म्लेच्छ), कुलू, कसाई, धोबी आदि रहेका थिए। यो व्यवस्थाले एकातर्फ अछुतको दयनीय अमानवीय अवस्था दर्साउँछ भने अर्कोतर्फ अनार्यहरूलाई समेत छुवाछुत र जातीय उच्चनिचको भुमरीमा खिचेको छ। राजा महेन्द्रको समयमा नयाँ मुलुकी ऐन २०२० बनेपछि यसको वैधानिकता पनि समाप्त भयो त्यसो त २००७ सालको परिवर्तनको लगत्तै नै 'मुलुकी ऐन, (१९९०)' को उपयोगिता केही नगन्य विषय छोडेर समाप्त भइसकेको थियो।

वर्ण र जात व्यवस्थामा अन्तर

वर्ण श्रम विभाजनसङ्ग सम्बन्धित थियो र वैदिक युगमा समाजमा कार्य विभाजन गरी सामाजिक गतिविधि अधि बढाउन यो व्यवस्था लागू गरिएको थियो। वर्ण व्यवस्था क्षमता, दक्षता र गुणका आधारमा निर्धारित थियो। यो जन्मसिद्ध कहिल्यै थिएन, भएन। वैदिककालको अन्त्य र ब्राह्मण साहित्य र स्मृतिका रचनाले वर्णका सट्टा जात व्यवस्थाको सुत्रपात्र गर्‍यो। जुन जन्ममा आधारित, सजातीय विवाहमा आधारित, बन्द व्यवस्थामा आधारित छ। वैदिककालीन समाजबाट प्रवाहित भएको वैज्ञानिक वर्ण व्यवस्था मनुका युगपछि विषाक्त हुन पुग्यो। ब्राह्मणका सन्तान ब्रह्मकर्म तथा ब्रह्मज्ञान बिना नै ब्राह्मण, क्षत्रियमा हुने गुणहरू बिना नै क्षत्रिय अनि उद्योग, व्यावसाय केही नगरी सुती खाने नै वैश्य हुन पुगे। प्राचीन व्यवस्थाका प्राविधिकहरू त्यसै अछुत हुन पुगे। वैदिककालमा एकै घरका परिवारमा ब्राह्मण क्षेत्री, वैश्य शूद्र साथमा रहेको एकजना वैदिक ऋषिपुत्रको भनाइले प्रष्ट हुन्छ- "म ब्राह्मण हुँ, किनकि म कविता बनाउँछु, मेरा पिता वैश्य हुन् किनकि उनी खेती गर्छन्। मेरा दाजु क्षत्रिय हुन् किनकि उनी जनपदको रक्षा गर्छन् र मेरी आमा शूद्र हुन् किनकि उनी जाते पिस्ने, ढिकी कुट्ने काम गर्छन् (अधिकारी, २०७०)। वर्ण र जातमा फरक के छ भने

वर्ण समाजको कार्यगत विभाजन हो जुन ऋग्वैदिक कालदेखि शुरू भएको मानिन्छ। भने, अर्कोतर्फ 'जात' चाहि ब्राह्मण साहित्यले जन्माएको हो (रोय, २००५)। वर्ण व्यवस्था एउटा विशिष्ट अवस्थामा रह्यो र पछि सम्म प्रभावकारी र वास्तविक एकाइ बन्न सकेन तर जहाँ सम्म जातव्यवस्था हो, त्यो एउटा सजातीयताले युक्त जन्मसिद्ध प्रायः स्थानिय, साथै परमपरागत पेशामा आवद्ध पद र स्थानीय जातको स्तरिकरण औं शुद्धता र अशुद्धताको भावना हुन्छ, जसले खानपान र सम्बन्धको बारबन्देज लगाएको हुन्छ (श्रीनिवास, १९६२)। त्यसैगरी जात व्यवस्थामा समानता र असमानताका सिद्धान्तका आधारमा जन्मगत, सजातीयता र स्तरिकरणको भावना हुन्छ (डुमो, १९७२)। क्षेत्रिय कुलमा जन्मे पनि जातिमा आधारित वर्णव्यवस्थाको गौतम बुद्धले घोर विरोध गरे। बौद्ध साहित्यहरूमा बुद्धले कस्ता गुणले युक्त व्यक्तिलाई ब्राह्मण भन्न मिल्छ भन्ने कुरा को व्याख्या छ। बौद्ध साहित्यमा वर्णको चर्चा छैन यो वर्ण व्यवस्था भन्दा वर्ण व्यवस्थाको विकृत रूप जाति व्यवस्थाको विरुद्ध खनिएको छ। बौद्ध साहित्यहरूले ब्राह्मण र क्षत्रियहरूलाई जाति भनेर सम्बोधन गरेको छ न कि वर्ण (मेसफिल्ड, २००८)। त्यसैगरी जैन धर्मदर्शनले त संसारमा एउटा मात्र जाति 'मनुष्य जाति' को मात्र चर्चा गरेको छ (जैन, १९९८)।

नेपालको सन्दर्भ (वर्तमान अवस्था)

वर्णव्यवस्थाको विकृत रूपमा अमानविय जाति व्यवस्थाको विकासले हजारौंको श्रम शोषण मात्र गरेन, अन्धकारमा राख्यो, धेरै प्राकृतिक अधिकार समेत हनन् गरिरह्यो। यो दक्षिण एशियाको जुनै ठाउँबाट विकास भए पनि चिरकाल सम्म व्यवहारमा असर गरिरहला। नेपालमा आयात भएको वर्ण व्यवस्था थियो वा जात व्यवस्था त्यो आफै अध्ययन अनुशन्धानको विषय हुन सक्छ। वैदिक कालमा नेपालको मिथिला क्षेत्रमा विकास भएको वर्ण व्यवस्था मौलिक हुन सक्छ तर पहाडका खसमा रोपण गरिएको जाति व्यवस्था

आयातित नै थियो । वैदिकआर्यहरूको सम्बन्ध र सम्पर्कले जाति व्यवस्थाले नेपाल र नेपालीलाई पछिका दिनमा यसरी गाँज्यो जसमा गैर आर्यहरू पनि परे । जात व्यवस्थामा भएको छुवाछुत, बन्द व्यवस्था, गतिशिलताको अभाव जस्ता दूर्गणहरूले गर्दा नेपाली जनसमुदायहरूले कहिले पनि यसलाई कट्टरपन्थी भएर अवलम्बन गरेनन् । व्यवहारिक रूपले २००७ साल पछाडि नै जातव्यवस्थामा डढेलो लागि सकेको थियो पछि कानुनी रूपले नयाँ मुलुकी ऐन २०२० ले पूर्णरूपले अन्त्य गर्‍यो । तथापि छुवाछुतलाई अन्त्य गर्न कैयन दलित आन्दोलन भए, चेतनामूलक कार्यक्रमहरू भए अझ त्यो प्रकृया जारी छ । पूँजीवादी युगको विस्तारले जात व्यवस्था टिक्दैन । पूँजीको प्रधानताको अगाडि जातपात सबै धुमिल भएर जान्छन् । हुन त हामी कहाँ वर्ण वा जातले किटानी गरेका कर्महरू तत् वर्ण वा जातमा पर्ने व्यक्ति वा समुदायले पूर्णरूपले गरेनन् (अधिकारी, २०७०) । बाहुन, क्षेत्री भनाउँदाहरू खेती अर्थात् वैश्य पेसामा आधारित थिए, अझै छन् । त्यसैगरी गैरआर्यका गुरूङ्ग, मगर, राई, लिम्बु आदि जस्ता वर्णको पेशाका हिसाबले केही ब्राह्मण पेसामा लागेका छन्, क्षेत्रीय वर्णको पेसामा धेरै लागेका छन् । र त प्रपन्नाचार्य (काले राई) ले राई लिम्बू भनेका क्षेत्रीहरू हुन भनेर धेरै ठाउँमा जनै लगाएका थिए । स्वयम् संस्कृत साहित्यका मूर्धन्य विद्वान पं. छविलाल पोखरेलले धरानमा थुप्रै राई लिम्बू कथित शूद्रहरूलाई समेत जनै लाइदिएका थिए । अर्को तर्फ ब्राह्मण क्षेत्री भनाउँदाहरू पनि शूद्र पेशामा लागेका थुप्रै छन् । प्राविधिकहरूका साथै विदेशमा चिहान बनाउने, कुनै आदि जस्ता चाण्डालले गर्ने शूद्र वर्णको पेसा समेत अपनाएका छन् वा गरिसकेका छन् । तसर्थ यो जात वा वर्ण परिवर्तनशील देखिएको छ । भारतभन्दा तुलनात्मक रूपले नेपालमा जात व्यवस्थाले पीडा कम नै दिएको भन्नुपर्छ । त्यसैले हामी भन्न सक्छौं कठोर वर्ण वा जात व्यवस्था नेपालमा न हिजो थियो न आज छ, न भोली नै रहने छ ।

४. निष्कर्ष

हरेक व्यवस्थाको उपयोगिता हुन्छ । उत्पादन प्रणाली सुहाउँदो व्यवस्था भएन भने विरोधाभास जन्मन्छ र त्यो व्यवस्था मिल्केर जान्छ । ऋग्वैदिक कालमा उत्पादन शक्ति र उत्पादन सम्बन्ध अनुकूलको वर्ण व्यवस्था पछि स्मृतिकाल र ब्राह्मण साहित्यका पछाडि जात व्यवस्थामा परिणत भएपछि यसका विरुद्धमा विद्रोह हुन थाले । जातमा आधारित व्यवस्थाको विद्रोह गौतम बुद्धबाट आशिक सफल भयो । नेपालमा पनि प्राचिन कालदेखि नै वर्ण व्यवस्थाको बारेमा पौराणिक, कतै ऐतिहासिक स्रोत फेला पर्छन तर त्यो व्यवस्था ऋग्वैदिक कालिन हो वा जन्ममा आधारित वर्ण व्यवस्था त्यो आफैमा अनुसन्धानको विषय हुनसक्छ । नेपालमा देखा परेका र अहिले सम्मको लक्षण जात व्यवस्थाको लक्षण देखिन्छन् । यहाँ वर्ण व्यवस्थाको लक्षण देखिदैनन् । समकालीन संसारमा पूँजीवादी व्यवस्था फैलिने क्रममा त्यसको विस्तार र गतिले गर्दा कुप्रथाको रूपमा स्थापित छुवाछुतलाई मान्यता दिने गरेको जात व्यवस्था नेपालमा निर्मूल हुने अवस्थामा छ । पूँजीवादी उत्पादन प्रणालीले समाजका सदस्यहरूको निर्माण, यी सदस्यहरूविकको सम्बन्ध र सिंगो समाजिक संरचनामा ठुलै उथलपुथल सिर्जना गर्‍यो (मिश्र, २०६२) । आर्य (ककेसस), मङ्गोल, आष्ट्रिक विश्वका प्रमुख प्रजातिको सङ्गमस्थल रहेको दक्षिण एसिया, जसबाट नेपाल पनि अछुतो रहन सकेन । विभिन्न १२५ जाति/जनजाति, १२३ भाषाभाषि, १० वटा धर्महरू, हजारौं मूल्य मान्यताले मण्डित वर्तमान नेपाल यो अवस्थामा हजारौं वर्षको अन्तरघुलनबाट तयार भएको हो । हाम्रो मेलमिलाप, धार्मिक सहिष्णुता समकालिन विश्वको लागि अनौठो थियो, छह तथापि केही वर्ष यता जातिगत, क्षेत्रियगत, धार्मिक असन्तुलनलाई अतिरन्जन गरेर छरछिमेक वा विदेशी स्वार्थी तत्वहरूको केन्द्र नेपाल बन्न दिनु कदापि हुँदैन । तसर्थ वर्ण जातजातिका विसङ्गति जहाँबाट जताबाट पसे पनि त्यो मिति गुजिसकेको औषधि भइसकेको छ । सामाजिक विकाशको नियमित

प्रकृत्यामा जन्ममा आधारित जात व्यवस्थाको तमाम दुर्गण हिजो भन्दा आज निकै कम छ भोली अस्ताएर जानेमा दुईमत छैन ।

आजको यो विश्वव्यापिकरणको युग जहाँ सञ्चार र प्रविधिको उच्चतम विकासले नेपालको युवा पुस्ता अमेरिका, अष्ट्रेलिया जस्ता प्रमुख मानव

गन्तव्यका युवा पुस्ता भै सोच राख्छन् भन्ने कुरो सर्वविदितै छ । यो युगमा हाम्रो युवा पुस्ताले छुवाछुत त परै जाओस् जातजातिको कुरा समेत गर्न रुचाउँदैनन् यस्तो परिवेशमा कृत्रिम ढङ्गले कुनै जातजातिको विरुद्ध विषारोपण गर्ने किमार्थ उत्पादनको स्वरूप, व्यक्ति, समाज, मुलक, युग सुहाउँदो होइन ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

अधिकारी, नारायण प्रसाद र अन्य (२०७०), आर्य खसका १५००० वर्ष, काठमाडौँ: मधुवन प्रकाशन ।

अधिकारी, सूर्यमणि (२०७१), आधुनिक विश्वको सरल इतिहास, काठमाडौँ: भुडीपुराण प्रकाशन ।

आहुती, (२०६७), नेपालमा वर्ण व्यवस्था र वर्ग सङ्घर्ष: हिन्दु समाजमा दलित मुक्तिको प्रश्न, ललितपुर:

समता फाउन्डेसन ।

जैनी, पद्मनाभ (१९९८), द जैन पाथ अफ प्युरिफिकेशन, देल्ली: मोतीलाल बनारसीदास ।

जोशी, सत्यमोहन (२०२८), कर्णाली लोक संस्कृति (खण्ड १ इतिहास), काठमाडौँ: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

तामाङ्ग, सीताराम (२०५७), मार्क्सवाद र नेपालमा जनजाति आन्दोलन, काठमाडौँ: प्रगति पुस्तक सदन ।

दाहाल, पेशल (२०५७), नेपालको इतिहास र संस्कृति, काठमाडौँ: एम.के. पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिब्युटर्स ।

ने.द.मु.मो. (२०६२), नेपाल दलित मुक्तिमोर्चाको राजनीतिक प्रतिवेदन, नेपाल दलित मुक्तिमोर्चा ।

डुमो, एल. (१९७२), होमो हाइरारकिस: द कास्ट सिस्टम एण्ड इट्स इम्प्लिकेसन, लण्डन: ग्रान्ड पब्लिसिप हाउस ली. ।

बज्राचार्य, धनबज्र (२०३०), लिच्छविकालका अभिलेख, काठमाडौँ: त्रि.वि. नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।

वशुरोय, इन्द्रानी (२००५), एन्थ्रोपोलोजी द स्टडी अफ म्यान, न्यू देहली: एस. चन्द एण्ड क.ली.

लाम्गादे, भोजराज (२०६१), नेपालमा दलित मानव अधिकारको अवस्था २००४ र कानुनी व्यवस्था, रूपन्देही: जन उत्थान प्रतिष्ठान ।

प्रश्रित, मोदनाथ (२०७०), नेपाल गणयुगदेखि राष्ट्रिय युगसम्म, ललितपुर: माइलस्टोन प्रकाशन ली.

प्रश्रित, मोदनाथ (२०६२), विचार र अन्तरसम्बन्ध, बगर फाउन्डेसन ।

मनस्मृति, (२०६०), वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

मिश्र, चैतन्य (२०६२), पुँजीवाद र नेपाल, काठमाडौँ: मूल्याङ्कन प्रकाशन गृह ।

मेसफिल्ड, पिटर् (२००८), डिभाइन रिभिलेसन इन पाली बुद्धिज्म, राउटलेड्ज ।

विष्ट, डोरबहादुर (२०३०), सबैजातको फूलबारी, काठमाडौँ: साभा प्रकाशन ।

विश्वकर्मा, पद्मलाल र अन्य (२०६३), नेपाली दलित आन्दोलनको संक्षिप्त इतिहास ।

शर्मा, बसन्त (२०५८), नेपाली शब्दसागर, काठमाडौँ: भाभा पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, रामशरण (२०१३), शूद्रोका प्राचीन इतिहास, नयी दिल्ली: राजकमल प्रकाशन ।

हफर, एण्ड्रस (१९७९), दी कास्ट हाइरारकी एण्ड स्टेट इन नेपाल: ए स्टडी अफ मुलुकी ऐन अफ १८५४

ए.डी., इन्सब्रुक: युनभर्सिटिज भरलग वागनर ।

श्रीनिवास, एम.एन. (१९६२), कास्ट इन मोर्डन इन्डिया, बम्बे: एशिया पब्लिसिङ्ग हाउस ।

तुलनात्मक साहित्य र नेपाली गजलमा बहुलताको प्रश्न

प्रा.डा. सिमन गौतम

“हामी बेलाबखत नेपालमा भइरहेको साहित्यिक अभ्यासको परम्परा र प्रवृत्तिको चर्चा गर्ने गर्दछौं । सरले बहुसांस्कृतिक र बहुसाहित्यिक नेपाली माटोमा तुलनात्मक साहित्यको अभ्यास, नेपालीनेपालीबिच सधैं खट्किरहने भावनात्मक एकताउन्मुख नेपाल र नेपालीको पहिचान निर्माणको एउटा बलियो आधार बन्न सक्ने सम्भावनाको कुरा गरिरहनुहुन्छ । मेरो अध्ययनमा यो बहुलताको चिन्तन र संस्कृतिको सन्दर्भ नेपाली गजल लेखनको परम्परा र प्रवृत्तिसँग पनि जोडिएर आएको देखिन्छ तसर्थ यो बहुलताको प्रश्नमा सरले केही लेखिदिनु यस कृतिका लागि उपयुक्त हुने देखेको छु” यस आग्रहका लागि सर्वप्रथम म यस अनुसन्धानमूलक कृति नेपाली गजलको परम्परा र प्रवृत्ति(२०७३) का लेखक मेरा सहकर्मी सहप्राध्यापक डा. नारायणप्रसाद शर्मा गैरेप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु । म नेपाली गजल साहित्यको विद्यार्थी नहुँदैनहुँदै पनि तुलनात्मक साहित्यमा लिइने बहुलताको सोचाइ, प्रयोग गरिने स्थानिक र सार्विक विधि र बहुसांस्कृतिक देश नेपाललाई यसले पुर्‍याउन सक्ने योगदानका बारेमा गरिएका मेरा कुरासँग गजल साहित्यलाई जोडेर हेर्दा यसका आयामहरू अझ विस्तृत हुन सक्ने सम्भावना देखेर यस बारेमा मेरा विचार राखिदिन लेखकले आग्रह गर्नुभएको छ तसर्थ म लेखक शर्मा गैरेले देखेको सम्भावनासित तुलनात्मक साहित्यको प्रसङ्ग जोड्न चाहन्छु ।

तुलनात्मक साहित्य सम्भावनाको साहित्य हो किन कि यसले बहुलताको सोचमा काम गर्दछ जसमा सबै सांस्कृतिक फरकपनाहरू, विविधताहरू समाविष्ट हुन्छन् । तुलनात्मक साहित्यले सबै फरकपनाहरू, त्यसभित्रका आफ्नोपनाहरू र यिनीहरूका सन्दर्भमा

रहने विविधताहरूको अध्ययन गर्न अन्तर्सांस्कृतिक अध्ययन प्रक्रिया अवलम्बन गर्दछ । यस साहित्यले लिएको यस्तै सोचाइ र विधिको कारणले यसका अध्येताहरूले यसलाई अन्तर्सांस्कृतिक अध्ययन भनेर पनि बुझ्ने र बुझाउने गरेको पाइन्छ । स्वाभाविक रूपमै यस साहित्यको सैद्धान्तिक भुकाव स्थानिक-सार्विक, बहुलता, सामूहिक सचेतता, स्वपहिचान, आफ्नोपन र राष्ट्रियता-अन्तर्राष्ट्रियतातर्फ रहने गर्दछ । केन्द्रीकृत सोचाइ र विधि लादने परम्परा र प्रवृत्तिलाई यस साहित्यिक साधनामा स्थान दिइँदैन । यही कारणले युरोपइतरका यसका साधकहरूले युरोपेली साधकहरूमाथि विश्वका सबै संस्कृतिलाई उही आफ्नै युरोपकेन्द्री दृष्टिबाटै हेर्ने गरेको आरोप लगाउँदै आइरहेका छन् । त्यसो त हामी नेपालीभित्रै पनि अमुक संस्कृतिकेन्द्री नबन्ने सचेतना राखेरै यस साहित्यको साधनामा जुट्नुपर्ने चुनौती पनि छँदै छ । साहित्य-संस्कृतिहरूको सार्विक पक्षमा काम गर्दा तिनीहरूको स्थानिक पक्षबारे पनि त्यत्तिकै सचेत र संवेदनशील हुनुपर्ने चुनौती हुन्छ । सार्विक पक्षको सूत्रपात पनि कुनै एक एकाइको कुनै एक पक्षले नगरेर समान स्थानिक पक्षहरू मिलेरै गर्दछन् ।

तुलनात्मक साहित्य अध्ययनका एकाइहरूको फरकपना, विविधता, स्वतन्त्रता-स्वच्छन्दता र बहुलताको धरातलमा उभिएको हुन्छ त्यसैले यसले देशमा विद्यमान राष्ट्रिय साहित्यहरू र संस्कृतिहरूको विकास एवं तुलनात्मक अध्ययन, लैङ्गिक समानतासमता, जातजातिको समानतासमता र रङ्गको समानताको प्रश्न उठाउँछ । सामाजिक न्याय सहितको राष्ट्र-राज्य निर्माणका लागि आवश्यक पर्ने सामूहिक चेतना विकास यसको प्राथमिकताको विषय

हो । उदाहरणका रूपमा नेपालमा लामो समयदेखि राष्ट्रिय स्वाभिमान, बहुलतामैत्री संविधान र सङ्घीयता निर्माण गर्ने सम्बन्धमा एकल र बहुल सोचाइविच सकारात्मक-नकारात्मक द्वन्द्व चलिरहेको छ र समस्या फेरि पनि उही स्थानिक र सार्विक प्रक्रियाको सञ्चालनमै बल्किरहेको छ । स्थानिक तहमै पनि एकल चिन्तनकेन्द्री परिवेशबाट बहुलताको परिवेशमा आउन नसक्ने अवस्था रहेसम्म स्थानिक एकाइहरूले सार्विक परिवेश निर्माण गर्ने अवस्था रहँदैन । सबै स्थानिक एकाइहरूले बहुलताको कुरा त गर्छन् तर एकल चिन्तनकेन्द्री भएरै । नेपालमा स्थानिक एकाइहरूको पहिचानको प्रश्न त उठेको छ तर उही स्थानिक-सार्विक सम्बन्ध निर्माणको रूपरेखामा नराखीकनै उल्टै यस्तो सोचाइ र रूपरेखालाई नै निषेध गरेर । यसरी त सामाजिक न्यायसङ्गत राष्ट्र-राज्य निर्माण हुन सक्तैन र नेपालीहरूको मानवअधिकारको प्रत्याभूति नै पनि त हुन सक्तैन । न्यायसङ्गत राष्ट्रनिर्माणको प्रश्न त बहुल चिन्तन र बहुल स्थानिकमा उभिएको सार्विक चिन्तन शैलीको प्रश्न हो । स्थानिक-सार्विक सम्बन्धको चिन्तनशैलीलाई निषेध गर्नु भनेको त सङ्घीयताको प्रक्रिया र दर्शनलाई नै सोभै निषेध गर्नु हो । प्रस्तावित गाउँ सरकार, नगर सरकार र सङ्घीय सरकार स्थानिक-सार्विक सम्बन्धमा निर्भर भए जस्तै सङ्घीय सरकार र केन्द्रीय सरकार पनि स्थानिक र सार्विक सम्बन्धमा निर्भर हुन्छन् । नेपालको सङ्घीयता निर्माणको संरचना, राष्ट्रराज्य निर्माणको संरचना स्थानिकसार्विक रूपरेखामा टेकेर आउनुपर्छ । एकल चिन्तन शैली रहेसम्म फरकपना र विविधतालाई निषेध गर्ने कार्यशैली र व्यवहार रहि नै रहन्छ । सबै सरोकारवालाहरूले यो बुझ्नु जरूरी छ कि माथि उल्लिखित चिन्तन र व्यवहारमा खुट्टा टेकेको राज्य सञ्चालनको सोचाइ र शैलीले समग्र देशको बौद्धिक संरचना, चिन्तन र व्यवहारमा राष्ट्रघात नै हुने गरी ह्रास ल्याएको देखिन्छ परिणामतः नेपालका सत्तासञ्चालकहरू आफ्ना एकल चिन्तनहरूलाई नै सार्विक चिन्तन सरी वकालत गरिरहन्छन् । सबै

स्थानिक पहिचान सङ्घहरू र केन्द्रको सार्विक पहिचान निर्माण गर्न एउटै घरातलमा उभिनुपर्ने हुन्छ । यो हो तुलनात्मक साहित्यको बौद्धिक घरातल जसलाई नेपालको राज्य संरचना, शैक्षिक संरचना, विशेष गरी उच्च ज्ञान उत्पादनको जिम्मा लिइबसेको विश्वविद्यालय नामको संस्थाले सहर्ष स्विकार्न पछि परिरहेको छ । समग्र राज्य संरचना र यसका चालकहरू समस्याको चक्रव्यूहबाट निस्कनै सकिरहेका छैनन् । छोटकरीमा भन्नु पर्दा तुलनात्मक साहित्यले वरण गरेको स्थानिकसार्विक र अन्तर्सांस्कृतिक अध्ययनदृष्टि, राज्य र यसका नागरिकहरूको जीवनका हरेक पक्षमा पुग्ने क्षमता राख्दछ । समग्रमा हेर्दा राज्य सञ्चालन र नागरिकहरूको जीवन सञ्चालनलाई कसरी सहज बनाउने भन्ने चिन्तन नै तुलनात्मक साहित्यको प्रमुख चिन्ता तथा चिन्तन रहेको पाइन्छ ।

नेपाली गजलको परम्परा र प्रवृत्ति (२०७३) मा लेखक शर्मा गैरेले गजल रचनाभित्रै यसको सार तत्त्वका रूपमा प्रस्तुत गरिने मूल वस्तु नै सार्विक तत्त्वका रूपमा रहने र यो सार्विक तत्त्वले अँगाल्ने भाव, द्वन्द्व स्थानिक तत्त्वका रूपमा रहने कुरा व्यक्त गरेको पाइन्छ । नेपालको पूर्वदेखि पश्चिमसम्म र उत्तरदेखि दक्षिणसम्मकै र नेपालबाहिरका भारतका विभिन्न प्रान्तमा बस्ने, भुटानमा बस्ने, अरबदेशहरू, अमेरिका आदि विभिन्न मुलुकमा बस्ने गजलकारहरूका गजलहरूलाई समेटेर नेपाली गजलमा नेपालीहरूको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक अवस्थाको वर्णन कसरी गरिएको छ भन्ने बारेमा लेखकले सूक्ष्म, विस्तृत र व्यवस्थित रूपमा चर्चा गरेको देखिन्छ । गजलकारहरूले प्रस्तुत गरेका व्यक्तिगत, पारिवारिक, सामाजिक र राष्ट्रिय सुखदुःख, अनुकूल र प्रतिकूल अवस्थामा उत्पन्न मनोभावनाको सशक्त रूपमा अङ्कन गरेको पाइन्छ र यसबाट नेपाली जनसमुदायको स्थानिक र सार्विक अवस्थाको बोध गर्नमा राम्रो सहयोग पुगेको देखिन्छ । गजल लेखनमा यसरी स्थानिकता र सार्विकताको सैद्धान्तिक भुकाव देखिनुलाई म गजलको आफ्नो माटोमा

फरकपना, विविधता र बहुलता छ, भन्ने सत्यको स्वीकारोक्तिको सङ्केत हो भन्ने मान्दछु तसर्थ गजल लेखनलाई आफ्नो माटोप्रति अझ इमानदार र जिम्मेवार बनाउन तुलनात्मक राष्ट्रिय साहित्यको धरातलमा उभ्याएर अध्ययन अध्यापन गर्नुगराउनु समयसापेक्ष हुने देखिन्छ । यस्तो अभ्यासले नेपाली गजल साहित्यलाई अझ बढी गतिशील, जीवनोपयोगी र समाजोपयोगी बनाउन सक्तछ । सबै फरकपनाहरूले आफू त्यहाँ भएको अनुभूत गर्न सक्तछन् । यो हामी सबै नेपालीहरूको आवश्यकता हो ।

नेपालमा विद्यमान जातजातिका आआफ्नै भाषा, साहित्य, संस्कृति छन् र यिनीहरूबिचको तुलनात्मक अध्ययन गर्नु तुलनात्मक राष्ट्रिय साहित्यको प्रमुख कार्य हो तर यस कार्यका लागि राष्ट्रिय साहित्यहरूको आफ्नै सिर्जना चाहिन्छ । गजल सिर्जनाले यो कार्य सम्पन्न गर्न सक्तछ । यो बुझ्न जरूरी छ कि तुलनात्मक साहित्यमा अध्ययनका सबै एकाइहरू स्थानिक रूपमै रहन्छन् र दुई वा सोभन्दा बढी एकाइहरूबिचको तुलनात्मक अध्ययनबाट प्राप्त हुने समानताका पक्षहरूले सो अध्ययनको सार्विक तत्त्वहरूको निर्माण गर्दछन् । त्यसरी नै अध्ययनका यी एकाइहरूबिच देखिने फरकपनाहरूले सो अध्ययनका स्थानिक तत्त्वहरूको निर्माण गर्दछन् । तुलनात्मक साहित्यले निर्माण गर्ने सार्विक तत्त्व पनि एकाइको स्थानिक तत्त्वले नै निर्माण गर्ने हो । यो कुनै लादिने तत्त्व होइन मात्रै स्थानिक एकाइहरूले आफूलाई सन्तुलित, गतिशील र न्यायसङ्गत अवस्थामा राख्न आफूहरूको एउटा सार्विक रूपको निर्माण गर्दछन् । आखिर समाजमा सबैलाई फरकपनाहरू र विविधताहरूबिचमै बाँच्नुपर्दछ । यो प्राकृतिक र मानव निर्मित संरचनाहरूको नियम हो ।

राष्ट्रिय सीमाभित्र र बाहिर रहने फरकपना, विविधता र बहुलतायुक्त समाजमा भोग्न विवश पारिने हिंसा, अशान्ति, आपसी असमझदारी, गरिबी, अशिक्षा र अभावलाई गर्नुपर्ने सम्बोधनको अपरिहार्यताले तुलनात्मक साहित्यको जन्म गराएको इतिहास छ ।

नेपाली समाज पनि त यी समस्याहरूबाट आक्रान्त हुँदै आइरहेको छ । हामीभित्रका फरकपना, विविधता र बहुलताका विषयलाई न्यायोचित रूपमा सम्बोधन नगरी घरआँगनमा शान्ति र समृद्धि कसरी आउन सक्तछ र ? राष्ट्रमा व्याप्त यस्ता विविध समस्याको समुचित तरिकाले समाधान नखोजिएकाले र स्थानिक र सार्विक एकाइबिच उचित रूपमा समन्वय हुन नसकेकाले नेपालमा शान्ति, समृद्धि र सुखसन्तोष प्राप्त हुन नसकेको अवस्थाको चित्रण नेपाली गजलमा भएको कुरा लेखकले स्पष्ट पारेको देखिन्छ ।

लेखक शर्मा गैरेले कविता र गजलका तत्त्वहरूको समेत तुलनात्मक रूपमा अध्ययन गरेर गजललाई गीति कविताका रूपमा चिनाएको र गजल सिर्जनामा छ बटा तत्त्वहरू- भाव वा विचार, पात्र, परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिबिन्दु र भाषाशैली क्रियाशील रहने कुराको चर्चा गरेको देखिन्छ । तुलनात्मक साहित्यिक अध्ययनमा यी तत्त्वहरूको आफ्नै भूमिका रहेको हुन्छ । यी तत्त्वहरूमध्ये पनि विशेष गरी भाव वा विचार, पात्र, परिवेश र उद्देश्यको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । स्थानिक एकाइहरूको अध्ययन गर्दा तिनीहरूमा भएको विचार निर्माणको संस्कृतिको खोजी गरिन्छ । त्यसरी नै ती विचार, चिन्तन, दर्शन निर्माणमा कुन वर्ग समुदायको भूमिका प्रमुख रह्यो र किन त्यस्तो भयो ? किन भूमिका निर्वाहमा सन्तुलन र समानता कायम हुन सकेन त ? साथै ती विचार र तिनको निर्माणमा सहभागी पात्रहरू कस्तो परिवेश र सन्दर्भमा विकसित भए ? तुलना गर्दा विचार र पात्रको मात्रै नभएर तिनको सन्दर्भको पनि चर्चा गरिन्छ । किन कुनै निश्चितः विचार एवं पात्रको भूमिका प्रमुख रह्यो र अरूको गौण ? यहाँ उठाइएका प्रश्नहरूले साहित्यिक सिर्जना एवं तिनका समालोचनाले कसका र कस्ता विचारहरू किन प्रवाह गर्दै आइरहेका छन् भन्ने प्रश्नको उत्तर खोज्दछन् र साहित्य सिर्जना गरिनुको उद्देश्य प्रस्टयाउने कार्य गर्दछन् । गजल सिर्जनामा पनि यस्ता प्रश्नहरूको विशेष अर्थ रहन्छ । स्रष्टाको दृष्टिबिन्दु र भाषाशैलीले माथि उल्लिखित चार तत्त्वको प्रयोगको

प्रभावकारितामा भूमिका खेल्दछन् ।

लेखकले हालका दिनहरूमा नेपाली गजल सिर्जनाको “आयाम निकै फराकिलो बन्दै गएको निचोड निकालेका छन् । यस निचोडले नेपाली गजल सृजनाले यो पङ्क्तिकारले तुलनात्मक राष्ट्रिय साहित्यको सन्दर्भमा यसअघि गरेको चर्चा जस्तै नेपालको न्याय सङ्गत राष्ट्र-राज्य, सङ्घीयता र संविधानको यात्रा र नेपाली जनजीवनको बहुल सत्यको मूल्यलाई आत्मसात् गर्न थालेको सङ्केत गर्दछ । यो नेपालको भूगोल, पर्यावरण र जनजीवनमा निहित फरकपना, विविधता र बहुलताबिच कसरी सन्तुलन कायम गर्दै अगाडि बढ्ने भन्ने चिन्ताले छोएको सङ्केत हो तर यतिले मात्रै पुग्दो रहेनछ । एउटा सन्तुलित नेपाली समाजको निर्माणका लागि सबै सरोकारवालाहरू चिन्तित र प्रयत्नशील हुनु जरूरी छ । माथि नेपालको तुलनात्मक साहित्य र यसअन्तर्गत तुलनात्मक राष्ट्रिय साहित्य, गजल सिर्जना र तुलनात्मक गजल साहित्यले न्यायसङ्गत, सन्तुलित, शान्त र समृद्ध नेपाली समाजको निर्माणमा पुऱ्याउन सक्ने योगदानका बारेमा चर्चा गरियो तर यस्ता राष्ट्रिय स्तरका बौद्धिक, सृजनशील, सांस्कृतिक, शैक्षिक कार्य सम्पन्न गर्न राज्यका सम्बन्धित निकाय तथा संरचनाहरूको नीतिगत र भौतिक सहयोगको

आवश्यकता पर्दो रहेछ । व्यक्तिगत स्तरबाट भएका यस्ता समाजोपयोगी प्रयासहरूलाई संस्थागत संरचनाहरूले साथ दिएमा नेपालले शान्ति, सृजना र समृद्धिको शिखर चुम्ने दिन धेरै टाढा नहोला । यहाँ व्यक्तिगत तहबाट हुने प्रयासको कुरा गर्दा यस प्रयासलाई महत्त्वपूर्ण योगदानका रूपमा स्विकार्नुपर्छ । यो कृति नेपाली गजलको परम्परा र प्रवृत्ति गजल सिद्धान्त तथा साहित्यको इतिहास र प्रवृत्ति लेखनको एउटा नमुना पनि हो । सृजना र यसको सन्दर्भ, परिवेशको सँगसँगै चर्चा गर्ने प्रविधिको प्रयोग विश्वसाहित्यमा पुरानो भइसकेको भए पनि नेपाली साहित्यमा नौलो नै देखिन्छ । आशा गरौं हाम्रा राज्य संरचनाका सञ्चालकहरूको सोचाइ र व्यवहार समाजमा भइरहेका यस्ता इमानदार र सिर्जनशील प्रयासहरूलाई संस्थागत गर्नेतर्फ संवेदनशील र क्रियाशील रहनेछन् ।

पुस्तक : नेपाली गजलको परम्परा र प्रवृत्ति

लेखक : नारायणप्रसाद शर्मा गैरे

प्रकाशक : आशिष बुक हाउस प्रा.लि., बागवजार, काठमाडौं

संस्करण : पहिलो, २०७३

मूल्य : रु. ५७५।-

